

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

GYÖRFFY ERZSÉBET

KORAI ÓMAGYAR KORI FOLYÓVÍZNEVEK

Debreceni Egyetem

BTK

2009

Tartalom

Bevezetés	3
I. A magyar víznév kutatás története	7
II. A víznév kutatás elméleti alapjai	24
1. A folyóvizek nevei a helynévfajták rendszerében	24
2. A víznevek jelentéstani kérdései: a homonim nevek, a szakasznevek és a többnevűség	28
III. A folyóvíznevek névrendszertani vizsgálata	44
1. A tipológiai leírás elméleti alapjai	44
2. A szerkezeti elemzés	48
2.1. A helyfajtáját megjelölő névrészek	49
2.2. A víz valamely sajátosságát kifejező névrészek	65
2.3. A megnevező szerepű névrészek	82
2.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek	89
2.5. Összegzés	92
3. A keletkezéstörténeti elemzés	100
3.1. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek	100
3.1.1. Jelöletlen szerkezetek	103
3.1.2. Jelölt szerkezetek	106
3.2. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek	109
3.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek	113
3.3.1. Jelentéshasadás	113
3.3.2. Metonímia	115
3.3.3. Névköltöztetés	119
3.4. Szerkezeti változással alakult nevek	119
3.4.1. Ellipszis és kiegészülés	120
3.4.2. Redukció és bővülés	124
3.4.3. Névelemcsere	126
3.4.4. Deszemantizáció	126
3.5. Névátvételek	128
3.6. Összegzés	138
4. A folyóvíznévből származó helynévfajták	142

4.1. Folyóvíznevekből keletkezett településnevek	144
4.2. Folyóvíznevekből keletkezett tájnevek	153
4.3. Folyóvíznevekből keletkezett várnevek	158
4.4. Folyóvíznevekből keletkezett hegynevek	159
4.5. Folyóvíznevekből keletkezett egyéb helynevek	160
4.6. Összegzés	161
5. A tó- és folyóvíznevek névrendszertani összehasonlítása	161
Térképmelléletek	167
Irodalom	173

Bevezetés

1. „A víznevek fontossága rendkívül nagy” — írja KÁLMÁN BÉLA a több kiadást megélt, névtudományt népszerűsítő munkájában a vízneveket bemutató fejezet nyitómondataként (1973: 129). Azt, hogy ez a tömör megállapítás valóban megállja a helyét, nemcsak az ő fejezetnyi indoklása támaszthatja alá, hanem az a tény is, hogy a névtannal és nyelvtörténettel foglalkozó kutatók időről időre szívesen fordulnak a víznevek tanulmányozása felé.

Ennek egyrészt az lehet az oka, hogy nagyobb folyóink — s általában a nagyobb, KISS LAJOS szavaival élve a „nemzetközi tulajdonban” lévő vizek — nevei a helynevek legarchaikusabb rétegét képezik, azaz ahogyan HOFFMANN ISTVÁN fogalmaz: „hídszerepük révén nyelvből nyelvbe vándorolva hagyományozódnak tovább egy-egy terület névanyagában” (2009). Másrészt a változásokkal szemben is ez a névfajta tűnik a leginkább ellenállónak: ezek a nevek vannak talán a legkevésbé kitéve a kulturális–politikai–ideológiai hatásoknak, és emellett nyelvi felépítésük tekintetében is nagyfokú állandóságot mutatnak.

Ez a két tényező együtt eredményezi azt, hogy vízneveink a nyelvi változások „történeti dokumentációi”-nak tekinthetők, azaz vizsgálatuk segítségével jól figyelemmel követhetők azok a fonológiai és morfológiai változások, amelyek az oklevelek víznévi (és általában helynévi) anyaga által jól megismerhető nyelvemlékes korban mentek végbe.

A vizet jelölő helyek magyar neveinek rögzítését elsősorban a birtokok határainak leírása hívta életre, de fontos szerepük volt a halászati jogok rögzítésében is; a folyók, patakok, tavak stb. megnevezésének szükségességét azonban leginkább a közösség hétköznapijában betöltött szerepük indokolhatja: a víz egyszerre szolgált például élelemforrásként és közlekedési lehetőséggként. KRISTÓ GYULA a középkori magyarság tájselemlétéről írott monográfiájában pedig a vízneveknek a lokalizálásban játszott fontosságát emeli ki (2003). Ezt a térszerkezési módot — vagyis azt, hogy elsősorban a vizek szolgálnak tájékozódási pontként — a nomád kor hagyatékának mondja, ami szerinte az itatóhelyek fontosságával is összefüggésben lehet.

A nagyobb vizek neveinek az általános nyelvtörténeti értéke mellett a Kárpát-medence kisebb, leggyakrabban magyar nevet viselő vízneveinek a kutatása a magyar nyelv- és nyelvjárástörténet kevésbé kiaknázott területének számít, noha a jól lokalizálható víznevekben szereplő szavak a területi vizsgálatok számára megfelelő alapot szolgáltathatnak (vö. BENKŐ 1982: 179, KÁLMÁN 1967: 348). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor azt is, hogy az okleveleinkben található helynevek, s így természetesen a víznevek is esetenként a lejegyző nyelvi,

nyelvhasználati jellegzetességeit is magukon viselhetik (erről lásd bővebben HOFFMANN 2004).

A víznév kutatásnak ugyanakkor nem csupán a nyelv- és nyelvjárás-történeti vizsgálatokban van fontos szerepe, hanem a vízneveknek az egész névrendszerre gyakorolt hatása folytán az „önelvű” névtudomány szempontjából is fontos kutatási területként tekint erre a helynévfajtára, „a lakosság életében legfontosabb szerepet játszó folyók, tavak stb. nevét ugyanis igen gyakran felhasználják más objektumok elnevezésére, önállóan és megkülönböztető elemként egyaránt” (BÍRÓ 1999: 36).

2. A hidronomasztika más diszciplínák segédtudományává is válhat. A víznevek elemzése alapja lehet például népesség- és településtörténeti kutatásoknak. MELICH JÁNOS nagyszabású, de mai tudásunk alapján egy-egy pontján módosításra szoruló munkájában más helynévtípusok tanúsága mellett a vízneveket (például *Duna, Laborc, Temes, Krassó, Küküllő* stb.) is segítségül hívta a honfoglalás kori Magyarország népeinek meghatározásához (1925–1929). MELICH tanítványa, KNIEZSA ISTVÁN „Magyarország népei a XI.-ik században” című monográfiájában elsősorban a helynevek, s így a víznevek tanúságtételére alapozva igyekszik meghatározni a honfoglalás utáni Kárpát-medence etnikai összetételét (1938/2000).

KNIEZSA másutt a nagyobb vizek elnevezéseire korlátozza a víznevek ilyen típusú bizonyító erejét. Nézetét azzal magyarázza, hogy a különböző nagyságú vizek neveinek a használati hatóköre igen eltérő: „e [ti. kisebb] patakok neveit ugyanis legtöbbször már a szomszéd község sem ismeri, így egy helység lakosságának kicserélődése esetén a patak neve legtöbbször feledésbe merül” (1942a: 4). Székelyföldi településtörténeti vizsgálódásai alkalmával pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a víznevek analízise nemcsak a lakosság etnikumának meghatározásában lehet segítségünkre, hanem annak eldöntéséhez is támpontot nyújthat, hogy a lakosság zárt tömegben vagy pedig szigetszerűen élt-e az adott területen (1948a: 1).

Hasonlóképpen ítéli meg a nagyobb víznevek jelentőségét BENKŐ LORÁND is. A székelyföldi Maros- és Udvarhelyszék népesség- és településtörténeti kérdéseiről írt tanulmányában úgy látja, hogy arra a kérdésre, hogy kik laktak a két szék területén a székely megszállás előtt csakis a helynevek adhatnak feleletet, s közöttük is „a nagyobb vizek nevei volnának elsősorban alkalmasak arra, hogy belőlük ilyen következtetéseket vonhassunk le” (1991/2003: 109).

HOFFMANN ISTVÁN történeti helynévanyagon végzett kutatásai alapján figyelmeztet a mikro- és a makrotoponimák eltérő felhasználhatóságára. A mikrotoponimák „névadói-névhasználói köre többnyire egy-egy település lakóira szűkíthető le, így ezek a nevek a lokális nyelvhasználat vizsgálatának a legjobb forrását adják. Ám ebből az is adódik, hogy etnikai következtetésekre is legfeljebb csak ilyen hatókörrel érvényesek, a tágabb környezet népességi viszonyaira semmiképpen nem vethetnek fényt.” (2007b: 91). A makrotoponimák — közte

a nagyobb folyók nevei — ezzel szemben többnyire jövevénynevek, minthogy azonban az átvétel lokális körülményeire vonatkozóan igen kevés támpontunk lehet, etnikai vizsgálatokban alig hasznosíthatjuk őket. Az idegen eredetű víznevek ugyanis önmagukban általában nemigen alkalmasak arra, hogy általuk „különböző etnikumoknak a Kárpát-medencebeli helyzetét a honfoglalást követő évszázadokra vonatkozóan nagyobb pontossággal meghatározzuk” (2009).

A névtudomány eredményeiből a fent említett diszciplínákon túl a történeti földrajz a térszín egykori állapotára következtethet; a nevekben fellelhető növény- és állatnevek pedig olyan információkat szolgáltathatnak az egykori növénytakarót, illetve bizonyos állatok élőhelyét illetően, melyeket a növény- és az állatföldrajz saját kutatásaiban vehet figyelembe (vö. BÁRCZI 1980: 221).

3. Ahogyan az elmondottakból kitűnik a víznév kutatás az önelvű névtan céljain túl eredményeivel más tudományágak számára is nagy jelentőséggel bírhat. A víznevek fontosságára szinte minden helynévkutató fel is hívja a figyelmet, e gazdag szakirodalommal rendelkező tudományterületet azonban mégis egyfajta aránytalanság jellemzi: többnyire a nagyobb vizek neveinek az etimológiai vizsgálatára törekedtek a szakmunkák, s ezekből vontak le következtetéseket. Minthogy ezek a nevek többnyire más nyelvek helynévrendszeréből kerültek át a magyarba, a jövevényvízneveknek a névkutatásban eddig jóval nagyobb figyelem jutott, mint a belső keletkezésű neveknek, noha nyelvünkéről az utóbbiak magától értetődően több ismerettel szolgálhatnak.

4. Doktori disszertációm a vízneveken belül csupán a folyóvíznevek vizsgálatának szenteltem. A vizsgálati anyag leszűkítését egyrészt mennyiségi tényezők befolyásolták: kvantitatív szempontból ugyanis a víznevek csoportján belül a folyóvízneveké tekinthető a legnépesebbnek. A KISS LAJOS által szerkesztett „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-nak mintegy huszonkétezres magyar helynévi adatállományában például több mint nyolcszáz folyóvíznevét találunk, míg az állóvizek neveinek a száma csupán tizede a folyóvíznevekének, a források és kutak nevei pedig nem haladják meg a félszázat sem. A történeti névanyagban úgyszintén a folyóvíznevek nagy fölényben állnak az egyéb víznév fajtákkal szemben. Az Árpád-kori Abaúj–Csongrád vármegyék helynévkincsét feldolgozó munkának, a „Korai magyar helynév-szótár”-nak az első kötetében 461 folyóvíznév mellett csupán 195 tónév fordul elő: azaz majd két és félszer annyi folyóvíznév van a korpuszban, mint tónév. Emellett azonban sokkal fontosabbak a két névfajta között megragadható névrendszertani különbségek, hiszen egy-egy helynévfajta egyedeinek a számát az adott terület természetföldrajzi viszonyai is jelentősen meghatározzák. (A tó- és folyóvíznevek névrendszertani összehasonlítására a disszertáció utolsó fejezetében keríték sort.)

A folyóvíznevek vizsgálatával az állomány egészéről kívánok képet alkotni, ezt azonban nem monografikus feldolgozás alapján teszem, hanem mintavétel útján. A dolgozat alapjául az Árpád-kori folyóvíznévkinccs szolgál, a korszakhatárokat azonban — az általam felhasznált források kronológiai határaihoz is részben alkalmazkodva — 1350-ig, valójában a korai ómagyar kor végéig terjesztettem ki. A vizsgálati anyagot a „Korai magyar helynévszótár 1.”, a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2.”, valamint GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának harmadik és negyedik kötetéből állítottam össze. Dolgozatom közvetlen előzményének BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), TÓTH VALÉRIA (2001a), PÓCZOS RITA (2001) és RÁCZ ANITA (2005) munkáit tartom — hogy közülük csupán a könyvnyi méretűeket említsem meg. E művek mindegyike a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű helynév-elemzési modellt (1993) alkalmazta, s eredményességük ösztönzött arra, hogy a korai ómagyar kori folyóvíznevek analízisekor magam is ezt a tipológiát használjam.

Dolgozatom három nagyobb fejezetből áll. Az első fejezetben a magyar víznevekkel foglalkozó tanulmányokat, monográfiákat foglalom össze. A második egység két alfejezetében először a *folyóvíznév* terminust járom körül, majd a víznév és a denotátum kapcsolatát vizsgálom hagyományos jelentéstani, illetve kognitív nyelvészeti és szociolingvisztikai szempontokat érvényesítve: itt elsősorban a többnevűség kérdésével foglalkozom. A következő fejezet a dolgozatom központi része: a korai ómagyar kori folyóvíznevek névrendszertani vizsgálatát tartalmazza. A szerkezeti analízis mellett keletkezéstörténeti szempontból is elemzem a névanyagot. A munka negyedik részében a folyóvízneveknek a más helyfajták elnevezéseiben (azaz a településnevekben, hegynevekben, várnevekben, tájnevekben stb.) betöltött szerepéről szólok. E helyen célszerűnek láttam a kronológiai határokat némileg kitágítani annak érdekében, hogy azokra a lényeges összefüggésekre is rámutathassak, amelyek felszínre kerüléséhez a korai ómagyar kori névkinccs nem lett volna önmagában elegendő. Az utolsó, összehasonlító fejezet a folyóvízneveknek és a névrendszertanilag hozzájuk talán legközelebb álló tóneveknek a hasonlóságait és eltéréseit veszi számba.

I. A magyar víznév kutatás története

A víznevekről más helynévtípusokkal összehasonlítva elmondhatjuk, hogy a magyar helynév-rendszernek kétségkívül az egyik leggyakrabban vizsgált részterületét képezik. A magyar víznév kutatás története során különféle aspektusból közelítettek ehhez a helynévfajtához. A XIX. század végétől kezdődően több olyan munka is napvilágot látott, amely egy-egy régió vízneveinek adattárát adja közre. Névtani szempontból jóval több ismeretet közölnek azonban azok a dolgozatok, amelyek egy meghatározott terület vagy egy vízgyűjtő víznév kincsének történeti vagy szinkrón névanyagát valamilyen (etimológiai vagy tipológiai) szempontból elemzik. Egyes szerzők emellett egy-egy víznév alapos vizsgálatára is vállalkoztak. Tanulmányok születtek ezenkívül a víznevek és más helynévfajták kapcsolatáról, s a vízrajzi köznevek vizsgálatával is több szerző foglalkozott.

1. Adattárak

Az itt bemutatandó munkákról előljáróban annyit érdemes megemlíteni, hogy többnyire nem nyelvészeti célzattal jöttek létre, hanem egy-egy régió egykori arculatának feltérképezéséhez használták fel a víznévi anyagot. A bennük található víznév kincs miatt névrendszertani feldolgozásuk értékes lehet, ez azonban a legtöbb munka esetében még várat magára.

A víznévi anyag bemutatására koncentrálnak a dolgozatok közül több szempontból is kiemelkedik ORTVAY TIVADAR 1882-ben megjelent „Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig” című kétkötetes munkája, amelynek létrejöttét többek között PESTY FRIGYES, RÓMER FLÓRIS és NAGY IMRE kutatásra felhívó szavai ösztönözték.

ORTVAY műve egyrészt feladatvállalásával tűnik ki: az Árpád-kori Magyarország egész területének a víznévi anyagát kívánta feltárni a történeti forrásokban rögzített nevek segítségével. Az így összeállított hatalmas adatmennyiség a dolgozat egyik legfőbb érdeme. A közel 6700 víznévi adatra támaszkodó munkában a jelölt objektumok száma meghaladja a négyezret: a mű mintegy 3050 folyó- és 1050 állóvíz nevét, adatait tartalmazza.

A dolgozat elemző része felépítését tekintve két része bontható. Az első részben a névanyagot területi alapon, azaz vármegyék szerint csoportosítva találjuk meg. A munka másik, központi részét a víznevek betűrendes szótára képezi. Az egyes szócikkek címszavául ORTVAY nem az olvasatot vagy a mai köznyelvi formát adja meg, hanem a betűhív alakok

közül emel ki egyet. Ezt követik a név előfordulásainak adatai: a betűhív alak, az oklevél éve, tárgya, majd a szakirodalmi hivatkozások.

E nagyszabású kétkötetes névtárral szemben STRÖMPL GÁBOR elsősorban a helynevek vízrajzi szókincsének — behatóbb tüzetes — magyarázatát, értelmezését hiányolva fogalmaz meg kritikai észrevételeket (1930: 113–9). SZABÓ T. ATTILA — majd később KÁLNÁSI ÁRPÁD is — e kritikai megjegyzéseket két szempontból is elutasítja: a hiány okát egyrészt a szerző eltérő céljával, másrészt a részletkutatások kezdetlegességével vagy hiányával magyarázza (SZABÓ T. 1942: 3, KÁLNÁSI 1988: 514).

ORTVAY területi szempontból teljességre törekvő munkája mellett érdemes megemlíteni ZOLTAI LAJOS egy mára már elfeledett írását, a „Debrecen vizei”-t (1935). A tanulmány megírását nem kifejezetten névtani szempontok vezérelték: „célom — mint írja a szerző — Debrecen hajdani vízrajzának összeállítása. A történeti adatokat szép számmal bemutató munka a természetes vizek nevei mellett árkok, csatornák, gátak és kutak elnevezéseit is felsorolja. A betűrendbe rendezett szócikkek a címszó mellett ismertetik a víz helymeghatározását, az adat forrásául szolgáló művet (középkori adatok esetében a betűhív formát is), emellett közölnek a denotátumra vonatkozó információkat is. Etimológiai fejtegetésekbe azonban ritkán bocsátkozik a szerző, ami egyáltalán nem meglepő, tekintve, hogy a múzeumigazgatóként nyugdíjba vonult ZOLTAI elsősorban a korábbi debreceni tájat, s nem a víznévi rendszert próbálta rekonstruálni. Munkája egyik hasznos vonásának tekinthető azonban, hogy az egyes vízrajzi köznevek Debrecen környéki jelentésének megadásával hozzájárulhat a szóföldrajzi vizsgálatokhoz, két térképmelléklete pedig a pontosabb lokalizálásban nyújt segítséget.

PAIS LÁSZLÓ 1942-ben megjelent tanulmánya Zala megye víznévi anyagának a bemutatására vállalkozott: a Zala vízgyűjtőjének a vízszabályozások előtti képét kísérelte meg a történeti forrásokban található víznevek segítségével rekonstruálni. Elsőként a vízszabályozás előtti vízgyűjtőterületet mutatta be főként XVI–XVII. századi iratok alapján, majd középkori oklevelek anyagára támaszkodva röviden vázolta a terület változását a honfoglalástól kezdődően, végül a szótárszerű adattári részben a Zala folyása szerint haladva, az egyes településekhez rendelve kronológiai sorrendben találjuk meg a vízrajzi vonatkozású neveket.

Az értékes adatokat tartalmazó tanulmánnyal kapcsolatban BALÁZS JÁNOS az 1981-ben tartott III. Magyar Névtudományi Konferencián elhangzott előadásában megjegyzi, hogy PAIS LÁSZLÓ „gazdag levéltári kutatásokra támaszkodó doktori értekezése [...] mindmáig sajnálatosan kevés figyelmet keltett” (1981: 107). S valóban, a tetemes mennyiségű adathalmaz tüzetes feldolgozása máig nem történt meg, tudomásom szerint eddig TÓTH VALÉRIA volt az egyetlen kutató, aki felhasználta. Az ÖRDÖG FERENCnek tisztelgő írásában a névanyag egy részének, a folyóvizek neveinek az elemzését végezte el: PAIS munkájából mintegy 400 fo-

lyóvíznevet emelt ki, melyet a Vas és a Zala megyei szinkrón névtárak anyagával kiegészítve dolgozott fel (2003).

2. Etimológiai és névrendszertani vizsgálatok

Az etimológiai és tipológiai vizsgálatokat a víznevek történetével foglalkozó szakmunkák leggyakrabban areális alapon elkülönített névanyagon végezték el. Vizsgálták többek között egy-egy megye víznévkincsét. A közigazgatásilag meghatározott területek mellett — a víznevek esetében — azonban természetesebben adódik, hogy egy folyó vízgyűjtő területén található neveket mutassanak be a kutatók, erre azonban lényegesen ritkábban került sor a magyar víznév kutatásban.

1. Több dolgozat foglalkozott az *Alföld* valamely részén folyó vizek elnevezéseivel. Nagyobb terjedelmű tanulmányában MIKESY SÁNDOR a középkori Szabolcs vármegye víznévkincsét vizsgálta (1940). A betűrendben közölt szócikkek a modern filológia követelményeinek is megfelelően tartalmazzák az adatok előfordulásának évszámát, a betűhív alakot, illetve a forrást.¹ A lokalizáció mellett ez a munka — túlhaladva a korábban bemutatott műveket — etimológiai megjegyzéseket is fűz a szócikkekhez, s szakirodalmi utalásokkal is megkönnyíti a további kutatómunkát. A mű a feldolgozott vízneveket sajnos, nem vetíti térképre, s csupán egyoldalas összefoglalás pótolja az etimológiai elemzésen alapuló rendszerező feldolgozást, ahol elsősorban származásbeli csoportokba sorolva találjuk meg a magyar, szláv, török és ismeretlen eredetű vízneveket.

KNIEZSA ISTVÁN a történelmi Szatmár megyéhez tartozó, a Szamoshat és a Nyírség közötti mélyedésben elhelyezkedő Ecsedi-láp vidékéről dolgoz fel 124 szláv eredetű helynevet, amelyből kevéssel több mint egy tucat elnevezés víznév (1942b). Az etimológiai fejtegetés mellett KNIEZSA a névben kifejezett szemantikai tartalom alapján is csoportokba sorolja a neveket.

KÁLNÁSI ÁRPÁD mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye jó ismerője több tanulmányt is szentelt a régió vízneveinek. A Tisza–Túr vízneveit feldolgozó írása — az előző dolgozatoktól eltérően — nem közöl adattárat, a neveket azonban természeti és műveltségi csoportokba sorolva részletező tipológiai elemzésnek veti alá (1988). Hasonló célok vezették KÁLNÁSIT a szatmári víznevek analízisekor is: a tipológiai vizsgálatot ebben a munkájában azonban kronológiai és származásbeli csoportosítással ötvözi (1996).

¹ Utalnunk kell azonban arra, hogy bizonyos esetekben a szerző nem a betűhív adatnak morfológiailag megfelelő címszóval látja el a szócikket: ezt tapasztalhatjuk a *Gyurud* és *Gywrud* adatokkal álló név esetében, ahol a történeti adatok morfológiai struktúráját jelző *Gyűrűd* helyett a mai *Gyűrűs* forma áll. Az azonos denotátumhoz tartozó, de morfológiai eltérést mutató formákat közös szócikk alá sorolja, ám ezek nyelvi viszonyait nem kommentálja: így történhet, hogy a *Határér* címszó alatt *Hatarer*, *Hatarpataka* és *Hatarpatak* betűhív alakok egyaránt előfordulnak (MIKESY 1940: 13).

2. Számos kutató szívesen fordította figyelmét az anyaországtól az 1920-as békediktátummal elszakított területek, így Erdély, különösképpen pedig a Székelyföld felé. E régiók kiválasztásában két tényező játszhatott szerepet: egyrészt ezek az egykori magyar országrészek vizekben gazdagok, másrészt a trianoni békediktátum után a nemzeti érzés is felerősödött, esetenként a szülőföld iránt érzett szeretet is befolyásolhatta e területek kiválasztását.

Az úgynevezett budapesti iskola meghatározó tagja, a fent már szintén említett KNIEZSA ISTVÁN egyik monografikus írásában „Erdély és a vele összefüggő nyugati területek folyóinak és nagyobb patakjainak magyarázatát” igyekszik megadni (1942a: 4–5). A történeti adatokat is magában foglaló „Erdély víznevei” című munka szócikkeinek felépítése hasonló a MIKESYNél bemutatotthoz — ám KNIEZSA az anyag jellegéből fakadóan közli a címszóként álló nevek román (néhol német) megfelelőit is —, az elemzések mélysége azonban eltérő. A nevek magyarázata szakszerű hang- és szótörténeti levezetésekre épül. Kiváló szlavista lévén KNIEZSA a szláv eredetű nevek esetében a névnek az elsődleges névadó közösség nyelvében betöltött szerepére, etimológiai és nyelvészeti jellemzőire is utal, illetve az átvétel során végbement változásokat is árnyaltan közelíti meg. A dolgozat másik újításának az tekinthető, hogy — ŠMILAUER tíz évvel korábban megjelent nagyszabású, a Felvidék vízneveit bemutató könyvéhez hasonlóan (1932) — a víznevek szócikkeit nem alfabetikus sorrendbe rendezi, hanem „természetes sorrendben, azaz vízrendszerek szerint” halad (KNIEZSA 1942a: 5), ezzel is elősegítve a neveknek a valóságban elfoglalt helyük szerinti vizsgálatát. A mű harmadik s minden bizonnyal legfontosabb eredménye az, hogy a víznevek tanúságtételét további következtetések levonására használja fel. Az elemzés önmagán túlmutató hozadéaként segítséget nyújt számunkra annak a feltárásában is, hogy a magyar etnikum Erdély megszállásakor milyen népeket találhatott a területen. KNIEZSA konklúziója szerint a helynevek és különösképpen a víznevek megerősítik azokat a feltételezéseket, melyek szerint „a magyarság itt [Erdélyben] csak jelentéktelen szórványokban élő szláv lakosságot talált”, illetve hogy „Erdély megszállása idején (a X. század közepe táján) itt román elemet nem találhatott” (KNIEZSA 1942a: 41). Nem utolsósorban azt is meg kell említenünk, hogy a monográfia végén a térkép mellett immár névmutató is segíti a kutatók munkáját.

A BENKŐ LORÁND tollából származó „A Nyárádmente földrajzinevei” című munka a mikrotoponimák feldolgozásának történetében mindenképpen mérföldkövet jelentő mű (1947a), így — noha nem pusztán vízneveket tárgyal — a magyar víznév kutatás módszereit és eredményeit összegző fejezetnek is mindenképpen tárgyalnia kell. A szerző Erdély legsűrűbben lakott területének, a Nyárád folyó völgyének teljes helynévanyagát (azaz a településneveket, vízneveket és határneveket) dolgozta fel, elsősorban a nevek jelentéstani, alaktani és

fejlődéstörténeti vizsgálatát állítva a középpontba. A főként helyszíni gyűjtéssel összeállított névanyagra támaszkodó, de részben történeti adatokat is tartalmazó munka egyrészt a vízrajzi tulajdonneveket — BENKŐ szavaival élve — „legfeltűnőbb vízelnevezési csoport”-okba sorolva mutatja be, emellett külön fejezetet szentel a vízrajzi köznevek vizsgálatának is.

Erdély mellett a Székelyföld víznévi anyagának a vizsgálata is az onomasztikai kutatások középpontjában állt. 1948-ban a víznévrendszer iránt érdeklődők sajátos, a székelyföldi víznévi anyag elemzéséből kiinduló, de általánosabb névtani kérdéseket érintő vitának lehettek tanúi a „Magyar Nyelv” hasábjain. A sok szempontból termékenynek mondható disputa két kiváló névkutató, KNIEZSA ISTVÁN és BENKŐ LORÁND között zajlott le.

A három cikkből álló sorozat első darabja, így a vita kirobbantója KNIEZSA „Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön” című tanulmánya volt (1948a). Ez a munka tulajdonképpen a területen adatolható szláv jövevényvíznevek etimológiai szótárának tekinthető, noha a dolgozat befejezéseként a víznevek vizsgálatán alapuló településtörténeti következtetéseket is levon a szerző: „Abból a tényből azonban, hogy e vidékek jelentősebb vizeinek nevei nem a szlávból származnak (*Nyárád, Homoród, Kormos* stb.), sőt a szláv nevek csupán a legjelentéktelenebb vizeknél találhatók, a szláv lakosságot csak egy-két, az útvonalaktól távoleső jelentéktelen szórvány alakjában tételezhetjük fel” (KNIEZSA 1948a: 11).

A témában szintén jártas BENKŐ súlyos megjegyzésekkel illette KNIEZSA munkáját, s egyézersmind az általa szláv eredetűnek tartott névanyag megrostálását is elvégezte (1948). Minden névtani feldolgozó munka alapját a gondos adatgyűjtés képezi, így nem csodálkozhatunk azon, hogy BENKŐ is górcső alá vette a cikk adatközlési módját, s 19 víznév kapcsán kifogásolta, hogy KNIEZSA nem közölte a forrásul használt irodalmat. Ezen túlmenően e neveknek utána járva ennél nagyobb problémát okozó tévedésekre is bukkant: „az említett 19 pataknév jó része nem eredeti alakulat, hanem hegység-, illetőleg hegynevek függvénye” (BENKŐ 1948: 97). Ezzel összefüggő, módszertanilag talán a legfontosabb megjegyzését a *Delnei patak, Gerebenc pataka* típusú nevek kapcsán teszi: „Nyilvánvaló, hogy e nevek mint víz nevek nem a szlávoktól származnak, és igen valószínű, hogy a székelyföldi szlávok akkor már nyelvileg réges-régen felszívódtak a székelységbe, amikor ezek az aránylag fiatal magyar névadáson alapuló víznevek keletkeztek. Az már egészen más kérdés, hogy azok a helység- és hegynevek, amelyekről a mellettük elfolyó vizek tiszta magyar névadású elnevezése megtörtént, milyen eredetűek. [...] Érthetetlen, hogy csupán a helységnév vélt szláv eredete alapján [KNIEZSA] miért veszi őket szláv eredetű víz nevek nek.” (1948: 97–8).

Itt kell megjegyeznünk, hogy az egyes vízneveket érintő etimológiai hozzászólásai mellett BENKŐ LORÁNDnak ezek a metodológiai megjegyzései a magyar helynévkutatás alapjait érintik. Egy név eredetének feltérképezéséhez feltétlenül hozzátartozik annak feltárása is, hogy

egy jövevénynév milyen nyelvben nyerte el tulajdonnévi státusát, illetve az átadó nyelvben milyen névadási motivációt kapcsolhatunk a névhez. A magyar helynévrendszerben betöltött értékének szempontjából mindez azonban csupán a név előtörténetéhez tartozik hozzá, a magyar helynévrendszerben ugyanis a jövevénynevek minden esetben csupán azt fejezik ki a névhasználó számára, hogy az adott víznek az a neve.

KNIEZSA e kritikai hangvételű tanulmányra válaszolva több ponton is megkérdőjelezi BENKŐ állításainak helyességét: többek között az etimológiákat és a településtörténeti következtetéseket illetően (1948b). A módszertani kifogás ellen a forrásokban található birtokos jelzős szerkezetű víznevek következetlen adatolására hivatkozik, illetve így érvel: „én a szláv víznévanyag kielemezésére törekedtem, amelynél a mai magyar víznév típusokra, mint láttuk, alig támaszkodhattam, és ezért első sorban a név etimológiájából indultam ki” (KNIEZSA 1948b: 103). DEME LÁSZLÓ a vitára reagáló kis írásában pedig arra figyelmeztet (1948), hogy noha a térképek jelölése (pl. a *p.* jel *patak* vagy *pataka* feloldása) nem egyértelmű, a kutató nem alakíthatja névanyagát önkényesen a maga szándéka szerint. Márpedig KNIEZSA azáltal, hogy „sokszor egyáltalán nem teszi oda az utótagot, hanem víznévül ilyene- ket jelez: *Gelence*”, torzítja a névnek a magyar helynévrendszerben betöltött helyét (DEME 1948: 106).

A XX. század második felében némelyek ugyancsak figyelemmel fordultak a Székelyföldi névanyag felé. A Nyikó vízgyűjtőjének víznévi anyagát vizsgálta például TIBÁD LEVENTE (1979). A tanulmány területi szempontból jól illeszkedik az előzőekben bemutatott dolgozatokhoz, noha a célja nem egyfajta víznévi topográfia rekonstruálása vagy egy a történeti adatok közreadásával bővített etimológiai szótár létrehozása. Az 561 víznevet számláló korpusz tipológiai rendszerezésére törekszik: ezt az elnevezéseket köznévi és személynévi eredetű csoportokba sorolja.

KISS LAJOSnak az 1990-es évek végén napvilágot látott tanulmányaiban sajátos tárgyalási mód megszületésének lehetünk tanúi: a szerző a vízneveket (és más íásaiban a település- és a hegyneveket) a kronológiai (ókori, középkori, újabb kori) és a származásbeli rétegek (indoeurópai, szláv, magyar, német, török eredetű nevek) szempontjait kombinálva csoportosítja és elemzi. Ezt a tárgyalási módot alkalmazva született tanulmány Erdély víznévanyagáról is, melyben KISS LAJOS több mint félszáz nevet elemez (1997/1999b).

3. Hasonló módszerrel mutatta be KISS LAJOS a *Felvidék* vízneveit, és emellett két további dolgozatot szentelt a *Dunántúlon* található neveknek is. A Felvidékről készített munkájában a mintegy ötven nevet keletkezésük kora és nyelvi eredetük alapján sorolja rétegekbe (1994/1999). A dunántúli nevek bemutatásakor ezt a szempontot ötvözi a nevek kontinuitásának kérdésével is. A víznevek ilyen irányú vizsgálata s maga a víznevek kérdése

névlettani jellegzetességükből adódóan — azaz amiatt, hogy a víznevek köztudottan hosszú életűek — természetesen összefonódik a helynévi kontinuitás problematikájával.² A Dunántúlról a *Koranyi-tó* és a *Pándzsa* vízneveket elemzi (1995/1999), Pannónia helyneveinek továbbélését vizsgáló írásában pedig a kontinuitás különböző típusainak (a társadalom-, a település- és a romkontinuitásnak) a meghatározása mellett néhány, a magyar honfoglalást túlélő, korábról származó víznevet is jellemez (1997/1999b).

A dömösi adománylevél Somogy és Tolna megyei helynévanyagot tartalmaz. SZABÓ DÉNES más helynevek mellett az oklevélben szereplő csekély számú víznevet is bemutatja írásában, összefoglalásából azonban más vizek elnevezései is rekonstruálhatók, több helység ugyanis a dokumentumban nem adatolt vízről vette a nevét (1954).

1996-ban MIZSER LAJOS a k á r p á t l j a i Latorca vízgyűjtőjének vizsgálatát végezte el. Munkájában a folyó Kölcénytől Tiszaásványig tartó szakaszának, annak is csupán a bal partjának a neveit csoportosítja.

4. Az alábbiakban bemutatandó munkák, noha nagy részük az előzőekben látott területeken fekvő vízneveket vizsgálják, mégis külön fejezetet alkotnak. Ezt a tárgyalásmódot azért látom célszerűnek, mert minden itt következő tanulmány a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű helynév-tipológia alapján (1993) végzi el történeti adatok vizsgálatát, és szemléletüket, elméleti alapvetésüket tekintve azonos módon közelítenek a víznevekhez. Az alkalmazott modell a szerkezeti szinten két szempontból vizsgálja a neveket: egyrészt a névadás alapjául szolgáló motivációkat veszi számba (a funkcionális-szemantikai elemzés során), másrészt az azok kifejezésére felhasznált nyelvi eszközöket tekinti át (lexikális-morfológiai analízis keretében). Emellett a keletkezéstörténeti elemzés során a névalkotás mikéntjét is feltárja.

TÓTH VALÉRIA doktori disszertációja témájául az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegyék teljes helynévi anyagának a névrendszertani elemzését választotta, így a két vármegye településnevei mellett a vízneveket, domborzati neveket, határrészneveket is feldolgozta (2001a). A több szinten is elvégzett elemző munka részletesen bemutatja a két területen adatolható víznevek szemantikai, morfológiai és keletkezéstörténeti kategóriáit. A településnevek számbeli fölénye miatt természetesen, hogy az elemzés középpontjában is ezek a nevek állnak, a víznévutató azonban — speciális érdeklődéséből fakadóan — talán joggal hiányolhatja az egyes helynévfajták, így a víznevek sajátosságainak a hangsúlyosabb kiemelését vagy össze-

² KISS LAJOS előtt más kutatóink is szívesen szóltak hozzá ehhez a témához. MARKÓ IMRE LEHEL a II. Névtudományi Konferencián előadott írásában a víz- (és más hely)nevek kontinuitását azzal magyarázza, hogy „ezeknek [...] történetileg annyira fontos szerepük volt évszázadok, esetleg évezredek folyamán, s oly sok népközliséget érintő események fűződtek hozzájuk, hogy az egyes népek emlékezetében megőrződtek és hagyományozódtak” (1970: 86). A több helységet átszelő nagyobb folyók és tavak nevének folytonosságáról beszél LŐRINCZE LAJOS a „Földrajzineveink élete” című munkájának a földrajzi nevek változását és elmúlását bemutató fejezetében (1947: 24–25). A víznevek szilárdságát konstataulta írásában többek között BÁRCZI GÉZA (1980: 210) és a történész KRISTÓ GYULA (1985) is.

foglalását, noha az is igaz, hogy az egyes névfajtáknak az egymáshoz való viszonya talán ebben az elemzési szisztémában (azaz az egyes helynévfajták nem élesen elkülönített tárgyalásakor) jobban megvilágítható.

Szerkezeti és keletkezéstörténeti szempontból elemzi az Ugocsa vármegyei vízneveket KOCÁN BÉLA is (2009). Dolgozatában azonban az előző két szerzőtől eltérően nemcsak ómagyar kori anyagot vizsgál: a korpusz időbeli határait kiterjeszti a középmagyar kor végéig. A munka külön érdeme, hogy eredményeit kronológiai szempontból is megvizsgálja, így századokra lebontva láthatjuk az egyes szerkezeti és névalkotási típusok aránybeli eloszlásának a változását.

Más munkák kevesebb szempontot érvényesítve mutatják be egy-egy meghatározott régió vízneveit. A PAIS LÁSZLÓ történeti adatokat felsorakoztató munkájára (1942) alapozva TÓTH VALÉRIA a Zala vízgyűjtőjének a névrendszerét kutatja, bemutatva a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezetét (2003). A dolgozat másik központi kérdésköre emellett annak a névtani univerzálénak az igazolása, miszerint míg a nagyobb folyók nevei hosszú életűek, addig a kisebb patakok, vizek elnevezései mulékonyabbak. A folyóvíznevek továbbélésének vizsgálata során ekképpen derült fény arra, hogy a PAIS munkájában található több mint kétszáz névnek majd a „fele valamilyen formában a mai helynévrendszernek is tagja” (TÓTH V. 2003: 90).

Ugyancsak szerkezeti szempontból elemzi a Bihar megyei vízneveket KOVÁCS ÉVA (2008). Dolgozatában továbbá az elemzett víznevekre jellemző funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezet típusok előfordulási gyakoriságát a Sajó vízgyűjtőjének névtípusaival veti össze, és a két névállomány között az egyezések mellett jelentős különbségeket is talált.

Jómagam több írásomban nem egy-egy vármegye névkincsét, hanem az Árpád-kori Magyarország 39 megyéjéből adatolható víznévkorpuszt vizsgáltam (GYÖRFFY 2002, 2005, 2008, GYÖRFFY–RESZEGI 2003). E munkákban azonban az előző dolgozatoktól eltérően csupán a funkcionális-szemantikai szerkezetének a feltárásával foglalkoztam.

Nem megyei keretben dolgozik PÓCZOS RITA a Sajó víznévrendszerének Árpád-kori adatait bemutató írásában (2003). Tanulmányában az egyes kronológiai, tulajdonképpen nyelvi-eredetbeli rétegek neveit mutatja be a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelemzési modell kategóriáit alkalmazva: így beszél a magyar, a német, a szláv, a germán eredetű nevek jellemzőiről. „A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei” című tanulmányában PÓCZOS RITA két víznévrendszer összehasonlító vizsgálatát végezte el (2004); a klasszikus hármas elemzési szint mentén haladva a két vízgyűjtőterület neveinek a nyelvi rétegeit (magyar, szláv, óeurópai stb.) is bemutatva.

PÓCZOS RITÁhoz hasonlóan a Sajó vízgyűjtőjének történeti névanyagát vizsgálok jómagam is, írásomban azonban lexikális-morfológiai szempontból közelítettem a folyóvíznevekhez (GYÖRFFY 2004). A hagyományos közszoói szerkezetten fogalmait alapul véve „A magyar nyelv történeti nyelvtana” szintén foglalkozik a helynevek, s így a víznevek grammatikai felépítésével

5. A neveknek a víznévrendszeren belüli jellemzésén túl a más helynévfajták létrehozásában betöltött szerepéről is számos kutató szólt.

BENKŐ LORÁND a névtörténeti szakirodalomban számos olyan megjegyzést tett, amely a vízneveknek más névfajtakkal való kapcsolatát világítja meg. Egyebek mellett érdemben szól hozzá a víz- és várnevek viszonyához (BENKŐ 1997/1998, 1998a, 1998b), de tárgyalja azt a kérdést is, hogy milyen keletkezéstörténeti kapcsolatban állnak egymással a személy- és a víznevek (1998/2003, 2003b). Az egyik általa is gyakran érintett problémakör a víznevek és településnevek elsődlegessége, vagyis az, hogy a víznév–településnév relációban melyik helynévfajta tartható az elsődlegesnek (BENKŐ 1997/1998, 1998b, 1998/2003; illetve korábbi írásaiban lásd 1947a, 1947b, 1948).

BÍRÓ FERENC a mai Körösladány helynevei körében vizsgálja a víznevek efféle rendszertani hatását (1999), de foglalkozott emellett a víznevekből metonimikusan keletkezett településnevek kérdésével is (2005). KOCÁN BÉLA a víznevek helynévalkotó szerepét Ugocsa vármegye ómagyar és a középmagyar kori helynévkincsében igyekezett nyomon követni (2008a, b).

3. A folyóvíznevek nyelvi és kronológiai rétegei

KISS LAJOS a víznév-kutató figyelmét nemcsak a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban található számtalan hidroníma eredetmagyarázatával hívja ki, hanem azokkal a munkáival is, amelyekben közvetlenül a víznevek tematikáját boncolgatja. A főként az 1990-es évek végén napvilágot látott tanulmányaiban sajátos tárgyalási mód megszületésének lehetünk tanúi (lásd például KISS L. 1994/1999, 1996/1999b, 1997/1999b, 1997/1999c). KISS LAJOS a víznevek (és más írásaiban a település- és a hegynevek: 1996/1999a, 1997/1999a stb.) származásbeli és kronológiai rétegeit mutatja be oly módon, hogy egyszerre különíti el és egyesíti az adatolás és az etimológia tényezőit, ezt a módszert pedig vegyíti azzal, hogy ilyen típusú vizsgálatait elsősorban területi alapon szervezi, azaz egy-egy nagyobb tájegység helynévkincsét dolgozza fel. A kronológiai és származásbeli rétegek között elkülöníti egymástól az ókorból adatolható, ősi indoeurópai vízneveket (pl. *Garam*, *Kiszuca*, *Morva*), a középkorból dokumentált víznevek csoportján belül pedig részletes tárgyalást kapnak a preszláv (pl. *Árva*, *Bódva*, *Hernád*, *Nyitra*, *Tarca*, *Vág*), a szláv (pl. *Bebre*, *Kompa*, *Litva*, *Miava*, *Ocsova*, *Rima*, *Szalatna*,

Zsitva), a magyar (pl. *Balog, Bodrog, Búr-patak, Horhod, Sajó, Szekcső, Ung*), valamint a német eredetű vagy közvetítésű víznevek (pl. *Gölnic, Korpona, Selmec*). Készültek dolgozatai továbbá a középkorból adatolható ismeretlen vagy bizonytalan eredetű nevekről is (pl. *Ipoly, Laborc, Latorca*). E tematika tárgyalása során az újabb kori víznevek sem maradnak említés nélkül, közéjük sorolja KISS LAJOS például a *Gidra* és az *Ondava* vízneveket.

Hasonló célokat követett KÁLNÁSI ÁRPÁD is, ám ő nem pusztán a kronológiai és a származásbeli, azaz elsősorban a nyelvészeti eszközökkel kutatható szempontokat ötvözve állapítja meg a szatmári víznevek történeti rétegeit, hanem település-, népesség- és gazdaságtörténeti fogódzókat használ az egyes periódusok kialakításakor (1996). KÁLNÁSI heterogén rendszere így a) a honfoglalás előtti időkből származó víznevek, b) a honfoglalás előtti időkből származó szláv víznevek, c) a feudalizmus korának víznevei és d) a vízszabályozás kezdeteitől (a XIX. század közepétől) napjainkig keletkezett víznevek kategóriáit tartalmazza. A b) csoportban alkategóriáit a vízzel kapcsolatos elnevezések, a víz színére, minőségére utaló nevek, a vízfolyás alakjáról elnevezett nevek, valamint a növénynévi és állatnévi eredetű elnevezések alkotják. A feudalizmus korának vízneveinél jellemzi a vízrajzi köznevek állományát, emellett kiemeli a víz- és halgazdálkodással kapcsolatos neveket: ezek valamely halászati módra, halfajtára utalnak.

KISS LAJOS kutatásaihoz hasonló jellegű vizsgálatokat végzett PÓCZOS RITA is, aki a korábban már említett „A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei” (2003), illetve „A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei” (2004) című tanulmányában arra keresi a választ, hogy „milyen nyelvi (azaz morfológiai és szemantikai) képet mutatnak a Sajó mellékvizeinek ómagyar kori nevei, illetve hogyan rétegződtek egymásra a különböző kultúrák által adott víznevek ezen a vidéken” (2003: 487).

PÓCZOS RITA Sajó víznévrendszerének Árpád-kori adatait elemző tanulmánya az egyes nyelvi–eredetbeli (a magyar, a német, a szláv, a germán) rétegek neveit mutatja be a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelemzési modell kategóriáit alkalmazva. Emellett több víznév kapcsán felveti az óeurópai származtatás lehetőségét is — rámutatva arra, hogy „a ma még ismeretlen vagy bizonytalan etimológiájú víznevek gyakran nem állnak egyedül, egyikük-másikuk egy már csak nyomaiban fennmaradt ősi névrendszer tanúja lehet” (PÓCZOS 2003: 495).

A Garam és az Ipoly vízgyűjtőterületének névrétegeit bemutató igen alapos vizsgálat eredményeiből pedig jól körvonalazódik, hogy a két egymáshoz viszonylag közel eső terület víznévkincsében, valamint az egyes vidékek nyelvi rétegei között is számos különbség mutatkozhat meg: így a különböző nyelvi rétegek között akár jelentős motivációbeli, illetve keletkezéstörténeti eltérésekre is ráakadhatunk.

A 23. Nemzetközi Névtudományi Konferencia előadásai a nevek a többnyelvű és multikulturális világban tematikát járták körül. A kongresszuson elhangzott dolgozatomban a korai ómagyar kori víznévállományt származásbeli rétegei szerint haladva mutattam be (GYÖRFFY 2008). A nyelvi rétegek szerinti elemzés mellékszempontjaként a folyóvíznevekben megjelenő névadási motivációt választottam: azaz azokat a modellfajtákat vettem számba, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhattak. A folyóvíznevek nyelvi rétegeinek az áttekintése azt mutatja, hogy a különböző nyelvekből (főleg pedig a magyarból és a szlávból) származó folyóvíznevekben nagyjából ugyanazok a szemantikai tartalmak jelennek meg. A folyóvíznevekben nagy számban előforduló szemantikai típusokra (mint például a növényzet, az állatvilág, a víz lokális viszonyának kifejeződésére) ezért joggal tekinthetünk úgy, mint a víznévrendszerek pánkronisztikus jellemvonásaira.

4. Egy-egy víznév elemzése

A víznevek szakirodalmában a területi alapokon álló (azaz vármegyék vagy tájegységek, vízgyűjtőterületek szerinti) vizsgálatok mellett szép számmal találkozunk egy-egy víznév etimológiáját feltáró hosszabb-rövidebb írásokkal is.

A XX. század közepe táján működő kutatók etimológiai beállítottsága következtében ebben az időszakban különösen erőteljes stúdiumként jelentkezett a névfejtés. Ebből a korszakból számos munkát sorolhatunk fel, a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa: SZABÓ T. ATTILA a *Székaszó-patak* nevet vizsgálta behatóbban (1939), SZABÓ DÉNES a sokak által vitatott *Koppány* víznévnek szentelt önálló tanulmányt (1944). MOÓR ELEMÉR a *Küküllő*-höz (1947), MIKESY SÁNDOR pedig a *Gyöngyös* elnevezéshez fűzött megjegyzéseket (1947) stb. A későbbi korok kutatásai közül megemlíthetjük továbbá KISS LAJOS névfejtő munkásságát is: többek között a teljes bizonyossággal máig meg nem fejtett *Hortobágy* (1972–1974/1999) és a *Hernád* (1984/1999a) nevek eredetét is önálló tanulmányokban kutatta. Kiemelendő DÉNES GYÖRGY *Ménes-patak*-ot vizsgáló cikke is (1979), mely az elődök véleményét bemutatva kínál új értelmezési, eredeztetési lehetőséget. Ezeknek az írásoknak a részletes bemutatására itt azonban természetszerűen nem vállalkozhatom — a névelemző részek tartalmazzák a dolgozatok eredményeit a megfelelő helyeken —, de megjegyzem, hogy KISS LAJOS nagyszabású munkájának, a FNEsz.-nek az idevágó névcikkeiben bőséggel találunk tájékoztatást ezekről és további dolgozatokról is.

A névmagyarázat módszertanát illetően kiemelkedő fontosságú MELICH JÁNOS kutatói tevékenysége, amiről HOFFMANN ISTVÁN a magyar névkutatás történetét bemutató monográfiájában így ír: „Munkásságával a nemzetközi szintű magyar etimológiai kutatások egyik megalapozójává vált. A helynévfejtésben kialakított módszereinek és alapelveinek jó részét a

modern névkutatás is mérvadónak tekinti. MELICH munkáira a rendkívül gondos nyelvtörténeti adatolás jellemző: egy-egy név vizsgálata során az azonos töre visszavezethető összes nevet igyekezett bevonni a kutatómunkába, ezeket megbízhatóan lokalizálta, és aprólékos helyesírás- és hangtörténeti, valamint alaktörténeti levezetéssel mutatta be a név keletkezés- és fejlődéstörténetét.” (2003a: 16).

Az 1957-ben kiadott „Dolgozatok I.” című gyűjteményes kötetében foglalkozott először a *Turmas* víznév eredetével. HOFFMANN jellemzésének megfelelően a korábbi szakirodalmi előzmények biztos ismeretében a név bőséges adataival, számos analógiát felvonultatva, valamint térképek segítségével járja körül a *rivulus Turmas* eredetét, annak érdekében, hogy azonosítsa a folyó mai és egykori helyét.

A kései korszakában egy-egy általa már megfejtett név vizsgálatához visszatérő MELICH a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok még pontosabb megvilágítása érdekében újra tárgyal több nevet is. E korszakban készült el az 1113. évi zabori oklevélben fellelhető *Aqua Turna* víznév származtatási lehetőségeit körüljáró tanulmánya is, melyben szintén a magyar–szláv helynév-kapcsolatokat elemzi a töle megszokott alapossggal (1963).

MELICH aprólékos, mikrofilológiai pontosságú kutatási módszerét BENKŐ LORÁND kései munkásságában fedezhetjük fel újra. Az 1990-es évektől megjelenő, nemcsak a névtörténet, de általában a nyelvtörténeti vizsgálódások számára is fontos Anonymus-tanulmányokban „az egyes nyelvtörténeti adatok a maguk bonyolult összefüggésrendszerében tűnnek fel, s ennek megfelelően rendkívül sokoldalú megvilágítást kapnak, amelyek gyakran a többféle interpretáció többé-kevésbé lehetséges vagy valószínű változatait is megadják. A nyelvi tényeket BENKŐ LORÁND leginkább a magyarságtudomány különböző diszciplínáinak ismeretanyagával szembesíti úgy, hogy a nyelvészeti elemzés révén a múltból való tudásunk egésze is gazdagodjon.” (HOFFMANN 2003a: 190–1).

BENKŐ a véleménye szerint kiváló földrajzi ismeretekkel rendelkező Anonymus feljegyzései alapján térképezi fel a Felső-Tisza vidékét, ebben a munkájában más hely- és személynevek mellett a *Laborc* folyónevet is érinti (1998a: 104). A sószállítás helyneveinkben megőrzött emlékeiről szóló írásában a *Sajó* elnevezés kerül szóba (1996/1998). Meglehetősen részletesen mutatja be a *Szamos* és a *Vízsamos* nevek közötti összefüggést „A Kisszamos völgyének név- és településtörténetéhez (*Vízsamos* és *Szamosfalva*)” című tanulmányában (1998b). A *Castrum Borssed Zouolvn* történeti adat értelmezése kapcsán az eredeztetés során pedig feltételez egy **Bór-séd* víznevet (2003a), aminek a létezését BENKŐ a magyar víznév-adási mintákra alapuló anonymusi névteremtő leleménnyel magyarázza, s számos víznévi analógiával támasztja alá.

5. Vízrajzi köznevek vizsgálata

A víznév kutatás speciális vizsgálati területét képezi a vízneveket alkotó földrajzi köznevek problémaköre. A vízrajzi közneveket mint sajátos jelentésű mezőt alkotó csoportot vizsgálták leggyakrabban, s ezzel összefüggésben egyesek szóföldrajzi kutatásokat is végeztek. Másrészt egy-egy a víz fajtáját megnevező közszót önálló tanulmányban is gyakran elemeztek kutatóink.

1. Helyneveink vízrajzi szókincsének a feldolgozásában elsőként STRÖMPL GÁBOR munkáját kell megemlítenünk (1930). Saját véleménye szerint korántsem teljes dolgozatában a szerző tizenkilenc csoportba sorolva tárgyalja az összegyűjtött anyag jelentésköreit. Kategóriái között találkozunk a vizeket általában megnevezőkön kívül többek között a folyóvizek, folyók ágai, állóvizek, szigetek, vízi növényzet, állatvilág stb. elnevezéseit alkotó szavak csoportjával. A rendszerezést azonban joggal tekinthetjük heterogénnek, hiszen a növény- és az állatvilágra utaló szavak önálló csoportot alkotnak, illetve bekerültek a dolgozatba a *kis*, *mély*, *öreg*, *tiszta* stb. típusú nyelvi elemek is. Ezeket vélhetően azzal magyarázhatjuk, hogy STRÖMPL nem a vízrajzi köznevek, hanem az egész magyar nyelvterületen található vízneveket alkotó szókincs leggyakoribb elemeinek a magyarázatát tűzte ki célul.

STRÖMPL hiányosságaiból, hibáiból tanulva SZABÓ T. ATTILA „A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse” című munkájában immár hármas célt határoz meg: „nem elég a helynevekből kielemezhető vr.-i köznevek pusztán összegyűjtése, hanem 1. bizonyos területhez, sőt meghatározott települési egységekhez kell rögzíteni a kérdéses vr.-nevet; 2. meg kell határozni a vr.-név élő vagy elavult voltát és 3. meg kell határozni a vizsgált terület vagy települési egység nyelvében élő jelentését” (1942: 4).

Kalotaszeg történeti és szinkrón anyagán végzett kutatásai során a vizeket alkotó közneveket történeti szerepük szerint tartja csoportosíthatónak. Így külön kategóriába sorolja azokat a vízrajzi közneveket, amelyek 1) a köznévi jelentésben ma is ilyen értelmében szerepelnek (pl. *árok*, *patak*, *tó*, *víz*), 2) értett jelentéssel csak helynevekben meglévő (pl. *fő*, *mocsár*, *sár*), 3) kihalt jelentéssel ma is meglévő helynevekben előforduló (pl. *erge*, *jó*, *szék*), illetve 4) csak történeti helynevekben megtalálható (pl. *ér*, *folyó*, *tő*) vízrajzi szavakról (SZABÓ T. 1942: 5). A dolgozat fő részében pedig betűrendben haladva mutatja be az adott földrajzi köznevek irodalmi alakját, a Kalotaszegen ismert jelentését, a helynevekben jelentkező alakváltozatait, illetve az egyes alakok első előfordulásának évét, majd célkitűzésének megfelelően jelöli, hogy élő vagy kihalt névvel állunk-e szemben. A negyvenkét vízrajzi közszót tartalmazó munka ugyan nem vonultat fel a STRÖMPL-nél megtalálható *mély*, *tiszta* típusú szavakat, de a *nád* és *sás* szavak önálló címszóként való felvétele is megkérdőjelezhető, hiszen ezek ebben a

formában nem fordulnak elő a SZABÓ T. által bemutatott példák között, csupán képzett alakban (*Nádas, Sásos*) vagy összetett nevek előtagjaként (*Nádas-tó*) szerepelnek. Dolgozatának új szempontja, a területiség aspektusának érvényesítése azonban jócskán túlmutat a tanulmány keretein.

BENKŐ LORÁNDnak a már korábban más összefüggésben említett „A Nyárádmente földrajzinevei” című monográfiájában önálló fejezetet szentel a vízrajzi köznevek bemutatásának (1947a). SZABÓ T. ATTILÁhoz hasonlóan a jelentés megadása mellett hangsúlyt fektet arra is, hogy jelezze a vízrajzi köznév élő vagy kihalt voltát, illetve a területiséget a jelentés meghatározásakor is fontos szempontnak tartja: „Néhány olyan vízrajzi név is előfordul felsorolásomban, mely csak egy földrajzinévben maradt fenn. Ezek jelentésmegállapítása bizonytalan; nem ragaszkodtam a szavak köznévi jelentéséhez, hanem azt a jelentést adtam nekik, melyet az egyetlen előfordulásnál a helyszínen tapasztaltam” (BENKŐ 1947a: 16–8). A vízrajzi köznév fogalmának tisztázatlan voltát mutatja ez a munka is, hiszen BENKŐ dolgozata szintén tartalmaz vitathatóan ide sorolható elemeket. Az *aszúpatak*, *cigánypatak* nyelvi egységek például sokkal inkább tűnnek jelzői előtaggal ellátott *patak* utótagú kétrészes vízneveknek, mint földrajzi köznévnek. Ezenkívül a *híd* szó víznevekben való viszonylag gyakori előfordulása ellenére sem tekintendő vízrajzi köznévnek, hiszen a *Fahíd* típusú víznevekben inkább építmény neve > víznév metonimikus változással számolhatunk. A *holt* ’kiszáradt’ jelentésű befejezett melléknévi igenév inkább a víz valamely sajátosságát kifejező szók közé tartozik. Noha érthető az is, hogy BENKŐ miért sorolhatta a vízrajzi köznevek közé: a *holt* előtagot ugyanis holtágak megnevezésére használják. Vízrajzi köznévnek ugyanakkor mégsem tekinthetjük.

Az itt bemutatott három szerző — STRÖMPL, SZABÓ T. és BENKŐ — munkájának szemléleti háttérét felhasználva vállalkozott KÁZMÉR MIKLÓS az Alsó-Szigetköz helyneveit alkotó vízrajzi appellatívumok vizsgálatára (1957). A szavak jelentésének és adatainak megadásán túl értékes a tanulmány összegző része, melyben a szerző tájékoztatja az olvasót az egyes földrajzi köznevek megterheltségi fokáról, illetve szemléletes képet fest a vizsgált terület hidronímiai anyagának fejlődéséről Alsó-Szigetköz változó vízrajzi viszonyainak fényében.

Ugyanebben a sorban kell megemlítenünk BÍRÓ FERENC negyven évvel később megjelent dolgozatát (1997). A Körösök környékén végzett vizsgálatokat bemutató munka két részből áll. A feldolgozó rész előtt BÍRÓ közzétesz egy szótárt, mely betűrendes formában megadja a vízrajzi köznevek köznyelvi formáját, az előfordulásuk számát: elő- és utótagként, a jelentését, illetve azt is, hogy mely településen adatolható a szó.

A jelentéstani és szóföldrajzi szempontokat egyesítő munkák közül talán VÖRÖS OTTÓ monografikus írása jutott a legmesszebbre (1999). A vasi táj víznévi szókincsének elemzését

célul tűző munka hosszabb bevezetés után megpróbálja összefoglalni a *vízrajzi köznév* terminus használatát más szerzők művei alapján. Végül közli az általa a gyűjtés során is mérvadónak tekintett definíciót: „*vízrajzi köznevek*-nek azokat a szavakat tekinthetjük, amelyek közszói jelentése [...] vízzel, a víz munkájával, az ember, a gazdálkodás és a víz viszonyával, az általa létrehozott felszíni képződményekkel kapcsolatos. A tulajdonnevek névelemeként pedig a szórészt legalább etimológiai jelentésében hordozza a fent leírt fogalomkör valamely elemét.” (VÖRÖS 1999: 32).

BÍRÓHOZ hasonlóan VÖRÖS OTTÓ is közzéteszi a vízrajzi köznevek szótárát, amely azonban tematikus szótár. Így már itt külön tárgyalja 1) a természetes vízfolyások, 2) a mesterséges vízelvezetők, vízgyűjtők, 3) a természetes folyóvizek szakaszai, 4) az állóvizek, 5) a vizet igénylő emberi (állati) tevékenység helyei, 6) a kutak, források, 7) a vízen, víz mellett emelt építmények, 8) vizenyős helyek, mocsarak és 9) a víz által létrehozott vagy vízzel közvetlenül érintkező száraz helyek, térszínformák megnevezésére szolgáló közneveket. A több mint száz elemet vizsgáló munkában az érdeklődőt két táblázat is segíti. Az egyik kimutatja, hogy az egyes lexémák hány névben és a víznevek hány százalékában szerepelnek, továbbá hogy az Ajkai járásban, valamint Göcsejben hány névben fordulnak elő (VÖRÖS 1999: 42–3). A másik táblázat pedig az egyes típusok (természetes vízfolyás, állóvíz stb.) gyakoriságát tükrözi (VÖRÖS 1999: 44). A dolgozat külön érdeme, hogy a kutatási eredményeket térképlapokra vetítve szóföldrajzi vizsgálatok elvégzésére is lehetőséget nyújt.

VÖRÖS OTTÓ munkájával azonos évben jelent meg CS. NAGY LAJOS hasonló témájú írása is, melyben a Felső-Berettyó mentén gyűjtött, vizeket és mocsaras helyeket jelölő vízrajzi közneveket mutatta be oly módon, hogy az egyes lexémák előfordulási gyakorisága mellett utalt arra is, hogy azok milyen jelentésű előtagok mellett szerepelnek az adott területen (1999). A dolgozat hiányossága ugyanakkor, hogy — a fent említett hasonló jellegű munkáktól eltérően — a vizeket, vízkörnyéki helyeket jelölő szavak jelentését nem adja meg.

2. A névtannal foglalkozó nyelvészek már a modern névtudomány korai szakaszában is érdeklődéssel fordultak egy-egy elhomályosult jelentésű vízrajzi köznév felé.

PAIS DEZSŐ a ’völgy; patak; esős időszakban vizes völgy’ jelentésű *aszó* földrajzi köznévvel alakult neveket vizsgálta annak érdekében, hogy kimutassa, milyen hangváltozásokon ment át egy-egy ilyen név, illetve hogy megjegyzéseket fűzzön az *aszó* sokat vitatott etimológiájának kérdéséhez (1912). E szó elemzésének NYÍRI ANTAL két tanulmányt is szentelt (1978, 1979), melyek az említett vízrajzi köznevet hang- és alaktörténeti, illetve tárgy- és jelentéstörténeti aspektusból egyaránt vizsgálják.

Az 1950-es évekből megemlíthető két LUKÁCS KÁROLY által készített dolgozat is. Több vízrajzi köznév és folyónév körültekintő, történeti helynévanyagra is támaszkodó elemzését

végezte el az 1951-ben megjelent tanulmányában; a *csatorna*, a *fok*, a *sár*, a *sió*, a *zúgó* és a *zsilip* lexémák vizsgálatával azonban társadalom- és gazdagástörténeti összefüggések felderítését kívánta szolgálni. Egy évvel későbbi írásában pedig Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszókat mutatott be (1952).

Gazdag történeti adatokra épülő munkájában REUTER CAMILLO két kevésbé gyakori köznevet: a *kégy*-et és a *kengyel*-t elemezte (1971). Vizsgálatai során nemcsak nyelvészeti, hanem térképek tanúságtételén alapuló természetrajzi szempontokat is érvényesítve a *kégy* esetében a 'félköríves, ívelt folyóág, ívelt folyómeder' jelentést fogadja el. A *kengyel* kapcsán pedig a helynevek által megerősítve látja az elődök eredetmagyarázatait, alátámasztva azt a szláv névadásban ugyancsak meglévő szemléleti egyezéssel.

Ugyanő foglalkozott a *fok* közszói etimológiájának elemzésével a II. Névtudományi Konferencián 1969-ben elhangzott előadásában (REUTER 1970), de itt említhetjük meg a néprajzkutató ANDRÁSFALVY BERTALAN nevét is, aki ugyanezen a fórumon a *fok* jelentésének analizálásán túl az így nevezett vízi objektumoknak a vízgazdálkodásban betöltött szerepéről is ír (1970). Ezt a vonalat folytatta dolgozatában FEKETE PÉTER, aki a régi Heves megyében vizsgálta a *fok* vízrajzi köznevet és az általa jelölt vizek gazdasági szerepét (1997).

BALÁZS JÁNOS a tulajdonnévként is előforduló *Séd* folyónév kapcsán tárgyalja a vízrajzi köznév etimológiáját (1981), PESTI JÁNOS pedig a *ság* ~ *ség* ~ *seg* földrajzi köznevekkel kapcsolja össze a *séd* 'vízfolyás' jelentésű közszót (1987).

Legújabban HOFFMANN ISTVÁN foglalkozott ilyen jellegű fejtegetéssel a KISS JENŐ 60. születésnapjára írott dolgozatában. Ebben a munkájában a *patak* szláv eredetű jövevényszavunkat járja körül, származását, korai közszói és tulajdonnévi előfordulásait, hangalakját, jelentését, helyneveinkben betöltött funkcióját stb. vizsgálva (2003b). A fentebb említett tanulmányoktól eltérően HOFFMANN egy sajátos szempontot is erősen érvényesít a vizsgálódásai során annak érdekében, hogy közelebbről meghatározhassa az átadó szláv nyelvet: a szóföldrajzi aspektust. A 39 Árpád-kori vármegye adatait számbavevő elemzés eredményeképpen a szerző azt valószínűsíti, hogy a „*patak* a Kárpát-medence északi részein, talán a Hont, Nógrád, Gömör, Borsod vármegye területén és környezetében élő szláv népességtől került át a magyarság nyelvébe. A párhuzamos átvétel sem zárható ki teljesen: a szó erdélyi megjelenésének megkérdőjelezése azonban nemcsak az adatolás sajátosságaiból következik” (HOFFMANN 2003b: 671).

3. A szóföldrajzi vizsgálatok között mindenképpen ki kell emelni KÁLMÁN BÉLA „Helynévkutatás és szóföldrajz” című írását (1967). Ebben a munkájában a szerző a vízneveket alkotó közneveket vetíti térképlapokra, így elemzi az *ág*, *árok*, *ásás*, *ásvány*, *aszó*, *csermely*, *ér*, *folyó*, *folyás*, *fok*, *gát*, *jó*, *örém*, *patak*, *sár*, *séd*, *ügy* és *víz* vízrajzi szokat. A Zala megyei ada-

tokat térképen szemléltetve pedig kimutatja, hogy az egyes 'patak' jelentésű szavak „korántsem szeszélyes összevisszaságban, hanem bizonyos rendszer szerint helyezkednek el” (KÁLMÁN 1967: 349).³

KÁLMÁN BÉLÁHOZ hasonló módon HOFFMANN ISTVÁN is térképlapokra vetítve vizsgálja a korai ómagyar kori Abaúj vármegye helyneveit, illetve a neveket alkotó földrajzi közneveket, köztük a vízrajzi közneveket is (1997).

Árpád-kori helynévanyagon végzett szóföldrajzi szempontú vizsgálatokat TÓTH VALÉRIA kilenc vármegye névkincsét vonva be a kutatásba (1997). Elemzésében külön tárgyalja a 'patak' jelentésű vízrajzi közneveket, így az *aszó, ér, jó, patak, sár* lexémák korai ómagyar kori területi eloszlásáról olvashatunk nála. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásában pedig az ómagyar kori Abaúj, Borsod és Gömör vármegyéből adatolható helyneveket alkotó *patak ~ pataka* lexémák térképre vetítésével elvégzett hangtani, alak-
tani, szótani vizsgálatainak eredményeit mutatta be (TÓTH V. 2002).

A magyar víznév kutatás áttekintése során azt tapasztalhatjuk, hogy a szakemberek három fő kérdéskört érintően foglalkoztak a víznevekkel. Egyrészt a nevek etimológiai megfejtését tartják feladatuknak: elsősorban azonban érthetően a jövevénynevek és a szemantikai szempontból nem áttetsző belső keletkezésű nevek álltak a szakemberek érdeklődésének homlokterében. A névfejtés mellett kedvelt téma egy-egy régió víznév kincsnek tipológiai szempontú elemzése. Ez történhet a helynévrendszeren belüli helyüket szem előtt tartva, azaz más helynévtípusokkal összehasonlítva; gyakran azonban a hidronimarendszer önmagában áll a kutatás középpontjában. Harmadik nagyobb területként a szakemberek a vízneveknek más helynevek létrehozásában játszott névalkotó szerepét vizsgálták.

Dolgozatomban a víznév kutatás történetének áttekintéséből levonva a tanulságokat magam is e három témakört érintően kívánom bemutatni a korai ómagyar kori folyóvíz neveket. Diszsertációm előmunkálata az egyes víznevek etimológiájának megfejtése volt, majd ezt követően — az egyes elemeken túllépve — a helynévfajta rendszertani elemzését igyekszem elvégezni. Utolsó szempontként pedig a folyóvízneveknek a helynévrendszerben betöltött névalkotó szerepét vizsgálom meg. Annak érdekében, hogy a folyóvíznevek névrendszertani jellemzői élesebben körvonalazódjanak, a dolgozat végén a hozzájuk legközelebb álló helynévfajtaival, a tónevekkel vetem össze azokat.

³ Utóbb TÓTH VALÉRIA fűzött megjegyzést KÁLMÁN BÉLA Zala megyében végzett szóföldrajzi vizsgálataihoz: 2003: 93–4.

II. A víznév kutatás elméleti alapjai

1. A folyóvizek nevei a helynévfajták rendszerében

1. HOFFMANN ISTVÁN a magyar helynév-tipológiai vizsgálatok történetében fordulatot hozó munkájában, a „Helynevek nyelvi elemzése” című monográfiájában az egymásnak megfelelő helynévfajták összevetését tartja a névmodellek areális és kronológiai különbségeit vizsgáló kutatások egyik lehetséges és eredményes módjának. „Ha ugyanis két terület (pl. két falu vagy tájegység) helynévrendszerét globálisan vetjük egybe, akkor a köztük megnyilvánuló eltéréseket nem feltétlenül a névalkotási normában jelentkező nyelvi különbségként értelmezhetjük. Eredményeink ez esetben jórészt attól függnék, hogy milyen az objektumfajták megoszlása a kérdéses helyen.” (1993: 35).

Az egyes tulajdonnévfajták, így a helynévfajták elkülönítése a szakirodalmi hagyomány alapján nem nyelvi alapon történik, hanem tárgyi-fogalmi szempontok szerint (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 44). A helynévfajták osztályozásában a víznevek minden esetben önálló kategóriaként szerepelnek, emellett azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy a tulajdonnévi értékű víznevekkel foglalkozó munkák közül kevés érinti a névfajtán belüli alcsoportok elkülönítésének kérdését.

2. A vízrajzi közneveket feldolgozó munkák közül némelyek — ha nem is közvetlen módon — tartalmaznak egyfajta, a víznevek körén belül is alkalmazható csoportosítási rendszert. Ilyen dolgozatnak tekinthetjük STRÖMPL GÁBORÉ-t, aki tizenkilenc kategóriát elkülönítve mutatja be a vízneveket alkotó közneveket (1930). Természetesen nem mindegyik csoportja hasznosítható esetünkben: „A víz általában”, „Folyók”, „Vízi eredetű talajok”, „Halászóhelyek”, „Vízpartok”, „Szigetek”, „Vízi növényzet” és „Állatvilág” altípusok például a mi szempontunkból nem relevánsak, hiszen ezek vagy túlságosan tágan értelmezett kategóriák, vagy a csoportot nem a vizet vagy a víz környékét megnevező nevek alkotják; az utolsó két fogalomkör pedig inkább a víznévben kifejezett szemantikai kategóriákkal azonosítható. Az említetteken túl azonban beszél a szerző „Források és kutak”-ról, „Ásványvizek”-ről, „Folyóvizek”-ről, „Folyók ágai”-ról, „Folyó részletei”-ről, „Állóvizek”-ről, „Tavak és mocsarak”-ról, „Mocsaras vízállások”-ról, „Apró sáros vízállások, vizenyők”-ről, „Mélyedések”-ről és „Halastavak”-ról, ezek pedig már nyilvánvalóan iránymutatásul szolgálhatnak a víznevek fajtáinak meghatározásakor.

A LŐRINCZE LAJOS által kialakított helynév-tipológia nyomán (1947) INCZEFI GÉZA a Mátyás környékének földrajzi neveit elemző munkájában elsődlegesen természeti és műveltségi nevek csoportjába sorolja a helyneveket (1970: 71–108). Ebben a besorolási rendszerben a vízneveket a természeti nevek között tárgyalja, s pusztán két kategóriát különít el körükben: az állóvizekét és a folyóvizekét (INCZEFI 1970: 77–9).

A fent bemutatott tanulmányoktól eltérően HOFFMANN ISTVÁN A „Helynevek nyelvi elemzése” című munkájának a helynévfajtákat tárgyaló fejezetében arra vállalkozott, hogy egy olyan helynévfajta- (illetve helynév-tipológiai) rendszert alkosson, amely bármilyen nagyságú terület helynévkincsén sikeresen alkalmazható, ugyanis „az elemzés osztályainak [...] nagy mennyiségű névadat feldolgozására is alkalmasnak kell lennie” (1993: 36).

Művében az eddig bemutatott csoportokhoz hasonló kategóriákkal dolgozik a szerző, az eddigiektől eltérően azonban a vizekkel kapcsolatos helyneveket két főcsoportba sorolja (víz- nevek és vízparti helyek elnevezései), majd ezeken belül differenciálja tovább a neveket. Az így megalkotott rendszer a következő alcsoportokkal rendelkezik:

1. víznevek

- 1.1. folyóvizek nevei: természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák megnevezései
- 1.2. állóvizek nevei: természetes tavak, időszakosan vízzel telt mélyedések, mesterséges víztározók, halastavak megnevezései
- 1.3. álló- és folyóvizek részeinek nevei: öblök, folyószakaszok, vízfelületek, forgók, örvények, zúgók, vízesések, vizek egymásba ömlésének helyei, víz alatti mélyedések megnevezései
- 1.4. források, kutak nevei: természetes és mesterséges vízvételi helyek, folyók forráshelyének megnevezései

2. vízparti helyek nevei

- 2.1. vízpartok, partszakaszok, árterületek, gátak, töltések nevei
- 2.2. félszigetek, víztörők, földnyelvek nevei
- 2.3. szigetek, szirtek, zátonyok, homokpadok stb. nevei
- 2.4. mocsarak, lápok, nádasok nevei (HOFFMANN 1993: 36).

BÍRÓ FERENC a vízrajzi köznevek összegzésére tesz egy tanulmányában kísérletet. Szisztémája szemléletében nagyban hasonlít a HOFFMANN által kidolgozott rendszerhez, munkájához azonban egy meghatározott területnek, a Körösök vidékének névanyagát veszi alapul, így az itt előkerülő közel másfél köznévre alapozva határozta meg kategóriáit:

A) vizeket jelölő nevek

1. folyóvizek nevei

2. állóvizek nevei
3. vízrészek nevei
4. vízvételi helyek nevei

B) vízkörnyéki helyeket jelölő nevek

1. vizet határoló szárazulatok nevei
2. vízzel határolt szárazulatok nevei
3. mocsaras helyek nevei (vö. BÍRÓ 1997).

VÖRÖS OTTÓ — INCZEFI GÉZÁHOZ és BÍRÓ FERENCHEZ hasonlóan — szintén nem az egész Magyarország víznévkincséről kívánt megállapításokat tenni, hanem csupán egy adott régió névanyagát vizsgálta (1999). A vasi tájon gyűjtött vízrajzi köznevei alapján a következő víznév-fajta-rendszer rajzolódik ki:

1. Természetes vízfolyások nevei
2. Mesterséges vízelvezetők, vízgyűjtők nevei
3. Természetes folyóvíz szakaszának nevei
4. Állóvizek nevei
5. Vizet igénylő emberi (állati) tevékenység nevei (fürdő, úsztató, mosó stb.)
6. Ivóvíznyerő helyek: kutak, források nevei
7. Vizenyős helyek, mocsarak nevei (VÖRÖS 1999: 34–40).

Mivel ezen a helyen csupán a víznevek fajtáit próbálom számba venni, kihagytam a rendszerezésből a „Vízen, víz mellett emelt építmények” kategóriát, hiszen ezek vagy magának az építménynek a nevei, vagy víz megnevezése esetében metonimikus úton válhattak víznévvé, s ekképpen inkább funkcionális-szemantikai kategóriának kell őket tekintenünk. Ugyanígy jártam el továbbá a „Víz által létrehozott vagy vízzel közvetlenül érintkező száraz helyek, térszínformák” csoporttal is: úgynevezett „száraz” helyek ugyanis per definitionem nem sorolhatók a víznevek közé, inkább vízzel kapcsolatos neveknek kell ezeket tartanunk.

3. A fent bemutatott csoportosítási rendszerek a kategorizációhoz szükséges tiszta fogalomkörökkel számolnak, a valóságban azonban az egyes vízneveknek az alcsoportokba való besorolása nem végezhető el mindig ilyen egyértelműen. Igen jól szemléltetik ezt azoknak a vizeknek az elnevezései, amelyeknek a vízbőségét egy másik folyó vízállása vagy éppen a csapadékmennyiség szabályozza. E vizek például az esős évszakokban gazdagabb vízhozamúak, aszályos időben azonban medrükben éppen csak csörgedezik valamennyi víz, elmocsarasodhatnak vagy akár ki is száradhatnak.

Történeti névanyag elemzésekor ugyancsak szembesül a kutató a neveknek a névfajta-ba sorolásának problémájával. Megkönnyítheti azonban a helyzetünket az, hogy a diplomák szövegeiben a helynevek az esetek nagy többségében latin minősítéssel szerepelnek. Ezek a mi-

nősítések — áttételeken keresztül — megfeleltethetők a mai helynévfajták kategóriáinak. Az azonban természetesen kérdéses, hogy az oklevél írójának vagy a területen lakóknak a földrajzi szemlélete jelenik-e meg a latin meghatározásokban: vélhetően inkább a hivatalos iratok szerzőjének a szemlélete érvényesülhet itt (vö. ehhez részletesen HOFFMANN 2004).

A latin nyelvű anyagokból a következő minősítésekkel ellátott neveket tekintettem folyóvíznévnek: *fluuius* 'folyam, folyó, patak, ér' (1255: desc. ad fluvium *Bornanoupotoka* vocatum, Gy. 1: 98), *flumen* 'folyam, folyó' (1075/+124/+1217: ad *Curice* flumen, Gy. 1: 900), *rivulus* 'patakocska' (1303/1352//1450: ad rivulum *Kwnapathaka*, Gy. 1: 815), *rivus* 'patak, vízárók' (+1214/1334: ad rivum, qui vocatur *Kuthus*, Gy. 1: 643), *torrens* 'hegyi patak' (1228: cuidam torrenti nomine *Lvcovcha*, Gy. 1: 433). Az egyes adatok mérlegelése után az *alveus* 'vízmeder; folyó, patak' (1224/1291/1389: radicem alvei, qui *Homusher* dicitur, Gy. 1: 715), az *aqua* 'víz; tó, folyó' (1075/+124/+217: super aquam *Compa*, Gy. 1: 489) és a *fons* 'forrás, kút; patak, folyó' (1270/1272: desc. ad fontem *Muhuspotok*, Gy. 1: 83) minősítésű nevek is bekerülhettek a víznévi korpuszomba.

Egyes, többször is előforduló nevek kapcsán akár többféle latin minősítés is felbukkanhat a név különböző adatai mellett. A *Dervence* ~ *Drevenica* név esetében például négy értelmezőt találunk: 1113: de suburb[anis Costelan] est terminus fluvium *Dreuenizza* (Gy. 1: 453), 1229: in rippa rivi *Deruenche* (Gy. 1: 475), 1234/1364: ad flumen *Terenche* (Gy. 1: 476), [1272–90]: super qd. aquam *Durenche* vocatam (Gy. 1: 434). Bizonyos esetekben a név mellett nem áll semmiféle fajtajelölő szó. Ilyen helyzetben leggyakrabban nagyobb folyók latin vagy latinizált nevei fordulnak elő: lásd például a *Duna* előfordulását 1108 k.: in *Danubio* (Gy. 3: 199) vagy a *Tisza*-ét 1261/1271: ad *Ticiam* (Gy. 3: 118) formában. De elmaradhat a latin vízrajzi köznév két víz viszonyának kifejezésekor is: An.: inter *Wag* et *Gron* (Gy. 4: 429), két folyó ismételéseben a másodiknál: 1285: inter fl-os *Waag* et *Dudwag* (Gy. 3: 451), 1296: inter fl-os *Bebre* et *Nitria* (Gy. 4: 360), valamint bizonyos igék mellett: +1135/+1262/1566: cadit in *Wybouk potoka* (Gy. 3: 183). (Vö. BENKŐ 1997/1998: 179.) Más esetekben azonban a szövegkörnyezetből, illetve egyéb ismereteink segítségével gyakran meg tudjuk határozni a név fajtáját: lásd például a *Gönyű* nevű település határleírásában feltűnő 1255-ös *Gunupotoka* adatot (Gy. 1: 75, 89).

A latin minősítés azonban félrevezető is lehet. Egyes esetekben a nevet alkotó appellativum és a latin szó jelentése nem azonos szómezőbe tartozik. Ezekben az esetekben a kutató úgy érezheti, hogy ki van szolgáltatva az oklevél írójának, kedvezőbb esetben azonban a mai névanyag elemzése hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy tisztá(bba)n lássunk egy-egy név kapcsán. Az [1239]/1239: ad patak *Kekkektowa* (Gy. 2: 323, 421) és 1313: ad fluvium *Soustou* (Gy. 2: 100, 191) elnevezések az oklevél szövegezése alapján folyóvizek nevei lehet-

nek, ez azonban a nevek utótagjaként álló vízrajzi köznévvvel ellentmondásban áll. Az ennek folytán támadt gyanakvásunkat tovább erősíti, hogy a mai helynevek feldolgozására épülő földrajzi köznévi szótárában NEMES MAGDOLNA sem közöl 'folyóvíz' jelentést a *tó* vízrajzi köznevet bemutató szócikkben (2005: 190).

2. A víznevek jelentéstani kérdései: a homonim nevek, a szakasznevek és a többnevűség

A folyóvíznevek csoportjának körülhatárolása mellett a névrendszertani analízist annak is célszerű megelőznie, hogy az egybeállított nevek egymáshoz való viszonyát a lehető legkörültekintőbben tisztázzuk. Az okleveles névanyagban számos olyan nevet találunk, amelyek több egymással semmilyen kapcsolatban nem álló vízi objektumot jelölnek. Három vagy ennél is több (egyes esetekben tíz) olyan folyóvizet találunk például a vizsgálati anyagban, mely az *Almás*, *Aranyos*, *Aszú-patak*, *Béla*, *Bükk-patak*, *Egres pataka*, *Ér*, *Fekete-patak*, *Fok*, *Füzegy*, *Hársány*, *Láz pataka*, *Megye-patak*, *Mély-patak*, *Patak*, *Rákos*, *Sár*, *Száraz-patak*, *Szuha* és *Tapolca* elnevezést viseli. E nevek egymáshoz való viszonyát lényegében a hangalak és a jelentés kapcsolatának a vizsgálata világíthatja meg leginkább.

E módszer segíthet abban is, hogy jobban megértsük egyúttal a többnevűség és a szakasznevek problematikáját is. Ahogyan ugyanis a mai névhasználatot is a többnevűség jellemzi, úgy már a régiségben is több neve lehetett ugyanazon folyóvíznek. Egyes vizeket akár településenként más-más néven neveztek (ezeket tekintjük szakaszneveknek), a névhasználat során azonban többé-kevésbé kialakul(hat) egy-egy név dominanciája. Annak felderítéséhez, hogyan viszonyulnak egymáshoz a szakasznevek, s hogyan jön létre az a név, mely a vízfolyás egészen használatban van, a hagyományos jelentéstani fogalomkészletén túl a kognitív tudomány és a szociolingvisztika módszereivel juthatunk közelebb.

2.1. Homonímia és poliszémia

1. A hangalak és a jelentés viszonyát a nyelvtudomány elsősorban a köznevek csoportjában vizsgálta. Helyneveink körében e kérdés vélhetően azért nincs a kutatások középpontjában, mert a nevek közötti viszonyok ilyen szempontú mérlegelése valamelyest más nézőpontot igényel.

A továbbiakban azt a felfogást veszem alapul, mely szerint a tulajdonnév (s így a folyóvíznév) jelentését a név és a denotátum közötti viszonynak tekintjük, azaz a jelentést a denotációval, egy a valóságban (vagy elképzelt világban) is létező vagy létezett objektumra való utalás funkciójával azonosíthatjuk (lásd ehhez bővebben J. SOLTÉSZ 1979: 24–33).

2. „Ugyanazt a tulajdonnevet egyidejűleg vagy diakroniában több, sőt igen sok egyed is viselheti: ahány denotátum van, annyi a név jelentéseinek száma” — írja a tulajdonnév funkciójáról és jelentéséről J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 33–4). E jelenségen belül a szerző — mint azt

a köznévi elemek vizsgálatakor is tesszük — elkülöníti a poliszém és a homonim alakokat. Noha a témához szorosabban csupán azoknak a vízneveknek a vizsgálata tartozik, amelyek több egymással össze nem függő objektumnak a nevei, érdemes a poliszémia és a homonímia definiálásánál az azonos alakú település- és víznevek problematikáját is érinteni. Az élesebb elkülönítés mellett az is indokolhatja ezt, hogy a magyar helynévanyagban nem ritka a víznév >/< településnév metonimikus alakulási mód, így számos olyan elnevezéssel találkozhatunk — főleg a régiségben —, mely egyszerre nevez meg egy helységet és egy folyóvizet.

A poliszémia névátvitel útján jön létre: alcsoportjaiként a metafora, metonímia, jelentésbővülés és -szűkülés jelenségeit tartja számon J. SOLTÉSZ. E csoportok meghatározása mellett azonban minden olyan esetet poliszémiának tart, amelynél a tulajdonnév jelentései között „megvan vagy felismerhető a motiváció azonossága vagy a genetikai kapcsolat” (J. SOLTÉSZ 1979: 37), ezzel szemben homonímiáról beszél, ha ez a kapcsolat megszakadt vagy meg sem volt, máshol pedig véletlen alaki egyezésről beszél.

Folyóvíznevekre vonatkoztatva a poliszémia és a homonímia ily módon meghatározott fogalmát egymással össze nem illő neveket találunk a poliszémia csoportjában, s bizonyos esetekben nem dönthető el, hogy egy név poliszém vagy homonim. Például a poliszémia J. SOLTÉSZ által megadott fogalmából adódóan az összes *Almás* elnevezésű, azonos motivációra visszavezethető víznév egy kategóriába (azaz a poliszémia esetei közé) kerül az *Almás* víznév > *Almás* településnév metonimikus változással létrejött azonos hangalakú, de eltérő motivációjú névvel, mely névpár magán hordozza — a szerző szavaival élve — a genetikai kapcsolat jegyeit.

E csoportosítás ellentmondásai feltételezhetően azzal magyarázhatók, hogy munkájában J. SOLTÉSZ a tulajdonnévi kategóriáról általában ír, s nem tárgyalja az egyes alcsoportok jelenségeit részletesen.

J. SOLTÉSZ munkáját továbbgondolva TÓTH VALÉRIA történeti helynevek körében vizsgálta a hangalak és a jelentés összefüggéseit, és arra az álláspontra jutott, hogy „poliszemantikusnak minősíthetünk minden olyan nevet, ahol az azonos hangalak kialakulását azonos névalkotó mozzanat eredményezte (s e nevekben leíró szempontból azonos funkcionális-szemantikai jegy jelentkezik), s homonímiáról beszélhetünk abban az esetben, ha a névkeletkezés befejező fázisában eltérés mutatkozik (s egyúttal a nevek funkcionális jellege sem azonos)” (1999a: 46–7).⁴

A két fogalom ily módon történő definiálását a szerző, hogy míg a témával korábban foglalkozó kutatók névszociológiai szempontból közelítették meg a poliszémia

⁴ TÓTH VALÉRIÁVAL hasonló módon, bár elméleti indoklás nélkül BENKŐ LORÁND is a homonímia (s nem a poliszémia) példájának tekinti írásában a *Szamos* névnek a víznévként, illetve a folyó partján fekvő település elnevezéseként való használatát (1998b: 154).

és a homonímia elhatárolásának kérdését (azaz a névhasználók tudatára hivatkozva definiálják a fogalmakat), addig — véleménye szerint — a régi helynévkincs esetében ez lehetetlen: „aligha van ugyanis lehetőségünk arra, hogy több száz év távlatából megítéljük: milyen természetű lehetett a neveket használó közösség tudatában a nevek egymáshoz való viszonya, azaz érezték-e közöttük genetikai kapcsolatot vagy sem” (TÓTH V. 1999a: 56).

Ezekre az érvekre alapozva jobbnak véli tehát, ha a történeti nevek körében a névadási motiváció (információtartalom) azonosságát teszi meg a poliszémia kritériumának (vö. ugyanakkor TÓTH V. 2005: 149–50). Érveivel egyetérthetünk bizonyos mértékig, hiszen a hajdani beszélők tudatát nem ismerhetjük meg, az oklevelek szövegei azonban talán segítségünkre lehetnek a nevek közötti genetikai kapcsolat rekonstruálásában. Véleményem szerint az általa felvetett problémának nem megfelelő megoldása az, hogy a történeti nevek közötti viszony fel nem tárhatóságát azzal próbálja megoldani, hogy két fogalom definícióját felcseréli, hiszen a poliszémia kapcsán így pontosan az a genetikai kapcsolat tűnik el, melyet nyelvészeink a poliszémia kritériumának tartanak.⁵

Másképp azt sem tartom célszerűnek, hogy a történeti helynevekre jelentéstani szempontból egy másfajta fogalomrendszert dolgozzunk ki, hiszen így az egész rendszer összevethetlenné válik, illetve egyéb gyakorlati problémák is felmerülhetnek: például milyen helynevek számítanak réginek, mettől meddig használható az egyik rendszer s mikor a másik stb.

Ezt a kritikai észrevételt az is alátámaszthatja, hogy magát a nyelvet, a nyelvi rendszert (beleértve a helyneveket is) nem tekinthetjük statikusnak, hanem állandóan változó, dinamikus entitásként kell felfognunk. Ezt belátva természetesnek kell tartanunk azt is, hogy — amellett, hogy a helynevekhez köthető denotatív jelentés is változhat — az egyes azonos alakú nevek közötti megítélés is változhat.

A fentebb elmondottak alapján én csupán azokat a neveket sorolom a poliszémia kategóriájába, melyek között megvan vagy felismerhető valamiféle genetikai kapcsolat. Azaz poliszémek azok a nevek, melyek azonos hangalakokkal rendelkeznek, de denotátumuk különbözik, ám denotátumaik között valamilyen érintkezés mutatható ki. Az azonos motivációra visszavezethető azonos alakú neveket pedig homonim neveknek tekintem, vagyis azokat, melyek közös hangalakjához különböző jelentések, természeti objektumok kapcsolhatók, s e

⁵ SZENDE TAMÁS ezt a kapcsolatot *oksági* kapcsolatnak nevezi (1996: 66), KÁROLY SÁNDOR a poliszemantikus szó elsődleges, másodlagos stb. jelentései közül a nem elsődlegest *származtatott* jelentésnek mondja (1970: 368–9). KIEFER FERENC a poliszémia kapcsán *kiinduló* jelentésről beszél, melyből levezethető a második jelentés (é. n. 134). Tehát — mint a fent említett munkák mutatják — az egyik névnek származnia kell a másik névből, az azonos motivációjú nevek esetében azonban erről nem beszélhetünk.

helyek között semmiféle keletkezéstörténeti kapcsolat nem áll fenn, illetve már nem mutatható ki.⁶

2.1. A tulajdonnévnek, így a folyóvíznévnek is minden esetben az egyedítés a szerepe. A poliszém nevek esetében az azonos hangalakhoz természetes módon más denotátum kapcsolódik. Ezek a nevek mindig ugyanannak a névhasználó közösségnek a névkincséhez tartoznak, de — az azonosíthatóság érdekében — az ugyanolyan nevet viselő objektumok különböző természeti formákat neveznek meg. Amennyiben azonos típusú helyek, így esetünkben folyóvíznevek viselik ugyanazt a nevet, a név általában kiegészül valamiféle specifikáló elemmel. A Körös különböző ágai mind azonos nevet viselnek, a különböző ágak, szakaszok elkülönítésének érdekében azonban *fehér*, *fekete*, *sebes* stb. előtagokat kapva különböztetik meg őket egymástól (lásd *Fehér-Körös*, *Fekete-Körös*, *Sebes-Körös*, *Kettős-Körös*, *Hármas-Körös*).

A poliszemantikus nevek létrejöhetnek névátvitel útján, jelentésbővülés és -szűkülés útján (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 33–6, HOFFMANN 1980: 15–6).

HOFFMANN ISTVÁN tanulmányában jelölésátvitelnek nevezi e fogalmat, melyen J. SOLTÉSZHOZ hasonlóan azt a jelenséget érti, mely során más fogalmi kategóriába tartozó egyedre visszük át a nevet. A név- vagy jelentésátvitel egyik alkategóriájának a metonímiát, azaz az érintkezésen alapuló névátvitelt tekintjük, a másik, ritkán — folyóvíznevek körében szinte soha nem — jelentkező alkategória pedig a metafora, mely valamilyen hasonlóságon alapul.

Helyneveket vizsgálva a metonímia körébe azok a nevek sorolhatók, melyek esetében a névátvitel alapja a térbeli érintkezés volt: „azaz a névhasználók az adott objektumokat valamilyen szempontból egynek tekintették, vagy olyan szoros logikai kapcsolatot éreztek közöttük, hogy azonos névvel megjelölhetőnek tartják őket” (HOFFMANN 1980: 16).

A metonimikus kapcsolatnak a folyóvíznevek körében leggyakoribb esete a víznév–településnév relációjában nyilvánul meg. A változási irány megítélésének tekintetében igen problematikus viszonyrendszert most pusztán a hangalak és a jelentés szempontjából megközelítve azt mondhatjuk, hogy a nevek között fennálló azonos hangalakúságot — és általa az esetleges nyelvi–kommunikációs zavart — elkerülendő két lehetőség adódik. Egyrészt a név kaphat állandó földrajzi köznévi utótagot, másrészt ennek alkalmi hozzátoldása is gyakran előfordulhat — a két eset közötti határvonal gyakran nehezen is húzható meg.⁷ A

⁶ HOFFMANN ISTVÁN Tapolcafő nevei körében végzett vizsgálatait során hasonlóan értelmezi a két jelentést, ő azonban a kérdést egy zárt helynévrendszer szempontjából vizsgálja (1980).

⁷ Jól szemlélteti ezt a jelenséget az Ózd településnév és víznév példája. A víz elnevezései között ugyanis az *Ózd pataka* vízrajzi köznévvvel kiegészült alak is olvasható: 1339/1344/1448: *Ozt*, fl. ~ 1339/1344/1448: *Ozd pataka*, fl. (Gy. 2: 99). A víznévvel azonos alakú településnév is kaphatott a hely fajtáját megjelölő utótagot: itt

poliszemantikus nevek keletkezésében szerepe lehet a jelentésbővülésnek és a jelentésszűkülésnek is.

2.2. A homonim neveket az különbözteti meg a poliszemantikusaktól, hogy — bár ezeknek is azonos a hangalakjuk — a hozzájuk kapcsolódó jelentések között semmiféle kapcsolat nem fedezhető fel.

HAJDÚ MIHÁLY e kategórián belül megkülönbözteti a homogén és a heterogén homonímiát (1999). A homogén csoportba tartozó nevek a tulajdonnevek azonos kategóriáján belül jönnek létre, ezzel szemben a heterogén elnevezés arra utal, hogy a nevek más alkategórián belül keletkeznek.

Homogén homonímiáról beszélhetünk tehát például a *Sárd* elnevezés kapcsán, mely a Borsova bal oldali mellékvizét és a bihari Gyarak határában említett vízfolyást is megnevezi. E neveknek mindegyike folyóvíznév, tehát ugyanazon kategória egyedei. Azonos továbbá a hangalakjuk és a motivációjuk, de a jelentésük különböző, s ezek térben nem érintkeznek egymással.

Ugyanaz mondható el a heterogén homonim nevekről is, mint az előbb vizsgált homogénekről, de míg az előbbieket azonos helynévfajtába tartoznak, addig az utóbbiak a nevek különböző típusaiba sorolódnak. Heterogén homonímia jellemzi így a Heves megyei *Gyöngyös* településnév és Rábába ömlő *Gyöngyös* pataknev viszonyát (FNESz. *Gyöngyös*¹, *Gyöngyös*²).

2.3. A poliszémia és a homonímia szempontjából sajátosnak tekinthető a névköltöztetés útján keletkezett nevek helyzete: ezek a nevek ugyanis átmeneti csoportot alkotnak a két kategória között. Ezt a típust J. SOLTÉSZ KATALIN is differenciáltan kezeli írásában: „A helységnevek egymás közötti poliszémiájában és homonimiájában két típust különböztethetünk meg: az egymástól függetlenül keletkezett azonos neveket (spontán poliszémia, ill. homonímia) és a tudatos emlékeztető szándékú névátvitelt” (1979: 87).

Névköltöztetéssel akkor jönnek létre nevek, amikor egy népcsoport elvándorol lakóhelyéről, s az új terület egyes helyeinek megnevezésekor nem alkot új neveket, hanem az általa korábban használt helynevek valamelyikét használja fel a névalkotáskor. Átmeneti kategóriának azért tekintem őket, mert egyrészt ugyanazzal a hangalakkal bíró egyazon természeti objektumtípust megnevező nevekről van szó, melyeknek más a denotátuma, másrészt viszont a nevek között érezhetünk valamiféle kapcsolatot is (s ez a tulajdonság teheti poliszemantikussá e neveket), noha e kapcsolat nem lokális viszonyként — mint a fentebb említett poliszemantikus névpárok esetében —, hanem inkább valamiféle mentális relációként határozható meg.

említhetjük meg talán az egykor *Patak* nevet viselő ma *Patakfalva* néven említett romániai helységet (vö. FNESz. *Patakfalva*).

Ilyen kapcsolatot tapasztalhatunk például a Hernád, az Ér és a Kis-Küküllő vízrendszerébe tartozó, székely közvetítéssel elterjedt *Küsmőd* víznevek esetében, mely nevek tehát valószínűleg monogenezissel jöttek létre: e vizek környékén ugyanis mindenhol laktak vagy laknak székelyek (FNESZ. *Küsmőd*).

2. Szinonímia és polinímia

1. Ahogy korábban már említettem, egy-egy vízfolyásnak több neve is lehet a magyar helynévrendszeren belül: a Hernád jobb oldali mellékvizét például *Garadna* ~ *Garadna-patak* ~ *Garadna pataka* neveken említik az oklevelek, valamint egy baranyai víz a *Bleza* mellett a *Sztrusica* nevet is viseli (vö. KMHsz. 1.). A névrendszertani kutatások során nem haszontalan e nevek egymáshoz való viszonyának a tisztázása: ezt a jelentés és a hangalak viszonyát leíró hagyományos jelentéstani kategóriák mentén tehetjük meg.

A többnevűség jelenségét a hagyományos jelentéstan a szinonimitás fogalmával köti össze. J. SOLTÉSZ KATALIN a többnevűség azon aspektusát tartja szinonímiának, amelyben a különböző alakú nevek ugyanazt az egyedet jelölik, mégpedig úgy, hogy egy szövegen belüli felcserélésük nem változtatja meg a szöveg értelmét. A szerző a tulajdonnévi szinonímiát a többnevűség egyik fajtájaként értelmezi, azonban a többnevűség esetei csak akkor felelnek meg a szinonímia kritériumának, ha egyszerre élnek együtt egy névrendszeren belül (vö. 1979: 38–40). Így például sem a magyar *Balti-tenger* és a svéd *Östersjön* 'Keleti-tenger', sem a magyar *Temze* és az angol *Thames* elnevezések nem tekinthetők szinonimáknak.

HOFFMANN ISTVÁN a mikrotoponimák körében végzett vizsgálatait során elfogadja J. SOLTÉSZ definícióját, s így azt is, hogy a szinonímia — a poliszémiával és a homonímiával együtt — szinkrón jelenség, azonban felhívja figyelmünket arra, hogy többnevűség nagyon gyakran az idő egymásutániságában jelenik meg (lásd például *Dunapentele* ~ *Sztálinváros* ~ *Dunaújváros*). Bár megemlíti, hogy ezek a nevek egymás mellett élhetnek a névváltás időszakában, azt azonban nem mondja ki, hogy ezeket szinonim neveknek tekinti-e az adott időszakban (vö. HOFFMANN 1980: 17).

E téma tárgyalásakor HOFFMANN beszél virtuális és alkalmi szinonímiáról. A virtuális szinonimitás lehetőségét a népi és a hivatalos nevek kapcsán említi: hiszen „a hivatalos iratok nagy tekintélye miatt — idővel a beszélők is átveszik az utóbbi formát” (1980: 17). Ezzel szemben a történeti nevekkel összefüggő alkalmi szinonimák létrejöttét nem a névhasználóknak, hanem az oklevelek szövegezőinek köszönhetjük, akik a pontosabb lokalizálás miatt használhattak a névhasználó közösség által ismert névtől eltérő formákat. Emiatt véleménye szerint „kénytelenek vagyunk lemondani a szinonima-vizsgálatok történeti nevekre való kiterjesztéséről” (HOFFMANN 1980: 17).

Szinkrón anyagon végzett vizsgálatai során a nevek közötti szinonim viszony kategorizálását a helynév és a benne esetlegesen kifejezett köznévi jelentés párhuzamba állításával végezte el HOFFMANN. Szinonim névpárnak tekinti egyrészt azokat a neveket, melyeket a nyelvi jelentésük „kényszerít” a szinonima szerepre, másrészt azokat, melyek különböző névadási szemléletet tükröznek, de a helyfajta jelölő elem ugyanaz, míg a harmadik csoportot azok a nevek alkotják, melyekben semmiféle elem nem utal a szinonimitásra. Az első csoportba sorolja 1) az egymástól pusztán nyelvi megformáltságukban eltérő neveket: *Delelő-kút ~ Delelői-kút*; 2) az *Új utca ~ Új sor* és a *Mesterföld ~ Tanítóföld* típusú neveket, illetve 3) itt beszél rövid–hosszú változatokról is (l. például *Csárda ~ Hagymási-csárda*), ahol a hosszabb névalaknak a hely sajátosságát megjelölő eleme nem a pontosítást szolgálja, hanem — mint írja — „talán csak a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés megnyilvánulása” (1980: 19). A második csoport elemei között *Bika-rét ~ Falu-rét* típusú névpárokkal találkozhatunk, míg az utolsó csoportot a *Földvétel ~ Zrínyi utca* típusú nevek alkotják, melyek esetében a névhasználat nem segíti a lexikai jelentés annak eldöntésében, hogy ezek a nevek szinonim kapcsolatban állnak-e egymással, hanem a névhasználóknak tudnia kell erről a tényről (HOFFMANN 1980: 18–20).

TÓTH VALÉRIA történeti neveket elemző munkájában a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott rendszerezés szerint tárgyalja a szinonimitás kérdését, egy ponton azonban eltér ettől: az egymástól pusztán nyelvi megformálásukban különböző neveket (l. például *Horvát ~ Horváti*) külön kategóriában, az alakváltozatok, azaz a polinímia esetei között tárgyalja (1999a: 58–61). J. SOLTÉSZ munkájában a polinímia elemzése kapcsán sajnos, nem találunk pontos meghatározást arra, hogy a helynevek esetében hogyan értelmezi ezt a jelenséget: csupán a névrövidítést említi e helyen (például *Hódmezővásárhely ~ Vásárhely*), melynek okaként a hivatalos név hosszúságát jelöli meg (1979: 42). Jómagam a tulajdonnévi szinonímiát a J. SOLTÉSZ által felhozott felcserélhetőség kritériumához kötöm: tehát azokat a folyóvízneveket tekintem szinonimnak, melyek ugyanazt a denotátumot jelölik, de más hangalakokkal, kiegészítve azzal, hogy ezeket a kommunikációban ténylegesen használják. E kategóriának egy sajátos altípusát alkotják azok az elnevezések, melyek pusztán nyelvi megformáltságukban különböznek egymástól, de ugyanazt vagy nagyon hasonló szemantikai tartalmat közvetítenek. Ez utóbbi kategória megfeleltethető a TÓTH VALÉRIA által polinímiának nevezett csoportnak. Ennek fényében alakváltozatnak tekinthető a már említett *Garadna ~ Garadna-patak ~ Garadna pataka* mellett például a *Füzes ~ Füzesd* névpár vagy az *Alma ~ Almás ~ Almádi* névhármas. De itt említhetjük meg a borsodi *Sós-patak ~ Sós pataka* nevek egymáshoz való viszonyát is.

A szinonimitás jelenségére Árpád-kori anyagomban is találhatunk példákat. A Bács vármegyei szondi uradalom határában említett vizet *Sár* és *Csamuly* néven is említik, Baranya

vármegyében a Duna egyik oldalága, holtága is példát szolgáltat számunkra: ezt a vizet *Danóc*-nak és *Örém*-nek is nevezi. A *Bükk-sevnice* az *Apát pataka* és a *Nagy-patak* elnevezésekkel alkot sajátos névhármast. A pusztán latinul adathozható nevek mindig felvetik annak a kérdését, hogy meghúzódik-e mögöttük tényleges névhasználat. Ebből a szempontból a víznévrendszer egészét nézve azt mondhatjuk, hogy a *Nagy-patak* jól beilleszkedik szerkezetével a magyar víznévállományba, így valós névhasználat esetén a *Bükk-sevnice* szinonimájának tekinthető (ha máskor nem, akkor a névcseré időszakában). A másik név kapcsán felmerülhet annak a lehetősége, hogy pusztán egyházi körökben használt névváltozattal van dolgunk.

A szinonimitás példáinak kapcsán meg kell említenünk BENKŐ LORÁND egyik megjegyzését is, mely szerint egy folyónak egy nyelvrendszeren belül nemigen lehetett két neve (1984: 400), hiszen ezt általában sem a kommunikációs információcsere, sem politikai–ideológiai–lélektani okok nem indokolták. Így BENKŐT követve azt mondhatjuk, hogy a Vas megyei folyónak a német *Strém* és a magyar *Ösztörmény* nevei nem állnak egymással szinonim viszonyban a magyar helynévrendszer tekintetében. Kétnyelvű névhasználók esetében ezt a jelenséget természetesen máshogy kell értelmeznünk (ehhez lásd PÓCZOS 2009b).

Érdekes problémát vet fel az Okor, Szilvás és Bő vizek kapcsolata is. A Baranya vármegyei Okornak a Szilvással bővült alsó szakaszát *Bő* néven is említik, az *Okor* és a *Bő* esetében azonban szintén nem szinonim névpárral van dolgunk, hiszen a *Szilvás* nevű vízzel kiegészült vízfolyás nem ugyanaz a denotátum, a kommunikációban nem cserélhető fel a két elnevezés.

2. Mivel a folyók, patakok stb. szakaszneveinek megítélése, illetve a többnevűség kérdése még alaposabban körüljárható, ha a névadó és névhasználó nézőpontját is bevezetjük a vizsgálatokba, ezért a továbbiakban a szociolingvisztika és kognitív tudomány ismereteit felhasználva kívánok további megjegyzéseket fűzni a témához.

2.1. A magyar helynévkutatásban a társadalmi beágyazottság vizsgálata mint elemzési szempont — különösen történeti vonatkozásban — csak a legutóbbi időkben vetődött fel, s a fontosságát legátfogóbban HOFFMANN ISTVÁN mutatta be akadémiai doktori értekezésében (2007b). Munkájában körüljárja a történeti névszociológia alapkérdéseit (az oklevélírók név-alakító szerepét, az oklevelekben megjelenő nyelvi presztízviszonyokat, valamint a névre-konstrukció helynév-szociológiai vonatkozásait), illetve vizsgálja a helynévadás névszociológiai háttérét és a helynevek névszociológiai értékét.

Névszociológiai szempontból HOFFMANN különbséget tesz a természeti és a műveltségi nevek között, s kiemeli, hogy a természeti nevek körében jóval nagyobb a jövevénynevek aránya. Ezt azzal magyarázza, hogy a természeti nevek körében a tudatos névadásnak lényegesen kisebb szerepe van, mint a másik névcsoportban, itt ugyanis „a névhasználó közösség a

kommunikációs szükségleteit egyszerű használatbavétel útján is ki tudja elégíteni.” (HOFFMANN 2005: 121).

Vizsgálatai során a szerző további alcsoportokat is érdemesnek tart bevezetni, így például a mikro- és a makrotoponimák eltérő névszociológiai helyzetéről is beszél. Míg az előzőek egy-egy település etnikai, népességi viszonyainak jellemzésére alkalmasak, az utóbbiak ilyen szempontú felhasználhatósága igen csekély.

2.2. A folyóvíznevek vizsgálatakor indokoltnak tartom, hogy különbséget tegyünk a különböző méretű folyók elnevezései között. Az osztályozás két szempont érvényesítésével történhet meg legeredményesebben: egyrészt nem hagyhatjuk ki a vizek földrajzi jellegét,⁸ emellett azonban szocio-onomasztikai megfontolásokat is figyelembe kell vennünk. Így a nagyvizek elnevezései terminust használhatjuk a több száz kilométer hosszan folyó, számos névközösség⁹ s gyakran több nyelv helynévrendszerébe tartozó folyóvíznevek esetében (pl. *Duna, Tisza, Dráva, Száva* stb.); a *Garam, Hernád, Ipoly, Sajó* nevek olyan közepes vizeket jelölnek, melyek csupán néhány száz kilométeresek, azonban így is több tucat településen (s ebből adódóan névközösség területén) folynak keresztül. A kisebb vizek nevei körében érdemes különbséget tenni a rövidebb, két-három (kisvizek), illetve a csupán egyetlen helységen (át)folyó vizek (mikrovizek) elnevezései között (pl. *Damak pataka*). Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy akár mikrovizek elnevezései is tartozhatnak több nyelvhez, s így több névközösséghez.

2.2.1. A nagy- és középvizet általában az egynevűség jellemzi, s legtöbbjükkel kapcsolatban máig felderítetlen az évezredekkel ezelőtti névadási szituáció. Rekonstruálhatatlan ugyanis, hogy e vizek esetében mely szakaszára vonatkozóan nevezték el a folyót. Ráadásul a legősibb, indoeurópai eredetű nevek a víz legáltalánosabb elnevezéseiből váltak tulajdonnévvé: pl. *Duna* < ie. **danu-* 'folyó', *Maros* < ie. **mori* 'állóvíz, tenger, tó', *Száva* < ie. **soyos* 'az, ami nedves; folyadék'; s így alapvetően nem látják el a denotátumot olyan „megkülönböztető” névvel, mely esetlegesen a névadás helyének azonosításában segíthetne (vö. FNESz.). HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi továbbá azt is, hogy a nyelvünkbe többnyire szláv közvetítéssel bekerült nevek átvételének lokális körülményeiről ugyancsak vajmi keveset tud(hat)unk.

⁸ A természetföldrajz a folyók osztályozásánál két fő típust különít el: az állandó vízfolyások (permanens vízfolyások) kategóriájával az időszakos folyókét állítja szembe. Ez utóbbinál külön alcsoportot képviselnek a több-kevesebb rendszerességgel (periodikus vízfolyás), illetve ritkán, alkalmasszerűen (epizodikus vízfolyás) megjelenő folyók (vö. Termföldr. 161). További típusokat a vízállás, vízhozam, vízjárás alapján szokás meghatározni.

⁹ A *névközösség* fogalma alatt olyan virtuális csoportot értek, amelynek tagjai többé-kevésbé ugyanazzal a helynévkinccsel rendelkeznek, s ezekhez a helynevekhez hasonló mentális leképződések, valamint névhasználati szabályok kapcsolódnak.

Noha e nagy folyókat napjainkban az egynevrűség jellemzi, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy például a Duna esetében az ókorban csupán a folyó felső szakaszát nevezték így (gör. *Δαυούβιος* ~ lat. *Danuvius*), alsó folyásán az **Ιστρος* ~ *Hister* néven említették (vö. FNESz.), majd később vált az egész folyás elnevezésévé a *Danuvius*. Ezt mérlegelve azt feltételezhetjük, hogy kezdetben a nagy folyóknak is szakasznevei lehettek.

2.2.2. A néhány vagy csupán egyetlen település határát érintő kis- és mikrovizek nevei teljesen más problémákat hoznak elő. Az egyik ilyen kérdés a pusztai földrajzi köznévi alakú neveké.

HOFFMANN ISTVÁN a névadói tudatosság gyengébb megnyilvánulását látja a természeti nevek körében nagy számban megjelenő jelentéshasadással keletkezett nevekben (2007b: 102). KÁLMÁN BÉLA pedig azt emeli ki a fajtajelölő nevek kapcsán, hogy „A folyó vagy patak mellett lakóknak ez az egyetlen folyóvizük, és így nem érzik szükségét annak, hogy közelebből megnevezzék, körülírják” (1973: 129). Ez a megállapítás alapvetően elfogadhatónak tűnik, a mai névrendszer ismerete azonban árnyalhatja a helyzetet.

Egy Baranya megyei Bakonyán folyó kisvíz például csupán *Gát*, *Árok* és *Patak* neveken szerepel az adattárban, azaz ezek azonos folyónak a szinonim nevei (BMFN. I. 650). Ez azonban nem az egyetlen víz a településen. Valójában egy nagyobb víz, a Petrőci-árok mellékvize, a Petrőci-árkot azonban az adatközlők szerint soha nem említik pusztán vízrajzi köznévből származó névvel. Ez a példa rávilágíthat arra, hogy a pusztai földrajzi köznévi alakú névvel bíró víz jelentéktelen, illetve esetleg időszakosan kiszárad, és el is tűnik. Fenntartásokkal talán azt is mondhatjuk, hogy a *gát*, *árok*, *patak* lexémák nem is tulajdonnévi státuszban szerepelnek. A köznévi és a tulajdonnévi említés határa számos esetben elmosódik, így megvonása nagyon nehéz. (Meg kell továbbá említenünk azt is, hogy a pusztai földrajzi köznévvvel azonos alakú nevek esetében — még erre vonatkozó kétrészes helynévi adatok hiányában is — számolnunk kell az ellipszis lehetőségével.)

2.2.3. A több településen átfolyó vizek elnevezéseit vizsgálva szembesülhetünk azzal a jelenséggel, hogy egy denotátumnak helységenként akár más-más neve is lehet(ett). A korai ómagyar korban a Szikszó patakot alsó folyásán *Bába eré*-nek (1327, 1346: *Babaere*, Gy. 3: 39, 68, 101), a közepén *Szalók*-nak (1323/1446: *Zalouk* [ɔ: *Zalowk*], Gy. 3: 39, 133), míg a felső szakaszán *Bátor pataka* (1295: *Bathurpataka*, Gy. 3: 39, 70) néven említették. Példaként említhetjük továbbá a régiségből az *Agyagos* (1272: *Agagus*, Gy. 2: 565, 615) víznevet, melyet *Csiliz*-nek (1332/1378: *Cheliz*, Gy. 3: 385, 412) is neveznek, a gömöri *Kesző* település határában folyó vizet a településnévvel azonos módon említik (1232>1347: *Kezew*, Gy. 2: 515), felső részén azonban *Herepány* elnevezéssel (1323: *Harypan*, Gy. 2: 509) szerepel az oklevelekben. Az Abaúj vármegye Szina településének határában említett vízfolyást a felső

szakaszán *Küsmőd* (1267/272: *Cusmeud*, Gy. 1: 39, 78) néven említik, míg alsó szakaszán *Bölsze-patak* (1317: *Belsepatak*, Gy. 1: 39, 72, 148) a neve. A Duna egyik mellékvizének alsó szakaszát *Mosztongá*-nak (1256: in *Mastangam*, Gy. 1: 201, 216), felső szakaszát *Úz*-nak (1192/374/425: *Vz*, Gy. 1: 201, 238, 243) nevezik a XV. századig. A történeti névanyagból itt említhetjük még meg a *Csík* és *Ösztörmény* névpárt is: a feltételezések szerint ugyanis a *Csík* csupán a folyó alsó szakaszának lehetett az elnevezése (BENKŐ 1993/1998: 135–6).

2.3. Azt, hogy miért kaphat egy vízfolyás több nevet, és azt, hogy ezek hogyan élhetnek egymás mellett, csak akkor érthetjük meg, ha a névadás és a névhasználat felől közelítünk a jelenséghez. A névadás mögött mindig ott áll maga a névadó, azaz az egyén (vagy a közösség), tehát olyan megközelítési módot kell alkalmaznunk, melynek a középpontjában az ember áll.

2.3.1. A múlt század hetvenes éveiben létrejött irányzatnak, a kognitív nyelvészetnek a kiindulási pontja az, hogy magát az embert is látja a nyelvben, s nem pusztán a nyelv használójának tekinti őt. Ebből fakadóan a nyelv tanulmányozása nem más, mint az emberi megismerés folyamatainak a megértése, modellálása: a nyelv ugyanis tulajdonképpen külső világunk képe, s egyúttal kontextusa is maga a világ.

Az ember megismerési folyamatában kulcsfontosságú szerepet kap a prototípus fogalmán alapuló kategorizáció-elmélet. Míg a klasszikus értelemben vett kategóriaelmélet az objektív valóság rendszerezését szolgálja, addig a kognitív nyelvészek által használt prototipikus kategóriák a világról szóló mindennapi tudásunk kategóriái, melyek a fogalomképzés folyamatának az eredményeként jönnek létre.

A kognitivisták által szubjektívnek ítélt kategorizációs folyamat a percepciós folyamattal veszi kezdetét, azaz az érzéki észleléssel, mely univerzálisnak tekinthető. Ehhez járulnak hozzá az egyénhez kötött, tehát szubjektív kulturális, pszichológiai és szociológiai beállítódások. Ebben a keretben jön létre az objektív valóság szubjektív interpretációja. A percepciós folyamatok által szolgáltatott adatok elemzése után létrejön a tudati reprezentáció, melynek feldolgozásában nagy szerep jut a prototípusnak. „A prototípus olyan megismerési struktúra, amely az objektív valóság valamelyik szegmentumához rendelhető hozzá és korrelációba hozható vele. A prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány töltheti be, amely egy adott kategóriát képvisel, de ezt a funkciót a séma is betöltheti, azaz bizonyos jelállomány, amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit. [...] a kategóriák közötti határok gyakran elmosódnak, egybefolynak, átfedik egymást és nem világosak” (BAŃCZEROWSKI 2000: 37). A tudati reprezentációt a prototípuselmélet értelmében prototipikus és nem-prototipikus jegyekre bontjuk, majd ezek alapján a megfelelő kategóriába soroljuk, így elérve a mentális birtokbavételt. A folyamat következő szakaszában a nyelvre való átültetés történik meg. POLGÁR

JUDIT a helynévalkotást kognitív szempontból bemutató dolgozatában e két utolsó megismerési fázis kapcsán megjegyzi, hogy különbséget kell tennünk megnevezés és elnevezés között. A megnevezés során nem egy denotátumnak a nemfogalommal való ellátása, azaz a prototipikus és periférikus jegyek alapján egy helyfajtába sorolása történik. Az elnevezés folyamán azonban az egy meghatározott gondolati kategóriába besorolt denotátumot egy (tulajdonnévi értékű) nyelvi elemsor hozzákapcsolásával kívánjuk egyedivé tenni (2007). (A kategorizáció kognitív megközelítéséhez lásd bővebben BAŃCZEROWSKI 1999, 2000.)

A többnevűség és a szakasznevek jelenségét a kognitív pszichológia *mentális* vagy *kognitív térkép* fogalmával világíthatjuk meg, ami az ember térbeli, földrajzi és környezeti tudását fejezi ki. A *kognitív térkép* [cognitive map] terminus azonban akár félrevezető is lehet, hiszen azt sugallja, hogy a térrel kapcsolatos tudásunk teljes mértékben térképszerű, ezért például a *mentális térbeli reprezentáció* [mental spatial representation] kifejezést is javasolták helyette, mégis az EDWARD TOLMAN által létrehozott terminussal vált ismertté a kognitív pszichológiában. (A témához lásd UNGAR 2005.)

Az egyéni mentális térkép feltételezését érdemes összekapcsolni a névközösség fogalmával. Az egyéni mentális térképhez kötődő helynevek a kommunikáció során rögzülnek, s így összevethetővé válnak másokéval. Ez az összevetés pedig egyfajta „közösségi” mentális térképet eredményez. Ez alatt nem valamiféle virtuálisan, az egyedek fölött létező hálózatot értek, hanem csupán azt, hogy egy névközösségen belül az egyéni mentális térképeket közel hasonló mintázatúnak kell elképzelnünk. A névközösségeken belül egyesek mentális térképei jobban, másokéi kevésbé hasonlítanak.

Az itt bemutatott mentális térkép fogalmát használva azt mondhatjuk, hogy a névadás pillanatában a névadó — legyen az egyén vagy közösség — egy új földrajzi objektum percepció és konceptualizációs folyamatai után a verbális elnevezési aktus során igyekszik olyan nevet találni, amely teljes mértékben szolgálja az elkülönítést, tehát olyan nevet ad, amely nem szerepel még a mentális térképén.¹⁰ Így a névadás pillanatában a névadó szemszögéből homonim nevekről értelemszerűen nem beszélhetünk, hiszen nincs olyan fix pont a mentális térképen, amelyhez ugyanaz a verbális elem kapcsolódna. Ugyanezt a jelenséget a névhasználat oldaláról nézve azt gondolhatjuk, hogy homonim nevek esetében a mentális térképen az azonos nevet viselő denotátumok közül mindegyik kijelölődik, a kommunikációs helyzet pedig egyértelművé teszi, hogy mely denotátum az aktuális. (Természetesen ez csupán a teória

¹⁰ Ezért fordulhat elő, hogy vannak pusztai vízrajzi köznévi eredetű folyóvízneveink is (például *Ér*, *Patak*, *Sár*). Ebben az esetben a mentális térkép nem tartalmaz más ugyanilyen nevű vizet, így a nemfogalommal való megnevezés elégséges a kommunikációs igények kielégítéséhez, s nem szükséges a vizet egyedi alakú, felépítési elnevezéssel illetni.

szintjén választható így szét, a valós beszédhelyzetben ugyanis a másodperc töredék része alatt zajlik le a folyamat.)

A más helyfajták megnevezéseivel (például település- vagy hegynevekkel) azonos alakú víznevek közötti viszony az előzőektől eltérően értelmezhető. Azokban az esetekben, amikor a vizet valamely más helyről nevezik el, illetve ha a vízről kap egy földrajzi entitás nevet — s ezt külön nyelvi elem (földrajzi köznév) nem fejezi ki, azaz metonimikus megnevezésről van szó —, akkor a megnevezendő objektum prototipikus jegyei között kiemelt szerepű kell, hogy legyen a másik hellyel való lokális kapcsolata, s ez indukálja a róla történő elnevezést. Eltérő helyfajták lévén azonban ez nem okozhat anomáliát a mentális térképen, a kommunikációs szituációból ugyanis jól kikövetkeztethető, hogy az azonos nevet viselő, de különböző fajtájú denotátumok közül az elnevezés melyikre utal.

A mentális térkép működése révén a szakasznevek problematikája is magyarázatot kaphat. Mára szinte közhellyé vált az a tétel, hogy a régiségben lezajlott nyelvi változások hasonlóan mentek végbe, mint ahogy ma történnek. Ugyanezt a névalkotásra is igaznak tarthatjuk azzal a megszorítással, hogy például a korai ómagyar kori névadást vizsgálva számításba kell vennünk a korabeli emberek földrajzi ismereteinek a mainál jóval szűkebb hatókörét, ebből fakadóan a mentális térkép kicsiny voltát, emellett pedig a kiterjedt írásbeliség hiányát. E két tényező későbbi megváltozása ugyanis — véleményem szerint — erősen módosította a víznevek körében érvényesülő névadást és névhasználatot.

A régiségben a folyók, hosszabb patakok ún. szakasznevei (a névhasználó közösség számára legtöbbször azonban a folyók „egészének” a nevei) tulajdonképpen egy-egy zárt közösség mentális térképéhez tartoztak, azaz e nevek nem álltak egymással semmiféle kapcsolatban, hiszen vélhetően a névhasználók nem is voltak tudatában annak, hogy máshol ugyanazt a denotátumot másként nevezik. Ez azonban érthető is, hiszen a népesség helyrajzi és ezzel összefüggésben helynévi ismeretei alig mentek túl a saját településük határain. E nevek tehát valójában ugyanannak a denotátumnak a más-más helynévi rendszerben, más-más névadói-névhasználói körtől származó elnevezései, így önálló, egymással nem szinonim viszonyban álló megjelölések. Ebből pedig az következik, hogy a víznévrendszer vizsgálata során más-más objektumnak kell őket tekintenünk.

2.3.2. Ennél bonyolultabb azonban az a kérdés, hogy a szakasznevek közül hogyan válhat végső soron az név az egész vízfolyás elnevezésévé.

Amikor a korábban nem érintkező névközösségek kapcsolatba kerülnek egymással, a névhasználat egyértelműségére való törekvés kiérlelheti azt, hogy csupán az egyik névvariáns maradjon meg. Ezt a folyamatot számtalan tényező együttesen befolyásolhatja, dolgozatomban ezek közül csupán a legjellemzőbbeket veszem számba.

Ezen a ponton — HOFFMANN ISTVÁNHOZ hasonlóan (2007b) — a névhasználati viszonyok jellemzésében is érdemes bevezetni a szociolingvisztikában használt *presztízs* fogalmát, a nevek közül ugyanis vélhetően a nagyobb presztízzsel rendelkező nyelvközösség elnevezése válik az egész vízfolyás nevévé. Ez történhetett például a *Duna* név esetében is. KISS LAJOS véleménye szerint egy kelta expanzió során vonódott át a *Duna* név a folyó alsó szakaszára is (vö. FNESz. *Duna*). Kétnyelvű közösségek esetében a nagyobb presztízsű nyelven adott név lehet az, amely az elnevezések harcában felülkerekedik. A Borsod vármegyei Hejő vízfolyás esetében így nyomhatta el a víz felső szakaszán használatos szláv eredetű *Tapolca* nevet az eredetileg csupán az alsó szakaszt megnevező magyar *Hejő* névforma.

Számolnunk kell továbbá az írásbeli kultúra elterjedésének hatásával is, illetve azzal, hogy a hivatalos szervek által használt név az, amely a nevek harcában felülkerekedik. A „hivatalos” név terminus a folyóvíznevek esetében természetesen tágabban értelmezendő, hiszen a hivatalos névadás sokáig nem hatolt be a folyóvíznévrendszer alakításába, a térképnevek hatását azonban nyilvánvalóan ide kell sorolnunk. Ezt a jelenséget ugyancsak a presztízzsel magyarázhatjuk.¹¹

Általánosságban azt láthatjuk továbbá, hogy a településszerkezet kiépülése is előidézhette az egyik szakasznév győzelmét a többi felett. Az ősi, természethez közeli létformákban a vizek elnevezései vagy egyszerű vízrajzi köznevekből alakultak, vagy a víznek magának, esetleg környezetének valamely érzékszerveinkkel felfogható tulajdonsága szolgált a víznév motivációjául. A megváltozott életmód és a megszilárdult településrendszer hatással volt a víznévadásra is, a vizek elnevezésekor ugyanis immár igen gyakran a települések szolgáltak a biztos azonosítás pontjainak, azaz az újabban keletkezett folyóvíznevek leggyakrabban külső lokális viszonyt kifejező előtag és vízrajzi köznévi utótag kapcsolatából alakulnak.

BENKŐ LORÁND a Nyárádmente helyneveit bemutató írásában a szakasznevek bonyolult rendszerét így jellemzi: „A patak eredeténél legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már megváltozik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja nevét, amely felől folyik.” (1947a: 14). (A mai nevek körében igen gyakran ez utóbbi név választódik ki a többi közül.)

Érdekes végigkövetni az egykor *Füzegy*-nek, ma hivatalos néven *Koppány*-nak nevezett folyó településenként változó elnevezéseit. Kisbárapátiban például *Nagy-árok*-nak és *Sőrőkai-árok*-nak nevezik, míg Fiadon *Nagy-árok* ~ *Borsi-patak*, Bonnyán *Nagy-kanális* ~ *Malomi-nagy-árok*, Szorosadon *Kanális*, Törökkoppányon *Malomárok* ~ *Öreg-árok*,

¹¹ A hivatalos szervek szabályozó magatartása jól megfigyelhető a mai térképészeti kiadványokban is; ezt olvashatjuk például az Fnt. bevezetőjében: „[a] csak egy szakaszra érvényes névváltozatok (szakasznevek) használatát nem javasoljuk, feltüntetésük csak a jobb tájékoztatást és az összevetési lehetőséget szolgálja” (5).

Somogydöröcskén pedig *Koppány-patak* és *Milgróve* neveken említik (SMFN. 241, 245, 248, 254, 256, 258). A víz Tolna megyei folyásán Tamásiban és Értényben *Kanális*-nak mondják, Koppányszántón *Némét-árok* ~ *Koppány*, Nagykönyiban *Kanális* ~ *Koppány*, Páriban *Koppány* ~ n. *Kánál*, Regölyön *Kis-kalányis* ~ *Majsai-kalányis* ~ *Koppány* névváltozatok élnek (TMFN. 104, 111, 117, 122, 127, 131). A *Koppány* elnevezés hivatalossá válását minden bizonnyal az segítette, hogy a víz melletti legnagyobb települést *Törökkoppány*-nak nevezik¹² (bár érdemes megjegyezni, hogy ezen a helyen nem adatolták a *Koppány* folyóvíznév használatát). Ez az elnevezés (ti. *Koppány*) — mint láthattuk — nem vált a folyó kizárólagos nevévé, a folyó mellett fekvő településeken ugyanis használatban vannak más névváltozatok is.¹³ E nevek láttán elmondhatjuk, hogy azokon a helyeken, ahol a hivatalos *Koppány* név és egy (esetleg több) másik „népi” név is létezik egyazon közösség helynévrendszerében az egyes névváltozatokat különböző kommunikációs szituációkban használják.

A szociolingvisztika *diglossia* fogalmát¹⁴ használva talán árnyalni tudjuk a névváltozatok kérdését. A diglossia egyik legfontosabb jellemzője, hogy a nyelvváltozatok funkcionálisan elkülönülnek. A gondolatot tovább szöve pedig azt mondhatjuk, hogy az egyes nyelvváltozatokban ugyanahhoz a denotátumhoz más-más név kapcsolódhat, tehát a névváltozatok funkcionálisan különböznek.

Egy nyelvváltozat választását többféle tényező befolyásolja: a beszélgetés résztvevői, a szituáció, a beszélgetés tartalma, a beszélgetés szociális funkciója (GROSJEANT idézi V. BORBÉLY 1993: 73). Az adatgyűjtés során létrejövő beszédhelyzet a „hivatalos személy” jelenléte miatt egy másik (esetleg „tanult”) nyelvváltozatot hívhat elő, s csak hosszas beszélgetés során kerülhetnek felszínre a mindennapi nyelvhasználat során alkalmazott elnevezések.¹⁵

Feltételezhetjük tehát, hogy az adatközlő a „megfelelő” választ, azaz azt a nevet akarja megadni a gyűjtőnek, amelyet ő a hivatalos nyelvhasználathoz köt, s így nem minden esetben sikerül lejegyezni a gyakrabban használt névformákat. Ha a különböző nyelvváltozatokban használt neveket le is jegyezték a gyűjtők, nem rögzítették a hozzájuk tartozó névhasználati szokásokat. Ez a nagyobb adattáraktól azonban nem is várható el, hiszen az azonos denotátumhoz tartozó nevek egymáshoz való viszonya és a valós nyelvhasználatban betöltött

¹² A település korábban a *Koppány* nevet viselte (1138/1329: *Cuppan*, vö. FNESz.), s talán nem hivatalosan ma is így nevezik.

¹³ HOFFMANN ISTVÁN utal arra, hogy a fővariáns mellett akár egy településen belül is használatban lehetnek szakasznevek: „nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a beszélők mentális térképe nem mutatja azonosnak ezt a kis patakot, s emiatt változik a neve, hanem az adott közösségen belül a szakasznevek azonosító szerepe jóval erősebb, mint az egységes névnek volna, s ez akadályozza meg a kiegyenlítődés folyamatát” (2009: 5).

¹⁴ „Diglossiáról akkor beszélünk, ha egy társadalomban két különböző, funkcionálisan jól elkülöníthető kódot használnak: az egyik kódot a helyzetek egyik osztályában, a másikat a helyzeteknek egy egészen más osztályában” (WARDHAUGH 2002: 79).

¹⁵ W. LABOV a *megfigyelő paradoxona* fogalommal írja le ezt a helyzetet: azaz azt a jelenséget, hogy a megfigyelés során azt akarjuk feltárni, hogyan beszélnek az emberek, ha nem figyelik őket (1979: 384).

szerepe csak hosszas és rendszeres megfigyeléssel tárható fel. Azt azonban ettől függetlenül is megállapíthatjuk, hogy a hivatalos szervek egységesítő törekvései ellenére¹⁶ a szakasznevek és a névváltozatok használata nem látszik csökkenni.

Érdemes azonban megjegyeznünk azt is, hogy a nyelvi kódváltáshoz kapcsolt névhasználati eltéréseket, azaz az ún. hivatalos és népi nevek használatát nem biztos, hogy külön kell választanunk egy-egy helynévtípus elemzése kapcsán, hiszen a hivatalos névadáshoz a népi névadási modellek szolgálnak alapul, sőt általában az egyik szakasznevet (tehát népi nevet) emelik az egész folyó nevévé. Ennél fogva inkább az egyes névtípusok arányában lehetnek eltérések, mintsem azok jellegében. A régiségből adatolható folyóvíznevekre vonatkozóan pedig amúgy is szinte lehetetlen megvalósítani ezt az elhatárolást.

A fentiek értelmében a dolgozatom tárgyát képező folyóvíznevek terminust valamelyest tágabban értelmezem, mint ahogy azt HOFFMANN ISTVÁN tette, és a folyóvíznevek kategóriáját a természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák megnevezésein túl a folyószakaszoknak a neveire is kitértem. Az azonos alakú folyóvíznevek mindegyike szintén a korpusz részét képezi, hiszen ezekhez az elnevezésekhez különböző denotátumokat kapcsolhatunk. Felvettem továbbá a feldolgozás alapjául szolgáló névállományba egy-egy vízrajzi objektum valamennyi nevét (közte az alakváltozatokat is), és számoltam az azonos denotátummal rendelkező, de más-más névközösség által használt elnevezésekkel is.

¹⁶ Ennek megnyilvánulását láthatjuk az Fnt.-ben is: „Az azonosítás alapelve, hogy egy név csak egy tárgynak feleljen meg, sajnos nem mindig valósul meg a gyakorlatban. Ugyanazon tárgyat különféle névvel illethetnek kisebb-nagyobb közösségek, illetve egy-egy név több tárgyra is vonatkozhat. Az egyértelmű azonosítás érdekében már régi törekvés a földrajzi nevek egységesítése és névtárba foglalása a későbbi, egyértelmű használat érdekében.” (3).

III. A folyóvíznevek névrendszertani vizsgálata

1. A tipológiai leírás elméleti alapjai

A magyar víznév kutatás története során több olyan tanulmánnyal is találkozhatunk, amely a víznevek tipológiai rendszerezését végzi el. És noha terjedelmüket és mélységüket tekintve ezek a munkák igen változatosak, áttekintésük mindenképpen célszerűnek tűnik. A dolgozatok nagy része a víznevek szemantikai szerkezetét vizsgálja, vagyis azt, hogy milyen motívum szolgált a névadás alapjául. Ezt a szempontot gyakran kiegészíti a nevek nyelvi megformáltságának vizsgálata is. A nevek szerkezeti leírása mellett néhány munka a víznevek keletkezésének módjait is számba veszi. Egyes kutatóknál a vizsgálat e szála összekapcsolódik a nevek származásbeli, kronológiai rétegeinek a jellemzésével is.

1. A víznévadás alapjául szolgáló motivációk közül csupán a legjellemzőbb kategóriák bemutatását végzi el BENKŐ LORÁND. Nagy hatású munkája, a már több ízben is emlehegett „A Nyárádmente földrajzinevei” című dolgozat a vízneveket bemutató alfejezetében öt — BENKŐ szavaival élve — „legfeltűnőbb vízelnevezési csoportot” (1947a: 14) különít el, megemlítve a határrésznevet, növénynevet, községnevet, személynevet tartalmazó neveket, illetve az olyan elnevezéseket, melyek a víz jellegére (nagyságára, alakjára stb.) utaló közszóból alakultak. Noha ezek a kategóriák a víznevekben megjelenő szemantikai tartalommal is azonosíthatók, a megnevezésekből inkább egyfajta lexikai alapú tipológia rajzolódik ki.

TIBÁD LEVENTE a székelyföldi Nyikó vízgyűjtőjének neveit tulajdonképpen eredetük alapján rendszerezi (1979). Az elődök (különösen INCZEFI GÉZA) által kidolgozott kategóriákat felhasználva TIBÁD a neveket két nagyobb csoportba sorolja: egyrészt köznévi, másrészt pedig személynévi elemekből álló vagy elemeket tartalmazó nevekről beszél. A tipológia elsöre szembetűnő hiányossága azonban, hogy nem számol olyan csoporttal, amely már létező helyneveket tartalmazó vízneveket foglal magában, noha a vizek köztudottan nem ritkán viselik annak a településnek a nevét, melyen keresztül folynak, valamint amely mellett, felől vagy felé haladnak, de emellett hegyekről, határrészekről is kaphatják a nevüket. A rendszerezés alaposabb szemügyre vétele után kiderül, hogy ezek a nevek TIBÁD rendszerezésében jelen vannak ugyan, de más kategóriák nevei között találjuk meg őket. A szerző gondolatmenete szerint a *Sebe tava kúttya* nevű firtosváraljai forrás például a személynévi elemekből álló vagy elemeket tartalmazó nevek közé sorolandó (vö. TIBÁD 1979: 175). A víznév szempontjából azonban ez csak abban az esetben állja meg a helyét, amennyiben az elsődleges *Sebe tava*

tónévről akarunk megállapításokat tenni. A forrásnév viszont kétrészes tónevet tartalmaz, s az, hogy ez az elsődleges elnevezés — a névben lévő *Sebe* családnév miatt — személynévre vezethető vissza, a forrás elnevezésének lexikális felépítését tekintve másodlagos kérdés. Ugyanígy hiányolhatjuk a helynévi előtagot feltételező csoportot a *Kendörös-kert kútya*, *Réisz pataka kútya* stb. nevek kapcsán is.

TIBÁD rendszerezéséhez hasonló előzményekre vezethető vissza KÁLNÁSI ÁRPÁDNak a Tisza–Túr vízneveit feldolgozó munkája is, melynek tipológiája azonban sokkal részletesebb (1988). A természeti nevek kategóriáján belül a szerző 13 alcsoportot különít el, kategóriái a következők: tulajdonnevek; köznévi alapréteg (valójában vízrajzi köznevek); a víz helyzete, fekvése; nagysága, mérete; alakja; kora; a víz minősége, színe; a víz bősége, sebessége, hangja; szaga, a folyás iránya; állatvilága; növényzete és egyéb nevek. A műveltségi nevek kategóriájában csupán három főcsoport van: tulajdonképpen műveltségi nevek, személynévek és eseménynevek. Az első alkategórián belül külön veszi az alapréteget (vízrajzi köznevek), illetve a meghatározó elemeket, ez utóbbi keretei között újabb alcsoportokat is létrehozva: határ rész neve, létesítmény, község, árok, amelyben folyik, folyó neve, méret, irány, növényzet, felhasználás jellege és egyéb motiváció. A személynévvel alakult víznevek kategóriája 9 altípusra bomlik, melyek a puszta személynév, családnév, (becézett) keresztnév, cím és vízrajzi köznév különböző kombinációiból jönnek létre. Minden alkategórián belül külön tárgyalja az egyrészes, illetve a kétrészes neveket. Az eseménynevek csoport a halálesetre, egyéb eseményre, tréfás szemléletre és babonás hiedelemre utaló neveket foglalja magában.

KÁLNÁSI tipológiája jól érzékelteti, hogy a víznévadás igen színes motivációs rendszeren nyugszik, magának a kategorizálási rendszernek azonban néhány pontja vitatható. A természeti nevek első csoportját „Tulajdonnevek” címkével látja el a szerző, az ide sorolt vízneveket megvizsgálva azt mondhatjuk, hogy sokkal szerencsésebb választás lett volna „Jövevénynevek”-nek nevezi őket. Általános tulajdonsága ezen kívül a rendszernek, hogy egyes kategóriái túl sok motivációt egyesítenek (például a víz bősége, sebessége, hangja), mások pedig túl széttöredezetek (az eseményneveken belül önállóan állnak a halálesetre utaló nevek). A többféle (például szemantikai és morfológiai) szempont keveredése jellemzi egyebek mellett a „Műveltségi nevek” csoportjának bemutatását is. Nem világos például, hogy KÁLNÁSI kategorizálási rendszerében miért képviselnek külön csoportot a „családnév + vízrajzi köznév birtokos személyragos és rag nélküli alakjai”, hiszen az információt semmiféle

következtetések levonására nem használja fel később a szerző. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy valójában személynevek jelennek meg egyes eseménynevekben is.¹⁷

1996-ban MIZSER LAJOS a Latorca vízgyűjtőjének vizsgálatát végezte el. Dolgozatában a természetire utaló elnevezéseket és az emberrel kapcsolatos neveket külön elemzi. Az első csoport nevei kapcsán a víznevekben leggyakrabban megjelenő névadási motivációkat veszi számba. Itt tárgyalja a primitív neveket (tulajdonképpen a vízrajzi köznevekkel azonos neveket); a víz időszakosságára; minőségére, színére; növényzetére, állatvilágára; természeti objektum közelségére utaló neveket, valamint azokat, amelyek a mederrel, a folyással állnak összefüggésben. Az emberrel kapcsolatos elnevezéseknél az emberi tevékenységre, mesterséges objektumra utaló nevek mellett a személynevet tartalmazó nevek szerepelnek. Ahogy KÁLNÁSI dolgozatánál is jeleztem, az alkategóriák kialakítása itt is helyenként önkényesnek tűnik. Így történhetett, hogy a víz minőségére, színére, valamint a víz időszakosságára utaló neveket külön tárgyalja, míg a víz mélységére, alakjára, mozgására utaló nevek a mederrel, folyással kapcsolatos elnevezések gyűjtőnév alatt jelennek meg.

2. A fent bemutatott modellek közös jellemzője az, hogy többnyire egy- vagy kevert szempontúak, s a fő hátrányukat elsősorban abban láthatjuk, hogy alkalmazhatóságuk erősen korlátozott, a kevésbé tipikus helyneveket ugyanis igen nehéz az általuk nyújtott keretben elhelyeznünk. Noha e kategóriarendszerek a szerzők elképzelése szerint tetszőlegesen bővíthetők, ez a lehetőség valójában csak látszólagos, hiszen ennek megvalósulása esetén éppen rendszerűségük vesz el (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 77).

A rendszerekben különösen erős hangsúlyt kap továbbá a személynevek névalkotó szerepe. Ez minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a magyar helynévkutatás hagyományosan igen alaposan tárgyalja a helynevek és a személynevek kapcsolatát. Ellentmondásokhoz vezet továbbá az is, ahogyan a jövevénynyveket szerepeltetik a tipológiai leírásban. Ezeket vagy teljesen egy szinten kezelik a belső keletkezésű nevekkel, vagy pedig még abban az esetben is jövevénynévnek tekintik az elnevezést, ha annak magyar vízrajzi köznévi alaptagja van. A tipológiák e hiányosságait látszik megoldani a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési modell (1993).

E többszintű helynév-tipológia újszerűsége elsősorban abban áll, hogy négy elemzési szintet különít el: a nevek leíró szempontú vizsgálatát funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintagmatikus elemzési szinteken végzi el, s ezeket kiegészíti negyedikként a keletkezéstörténeti szemponttal; hangsúlyozva, hogy a modellt az egyes szinteken belül nagyfokú differenciáltság jellemzi. E négy elemzési szint tulajdonképpen ötvözi a helynevek

¹⁷ A szatmári víznevek tipológiai vizsgálatakor hasonlóan jár el KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996). A természeti névi alapelemek között azonban csupán a vízrajzi közneveket és a vízi állatok neveit tárgyalja, míg a műveltségi névi alapelemek csoportjában a vízrajzi közszókat mutatja be

szinkrón és diakrón leírását. Ezt azért is szerencsésnek tarthatjuk, mivel ez a két viszonylat „magában hordja egymást, hiszen a szinkrón nyelvi rendszer mintegy saját történetéből nő ki, saját idejét megelőző diakrón nyelvi folyamatoknak egy időben való foglalata és eredménye; a diakrónia pedig a mindenkori nyelvéllapotban adott rendszert viszi tovább — változási folyamatok kíséretében — egy adott időben” (BENKŐ 1988: 29). A szakirodalomban itt tűnik fel először a megnevező szerep, mely a jövevénynevek rendszerszerű kezelésében nagy előrelépést jelentett.

Noha ez a modell modern kori mikrotoponimák leírására készült, jól használható történeti nevek, valamint különböző névfajták vizsgálatára is. Egyes kutatók különböző fajtájú személynévek leírásakor is eredményesen támaszkodtak a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott rendszerre (lásd például FEHÉR KRISZTINA 2003, FODOR JÁNOS 2007, 2008). Legtöbb esetben azonban történeti helynévanyag jellemzésére használták a modellt a névtanos szakemberek: míg azonban e tipológiai keret alkalmazásával több Árpád-kori vármegyét feldolgozó településnév-történeti munka is elkészült (lásd például TÓTH V. 2001a, PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2005), az ómagyar kori víznevek rendszerszerű vizsgálatára nem sokan vállalkoztak (de lásd mégis TÓTH V. 2001a, 2003, GYÖRFFY 2002, 2004, 2005, GYÖRFFY–RESZEGI 2003, KOCÁN BÉLA 2009 KOVÁCS ÉVA 2008).¹⁸

2. Munkám itt következő további fő fejezeteiben a folyóvízneveket a HOFFMANN ISTVÁN által meghatározott elméleti keret mind a négy szintjén elemezni kívánom, az egyes szempontokat azonban nem külön-külön érvényesítve, hanem hagyományos tekintetben kombinálva, egybevonva őket. A szerkezeti elemzést a funkcionális-szemantikai aspektus mentén végzem el, és ebbe csak mintegy kiegészítő szempontot vonom be a lexikális-morfológiai elemzést. Ennek a szintnek az önálló alfejezetben történő tárgyalásától azért tekintek el, mert meglátásom szerint e két szint szorosan kötődik egymáshoz, s összefüggéseik vélhetően világosabban körvonalazódnak akkor, ha vizsgálatukat nem választjuk ketté. A keletkezéstörténeti szintű vizsgálatot ugyancsak önálló fejezetben tárgyalom, a nevek szintagmatikus elemzésének azonban nem szánok külön fejezetet, egyrészt mert a szerkezeti analízis során is érvényesítem ezt a szempontot: az egy- és kétrészes nevek megkülönböztetésénél, másrészt pedig a keletkezéstörténeti analízis keretein belül, mint a szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek kategóriájához kapcsolódóan végzem el az ilyen irányú elemzést.

A magyar víznév kutatás történeti áttekintésekor világosan kirajzolódik a víznév kutatók etimológiai irányultsága. Ezt követve a keletkezéstörténeti módok bemutatásakor a névátvétellel keletkezett neveket bemutató fejezetben a jövevényneveket származásbeli rétegekbe

¹⁸ Az említett dolgozatokról már részletesebben szoltam a „A magyar víznév kutatás története” c. fejezet 2. pontjában.

sorolom, s megpróbálom az átadó nyelvben megjelenő szemantikai tartalmat is felderíteni. Noha az így kapott információk a magyar helynévrendszer jellemzésében valójában nem jutnak szerephez, a más nyelvek víznévrendszerével való összehasonlításnak majdan mindenképpen alapjául szolgálhatnak.

2. A szerkezeti elemzés

A szerkezeti elemzés egyrészt azoknak a modellfajtáknak a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak, és az egyes nevekben megjelennek; másrészt pedig magában foglalja annak a bemutatását is, hogy a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályokat milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök fejezik ki.

A funkcionális-szemantikai elemzés alapjául az a feltételezés szolgál, hogy motiválatlan név nincs, minden névadás szemantikailag tudatos, azaz a névben a névadás alapjául szolgáló motívum közvetlen vagy közvetett módon megjelenik. Ennek az elemzési szintnek az alapfogalma a *n é v r é s z*, ami a névnek olyan szegmentuma, amely a név jelöltjére vonatkozóan valamilyen szemantikai tartalmat fejez ki (vö. HOFFMANN 1993: 43).

A lexikális-morfológiai elemzés során az egyes helyneveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk, azaz az elemzés valójában a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti. Míg a funkcionális-szemantikai vizsgálat alapfogalma a névrész, addig a lexikális-morfológiai analízisé a *n é v e l e m*: a helynevekben előforduló lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékformákat tekinti HOFFMANN ISTVÁN névelemeknek (1993: 55–6).

E két elemzési szint bemutatásakor látnunk kell azonban azt is, hogy formálisan azonos nyelvi elemsor különböző nevekben különböző értékű névtartozékként funkcionálhat. A *Mély-patak* víznév a *mély* melléknév és a *patak* földrajzi köznév összekapcsolásával jött létre, a névadáshoz a patak mélysége adhatta az alapot, a név jelentése tehát: 'mély vizű patak'. Ezzel szemben a *Mély-patak-fő* név a *Mély-patak* és a *fő* névrészekre bontható. Ebben a névben a *Mély-patak* névrész funkciója pedig az, hogy megjelölje, hogy melyik pataknak a forrása a név által azonosított hely. A név szemantikai szerkezete tehát: 'a Mély-patak forrása'. A *Mély-patak* víznév így két névrészt és két névelemet tartalmaz (*mély/patak*), a *Mély-patak-fő* víznévben ugyanakkor két névrészt, de három névelemet különíthetünk el (*mély+patak/fő*).

A továbbiakban a korai ómagyar kori folyóvíznevek funkcionális-szemantikai elemzését végzem el szem előtt tartva — mint már jeleztem — a lexikális-morfológiai szempontot is, hiszen a helynevekben kifejezett szemantikai tartalom leírása elengedhetetlenül összekapcsolódik a nevek nyelvi jellemzésével. A nevek bemutatásakor három fő szemantikai kategória mentén kell haladnunk, külön tárgyalom a hely fajtáját jelölő (F funkciójú), a víz valamely

sajátosságát kifejező (S funkciójú), valamint a vizet pusztán megnevező (M funkciójú) névrészeket. Az egyrészes nevek primer módon S (pl. *Mélyes*) és F (pl. *Ér*) tartalmúak lehetnek, mivel azonban nem névtelen területen történik a névadás, számolnunk kell az átvett nevekkal is, melyek M struktúrával jellemezhetők (pl. *Iza*). A kétrészes víznevek elsődleges keletkezésű csoportja S+F (pl. *Sós-patak*) szerkezettel írható le, emellett beszélhetünk S+M (pl. *Aszú-Szartos*) és M+F (pl. *Béla pataka*) struktúrájú nevekről is.

2.1. A hely fajtáját megjelölő (F funkciójú) névrészek

1. A víz fajtájának megnevezése minden esetben vízrajzi köznévvvel történik. Az ómagyar kori korpusz közel fele (44,5%-a) tartalmaz vízrajzi köznevet. Az ilyen nevek szerkezetüket tekintve lehetnek egyrészes, értelemszerűen F funkciójú, illetve S+F vagy M+F szerkezetű kétrészes nevek.

Egyrészes, azaz pusztá földrajzi köznévi alakú víznévvel a régi magyar helynevek között alig-alig találkozunk, de például az *Ér* (1249/1291: *Er*, Gy. 1: 313), *Fok* (1337: *Fok*, Gy. 1: 863), *Maláka* (1341: *Malaka*, Gy. 1: 317), *Patak* (1311: *Pothak*, Gy. 3: 216) és *Sár* (+1093/1367>1393: *Saar*, Gy. 1: 729) névformák ilyen névstruktúrát mutatnak.

A víznevek között a leggyakoribb szerkezeti típusnak az számít, amelyben a vízrajzi köznévi utótag a víz valamely sajátosságát kifejező előtaggal kapcsolódik össze: *Agyag-patak* (1249/1321/XVII.: *Agagpatok*, Gy. 3: 152, 233), *Hideg-séd* (1341/1347: *Hydeghsed*, Gy. 2: 459, 485), *Fekete-sár* (1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501), *Nagy-patak* (1243/1335: *Nagypatak*, Gy. 2: 458, 533), *Romlott-patak* (1266: *Rumluthpatak*, Gy. 4: 210, 282), *Sós-patak* (1290>1413: *Sospathak*, Gy. 3: 535, 558).

Az M+F struktúrájú kétrészes víznevek mindegyike az 'az a vízfolyás, amelyet az előtagban szereplő néven neveznek' szemantikai tartalommal írható le. Az *Orbó-patak* (1299/1338: *Orbowpatak*, Gy. 2: 100, 136) tehát funkcionálisan annyit jelent, hogy 'az a patak, melyet Orbónak hívnak'. Az ilyen nevek minden esetben az előtagként álló névből (itt az *Orbó* formából) jöttek létre másodlagos kiegészüléssel.

2. HOFFMANN ISTVÁN a földrajzi köznevek kapcsán megjegyzi, hogy „az *er*-ek és a *folyók*, a *domb*-ok és a *hegy*-ek neveit nemcsak közös nagyobb osztályba ('folyóvizek', ill. 'a földfelszín kiemelkedései') tartozásuk okán tekinthetjük azonos névfajtaúknak, hanem sokkal inkább amiatt, hogy a névadóknak a földrajzi környezete által meghatározott szemléletétől függ, mit tekintenek *domb*-nak, mit *hegy*-nek” (1993: 38). HOFFMANN-nak ezt az észrevételét egy helyfajta megnevező földrajzi köznevek csoportjára is alkalmazhatjuk, hiszen az azonos jelentésmezőbe tartozó földrajzi köznevek speciális jelentéssel is felruházhatók, s ezt nagyban befolyásolja a nyelvhasználók földrajzi szemlélete.

A dolgozatom alapjául szolgáló korpuszban 15 vízrajzi köznév fordul elő, melyek közül egyesek (pl. a *patak*) általánosabbak, másokhoz (mint pl. az *ér*, *sár*, *séd* lexémákhoz) szűkebb jelentés kapcsolható. Az egyes vízrajzi köznevek pontosabb szemantikai tartalmának feltárásához alaposabb vizsgálatot látok szükségesnek, amit az alábbiakban a lexémák gyakorisági sorrendjében végzek el.

2.1. Az ómagyar kori folyóvíznevekben leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznév a *patak*: a névállomány majd minden harmadik nevében ez a szó szerepel, a kétrészes nevek kétharamada pedig *patak* ~ *pataka* utótagú. Annak ellenére, hogy régi folyóvízneveinkben ilyen nagy számban megjelenő elemmel van dolgunk, csupán HOFFMANN ISTVÁN foglalkozott behatóan e lexéma vizsgálatával (2003b). Elemzésének alapossága miatt dolgozatomban a *patak* szóval összefüggésben nem tartok szükségesnek további analízist, e helyett csupán HOFFMANN kutatási eredményeinek rövid összefoglalására szorítkozom.

A szerző a KISS JENŐ 60. születésnapjára írt dolgozatában megállapítja, hogy e szláv eredetű jövevényszavunk legkorábbi közszói adata 1061-ből való, míg tulajdonnévként egy 1138/1329-es datálású birtokösszeírásban bukkan fel első ízben. Az ómagyar korban minden bizonnyal *potok* hangalakú vízrajzi köznévnek a magyar nyelvben 'hegy- vagy dombvidéken folyó kisebb folyóvíz' jelentése lehetett, majd elterjedésével párhuzamosan általánosabb, 'folyónál kisebb folyóvíz' jelentéstartalmat kaphatott. A szerző — a lexéma minél pontosabb szemantikai feltérképezése céljából — számba veszi mindazokat a jelzőket is, amelyekkel a *patak* földrajzi köznévként összekapcsolódik, pusztán erre a vízrajzi köznévre jellemző disztinkatív jegyeket azonban nem talál.

Az átadó szláv nyelv közelebbi meghatározása érdekében jelenik meg HOFFMANN ISTVÁN dolgozatában a szóföldrajzi aspektus. A GYÖRFFY-féle történeti földrajzi négy kötetében fellelhető 39 Árpád-kori vármegye adatait áttekintő elemzése eredményeképpen a szerző azt valószínűsíti, hogy „a *patak* a Kárpát-medence északi részein, talán a Hont, Nógrád, Gömör, Borsod vármegye területén és környezetében élő szláv népességtől került át a magyarság nyelvébe. A párhuzamos átvétel sem zárható ki teljesen: a szó erdélyi megjelenésének megkérdőjelezése azonban talán nemcsak az adatolás sajátosságaiából következik” (HOFFMANN 2003b: 671).

2.2. A *patak* után a legnagyobb számban használt vízrajzi köznév az *ér*: az általam egybeállított Árpád-kori korpuszban 12 egy- és 48 kétrészes folyóvíznév alkotórészeként tűnik fel.

A TESz. — s vele együtt az EWUng. is — a szó származását illetően nem tud határozottan állást foglalni, így vitatott eredetűnek mondja. Lehetségesnek tartja, hogy ősi örökség, s egyrészt a finnugor **šer3* vagy **šär3* 'patak; Bach' szóból magyarázza, másrészt az ugyancsak finnugor előzményre visszavezethető **šär3* 'véredény; Ader' jelentésű lexémával hozza kap-

csolatba. LAKÓ GYÖRGY ezzel szemben a 'Bach' és az 'Ader' jelentésű lexémákról azt mondja, hogy valószínűleg két különböző eredetű szóval lehet dolgunk (MSzFgrE.). Az UEW. ugyancsak ezt a megoldást tartja valószínűnek: az *ér* 'Ader' szót a finnugor *sär3* szóból származtatja, míg 'Bach' jelentését a *šer3/šär3* alakból vezeti le.

Az *ér* víznevekben betöltött (modern kori) jelentését vizsgálva NEMES MAGDOLNA munkájára támaszkodhatunk leginkább (2005: 54–5), mely a szakirodalomban található jelentéseket összefoglalóan közli. A 'kis folyóvíz' általános jelentés-meghatározás mellett a szónak a nyelvterület különböző részein előforduló jelentésárnyalatait is közreadja. Így találkozunk 1. 'a csermelynél is kisebb folyóvíz'; 2. 'keskeny, esetleg csak időszakos vízfolyás'; 3. 'vékonyan csörgedező, a forrástól elinduló víz'; 4. 'széles medrű időszaki patak, amelyet árvíz v. talajvíz táplál, ill. a mellette elterülő vizenyős, mocsaras terület' jelentésekkel. (NEMES 5. jelentésként a 'nádasban vágott, kb. másfél méter széles vízi út' definíciót adja meg, 6.-ként pedig a 'rétek nedves időkben süppedékes része' szemantikai tartalmat kapcsolja hozzá. E két jelentés azonban nem sorolható közvetlenül a 'folyóvíz' jelentésmezőhöz, noha távolabbról kétségtelenül összefügg vele.). Szótáraink közül csupán NEMES MAGDOLNA munkája utal azonban arra, hogy más objektumfajták megnevezéseiben is találkozhatunk ezzel a földrajzi köznévvvel: egyrészt 'szántóföldben levő szikes sáv', másrészt 'hasadék a sziklában' jelentésben (2005: 55). Az *ér* többféle jelentésben való használata már az Árpád-kori anyagban is jelentkezik: mocsaras helyet nevez meg például a bihari *Gálna-ér* (1295: ad qd. locum *Galnaer* vocatum, Gy. 1: 595, 690), halastavat a Csongrád vármegyei *Hosszú-ér* (1075/+1124/+1217: quasdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum Tiza ascendendo existunt, quarum nomina sunt hec: [...] *Hosiouer*, DHA. 217) nevek részeként.

A FNESz.-ben egy az előbbieknél specializáltabb jelentést olvashatunk, utalást találunk ugyanis a vízmeder anyagára is: 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz' (FNESz. *Ér*). KÁLMÁN BÉLA szerint pedig az *ér*-rel alapvetően lassú folyású, alsószakasz jellegű kisebb folyóvizeket neveztek meg (1967: 346).

Az ÉrtSz. és az ÚMTsz. a NEMES által megadott negyedik jelentést ('széles medrű időszaki patak, amelyet árvíz v. talajvíz táplál, ill. a mellette elterülő vizenyős, mocsaras terület') csupán az Alföldre korlátozza. Ennek a területnek a kiemelését az *ér* jelentésének meghatározásakor minden bizonnyal a TESz.-nek a szó földrajzi elterjedtségére utaló megjegyzése indokolhatja: „nyelvjárási szinten csak a Tisza vidékén él”.

Az Árpád-korra vonatkozóan végzett vizsgálataim azt mutatják, hogy az ország más területein is előfordult: így Arad (1), Baranya (2), Békés (3), Bereg (2), Bihar (8), Borsod (6), Csongrád (2), Esztergom (2), Fejér (3), Gömör (3), Győr (4), Heves (7), Hont (2), Komárom (7), Moson (1), Nógrád (1), Nyitra (5) vármegyékben. A mai megyei, járási és más egykorú

helynévtárakban pedig kivétel nélkül találunk olyan vízneveket, melyekben az elemzett köznév szerepel.

A területi bontásban közzétett adattárak azért is fontosak lehetnek az *ér* lexéma elterjedtségének vizsgálatában, mert azokban a megyékben is kimutatható így az elemzett köznév, amelyeknek az Árpád-kori névanyagát ma még nem ismerjük összefoglalóan: például Somogy, Szolnok, Tolna, Vas, Veszprém, Zala megyék területén. Ha mindebből arra nem is következtethetünk, hogy ezek a nevek a korai ómagyar korra nyúlnának vissza, a TESz. területi megkötését (azt tehát, hogy a szó a Tisza vidékén él) ezek az adatok egyértelműen cáfolják.

Az Árpád-kori vármegyéket szemlélve azt tapasztalhatjuk, hogy elsősorban a két legnagyobb folyónk melletti területeken fordulnak elő *ér* vízrajzi köznévvel alakult víznevek: egyrészt a Tisza mentén Bereg–Heves–Borsod–Békés–Csongrád, illetve a Duna mellékén Moson–Győr–Komárom–Esztergom–Hont–Nógrád–Fejér–Baranya vármegyék területén. A fennmaradó négy vármegyében ugyancsak találunk azonban valamilyen nagyobb folyót: Aradban a Marost, Biharban a Berettyót és a Köröst, Gömörben a Sajót, Nyitra vármegyében pedig a Nyitrát. Ezt azért tartom kiemelőnek, mert a vizek többsége valamely nagy folyó mellékveze, így a fentebb idézett jelentések közül az Árpád-korban is minden bizonnyal meglévőnek tekinthetjük azt, mely arra utal, hogy nagyobb folyó (ár)vize táplálja ezeket a kisebb vízfolyásokat. (A *ér* vízrajzi köznevet tartalmazó korai ómagyar kori víznevek területi megoszlását lásd a 1. térképmellékleten.)

Összefoglalásképpen azt kell kiemelnünk, hogy noha az *ér* által jelölt vizek mérete különböző lehet (csermelynél is kisebb víztől akár a nagyobb vízfolyásig), megkülönböztető tulajdonságuknak tarthatjuk, hogy vízmennyiségét a közelében lévő más, nagy(obb) vízfolyás szabályozza. Ennek nem mond ellent a nagy távolságot bejáró *Száraz-ér* nevű folyó sem, KISS LAJOS ugyanis a név elemzése kapcsán utal arra, hogy a Marosból kiszakadó *Száraz-ér* vize a Maros alacsony vízállásakor elapad (vö. FNESz.).¹⁹ A lexéma területi eloszlásából emellett arra is következtethetünk, hogy a régiségben nem csupán az Alföldön folyó vizeket jelölték a vízrajzi köznévvel, hanem általában az alföldi jellegű síkvidékeket átszelő folyóvizeket.

¹⁹ Borsod vármegye adatai között is találunk *Száraz-ér* elnevezésű vizet (1323: *Zarrazer*, Gy. 1: 770), a víz kiszakadó voltára való utalás azonban nem tartozik az *ér* utótaggal alakult nevek tipikus előtagfunkciói közé. A kétrészes nevek csoportja igen gazdag a bővítményi rész által kifejezett szemantikai tartalom szempontjából, így a jelentés meghatározásakor nemigen támaszkodhatunk erre a szempontra. Találkozunk olyan névvel, melynek előtagja a víz méretére (*Mély-ér* [+1077–95]/+1158//XV.: *Meeler*, Gy. 1: 248, 371), hőmérsékletére (*Hideg-ér* 1342: *Hydegher*, KMHsz. 1.) vagy mozgására (*Csorgó-ér* 1284/1410: *Chorgue er*, Gy. 1: 608; *Sebes-ér pataka* 1343: *Sebeserpataka*, KMHsz. 1.) utal. A folyómeder alakjára találunk utalást a *Teker-ér* (1323: *Tekeruser*, Gy. 2: 323, 439) névben; a vízparti növényzet jelenik meg a *Körtvély-ér* (1295/1423: *Kerthweler*, Gy. 1: 510) esetében, míg a vízben élő állatvilág szolgáltatta a motivációt a *Férges-ér* (1228/1491: *Fergesher*, Gy. 2: 564, 606) elnevezéshez. Gyakran a 'víz lokális viszonya valamely más helyhez' szemantikai tartalom fejeződik ki az *ér* utótagú nevekben: *Várad ere* ([1262]/1262: *Warodhere*, Gy. 1: 759) és *Közép-ér* (1326: *Kuzeper*, KMHsz. 1.).

2.3. Az Árpád-kori korpuszban a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznév a **víz**, amely harminc névben szerepel elő- vagy utótagként.

Uráli ősiségű (**βete* TESz., lásd még EWUng., UEW.) szavunk jelentését kutatva leggyakrabban a legáltalánosabb meghatározással találkozunk: 'folyó' (Ball., RMG1.), 'vízfolyás, állóvíz' (FNESz., ÉrtSz.). NEMES MAGDOLNA ezzel szemben négy jelentést sorol fel doktori disszertációjának földrajzi köznévi szótárában: 1. 'folyó vagy állóvíz', 2. 'vízfolyás, patak', 3. 'árok', 4. 'vízállás, tó' (2005: 195).

Víz köznévünknek az Árpád-kori folyóvíznevekben való használatáról a névanyag tüzetes vizsgálata adhat mélyebb ismereteket. A harminc elemet számláló korpusz 23,3%-ának, azaz hét névnek az esetében a *víz* utótaghoz a víz valamely sajátosságát kifejező előtag kapcsolódik, emellett a nevek jelentős többségében (70%, azaz 21 névben) a hely fajtáját jelölő vízrajzi köznév már létező víznévvel alkot kétrészes nevet. Két név (6,7%) pedig sajátos szerkezettel rendelkezik, ezekről alább bővebben szólok.

Az S+F szerkezettel jellemezhető *Eresztvény-víz* ([1265]/1265: *Ereztewenwys*, Gy. 3: 139), *Kecső vize* (1295/1315: *Kechewyzy*, Gy. 2: 459, 514, 530), *Malom vize* (1336/1456: *Malumvize*, Gy. 4: 122), *Széles-víz* (1326: *Sceles uiz*, Gy. 4: 586, 659), *Hideg-víz* (1296/1413: *Hydegvyz*, Gy. 2: 100) elnevezések a víz folyási irányára, a folyómeder méretére vagy a víz hőmérsékletére utaló bővítményi rész és a vízrajzi köznévi alaptag összetételéből szintagmatikus úton létrejött folyóvíznevek. Ezekben az elnevezésekben a *víz* névrész feladata pusztán a hely fajtájának megnevezése. Ilyen típusú nevekkel a mai helynévtárakban is találkozhatunk.

A második csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek esetében egy már létező (legtöbbször egyrészes) víznév egészült ki a *víz* köznévvel. Az ide sorolható elnevezések elsődleges alakjai között találunk jövevényneveket (*Hernád vize* [1333: *Hornadyze*, KMHsz. 1.], *Ida vize* [1332: *Idawyse*, Gy. 1: 91], *Tarca vize* [1284: *Tarchauyze*, KMHsz. 1.]), illetve egy-egy (*Eger vize* [1317: *Eguruize*, Gy. 1: 736, 812], *Ér vize* [1338/1396: *Erwyze*, KMHsz. 1.], *Kőrös vize* [1330: *Keurusuizy*, Gy. 1: 248, 306], *Sár vize* [+1093/1367>1411: *Saruize*, Gy. 1: 729]) és kétrészes (*Berek-jó vize* [1334: *Berekyovize*, KMHsz.], *Hév-jó vize* [1261/1271: *Heuiouize*, Gy. 1: 736, 775, 799]) belső keletkezésű névalakokat. Az utótag e nevekhez birtokos személyjeles formában (*vize*) kapcsolódik, noha a birtokos személyjelnek bennük pusztán helynévi formáns értéke van.

A *víz* ~ *vize* utótag értelmezéséhez BENKŐ LORÁND két ízben is fűzött megjegyzéseket. Egyrészt egy **Szamosvíz* típusú nyelvi adat mögött a 'Szamos nevű folyónak a vize mint anyag' jelentést feltételezi (vö. 1998b: 154). A *Gagy* víznevet feltáró munkájában ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy az elnevezés mellett a *vize* utótag csak akkor szere-

pel, „ha a mellette lévő helységtől akarják megkülönböztetni” (1993/1998: 138). Hasonló megállapításra jutott KÁLNÁSI ÁRPÁD is a Szatmár megyei történeti víznévkinccs elemzésekor: „Az adatok egy részében a víz nem tartozik szervesen a névhez, csupán minősítés” (1996: 154).

Az Árpád-kori anyag BENKŐ és KÁLNÁSI megfigyeléseit igazolja, hiszen az M+F szerkezetű kétrészes *vize* utótagú nevek egyrészes M struktúrájú nevekkel váltakoznak: *Ida* (1247/1331: *Yda*, Gy. 1: 92–3, 133, 138–9) ~ *Ida vize* (1332: *Idawyse* (Gy. 1: 91). Az utótag használatát több módon is magyarázhatjuk. Egyrészt az elsődleges nevek — legyenek azok jövevény- vagy belső keletkezésű nevek — többnyire nem utalnak arra, hogy vizeket jelölnének,²⁰ az oklevél írója ezért az érthetőség kedvéért szabályos fajtajelölőként használja a *vize* utótagot. Emellett — s ezzel összefüggésben — a nevek egy része homonim viszonyban áll a közelükben fekvő településsel, így a településnév–víznév elkülönítést szolgálhatta a helyfajtajelölő alaptag használata: *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*, Gy. 1: 83), *Tecső vize* (1336/1456: *Thechewvyze*, Gy. 4: 412, 122). Nem zárható ki azonban az sem, hogy a szerkezeti alternáció mögött a beszélt és az írott nyelv kettőssége húzódik meg.

TÓTH VALÉRIA Zala megye régi folyóvízneveit bemutató írásában bizonyos esetekben ugyancsak kérdésesnek tartja a víz ~ vize köznévnél a névhez való tartozását. Korpuszának *Sár-víz-patak*, *Széles-víz-patak* tagjai pedig arra a következtetésre juttatják a szerzőt, hogy „ha része is volt ez a lexéma [ti. víz] a víznévnek, utóbb elveszítette földrajzi köznévi szerepét, s ez magyarázhatja a víznév kiegészülését egy általánosabb ’vízfolyás’ jelentésű szóval” (2003: 94). Az Árpád-kori névanyagban csupán egy név reprezentálja ezt a jelenséget: *Hideg-víz pataka* (1341/1347: *Hydegwyzpataka*, Gy. 3: 40, 125).

Két név sajátos szerkezeténél fogva külön említést érdemel. A *Víz-ág* ([+1235]/1350/1404: *Wysag*, Gy. 1: 285) elnevezés előtagja vélhetően önmagában is víznévi szerepű és a vizsgált köznéből jelentéshasadás útján keletkezett, majd az *ág* utótaggal kiegészülve kétrészes víznevet hozhatott létre. A másik név, a *Víz-Szamos* (+1263/+1324/1580: *Wyszamus*,²¹ Gy. 2: 149), amely a *Szamos* víz- és településnév zavaró egybeesésének a megszüntetésére született. BENKŐ LORÁND szerint ez sajátos módon ment végbe, hiszen az azonos alakúság szokásos egyoldalú feloldása — azaz csupán az egyik *Szamos* névforma megváltoztatása — helyett a változás mindkét alakot érintette. Így jött létre a *Szamosfalva* településnév mellett a víz meg-

²⁰ A kétrészes *jó* fajtajelölőt tartalmazó nevekben az utótag jelentése már az ómagyar korban elhomályosulhatott, így ezeket a névhasználók már egyrészes neveknek érezhették. Ezt támaszthatja alá a nevek hangalakjának a megváltozása, vagyis deetimologizációja is (lásd például *Berek-jó* > *Berettyó*, *Hév-jó* > *Hejő* ~ *Hájó*).

²¹ GYÖRFFY GYÖRGY a név előtagjában a R. m. *visz* ’vissza[folyó]’ szót véli felfedezni (Gy. 2: 43), a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” c. munka közétevéi ehhez a denotátumhoz a *Víz* ~ *Vissz* ? -*Szamos* olvasatot kapcsolják (HA. 2: 26).

nevezésére a várható **Szamosvíz* vagy **Szamos vize*²² helyett a *Vízszamos* elnevezés. Ez a víznévi forma azonban sajátos szerkezetével különbözik a magyar víznévrendszer alaptípusaitól, így nem véletlen, hogy nem bizonyult életképesnek, és a víz megnevezésére utóbb az eredeti *Szamos*-t használták tovább. (Vö. mindehhez BENKŐ 1998b: 154–5.)

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy a csekély számú valós tulajdonnévi összetétel mellett a nevek többségében a *víz ~ vize* elem csupán a helyfajtába sorolás eszköze²³ — akár csak más esetekben a *patak ~ pataka* lexéma: *Torna* (1255: in *Thoruuam* [ɔ: *Thornuam*], Gy. 3: 40, 111) ~ *Torna pataka* (1341/1347: *Turnapataka*, Gy. 3: 40, 125)²⁴. Elsősorban az oklevelek nyelvi arculatához tartozhat a nevek ily módon történő kiegészülése, az írott forma mögött azonban alkalmi, esetleg állandó jelleggel valós névhasználatot is feltételezhetünk. A mai névanyagban ugyancsak előfordulnak ehhez hasonló névpárok és névcsoportok, melyek közvetve a valós használatot igazolhatják (lásd ehhez pl. *Réka ~ Réka-árok ~ Réka-víz ~ Réka-patak*, BMFN. I, 593/115, *Hódos ~ Hódos-árok*, BMFN. I, 680/110).

A vizsgált vízrajzi köznév szóföldrajzi megoszlását tekintve elmondhatjuk, hogy egy viszonylag jól körülhatárolható közép-észak-magyarországi területen jelentkezik a *víz* lexéma gyakrabban: Abaúj (4), Borsod (3), Gömör (3), Heves (5), Hont (3), Pest (1), Pilis (1) megyék területén. Ezt vélhetően a jövevénynevek e vidéken jellemző magas számával magyarázhatjuk. A fentiek mellett találunk továbbá ilyen struktúrájú vízneveket Máramaros (4), Bihar (2), Baranya (1), Bodrog (1), Doboka–Kolozs (1) és erdélyi Fehér felső (1) vármegyék névanyagában is. (A *víz* folyóvíznevekbeli előfordulását a 2. térkép szemlélteti.)

2.4. A csuvasos jellegű török **šar* vagy **šār* szóból alakult **sár** lexéma 'sáros folyóvíz' és 'mocsár, vizenyős terület' jelentésben szerepel ómagyar kori helyneveinkben (vö. TESz.), a két szemantikai tartalom szétválasztása azonban nem minden esetben tehető meg. A TESz. emellett elképzelhetőnek tartja azt is, hogy a *Sár*, *Sárvíz*, *Sárpatak* típusú nevekben a *sárga* színnév szerepel, és „a sáros víz sárgás színe alapján a két szó keveredésére is gondolhatunk”.

²² BENKŐ a név elemzése során azt a tényt, hogy nem a **Szamosvíz* forma jött létre, azzal magyarázza, hogy ez egybeesett volna a köznévi, a 'Szamosban folyó víz mint anyag' összetétellel, a **Szamos vize* szerkezet elutasítását pedig arra vezeti vissza, hogy az a homonim szószerkezettel mutatott volna egyezést: ebben az esetben pedig csak laza szerkezetnek tekinthető, s nem valódi tulajdonnévnek (1998b: 154). A homonímiának mint egyetemes magyarázó elvnek a használatával meglátásom szerint óvatosan kell bánnunk, hiszen a nyelv nem törekszik mindig az azonos alakok megszüntetésére (l. pl. *Köles-ér* [1329: *Kuleseer*, Gy. 1: 570, 604] víznév – *Kölesér* [*1138/1329: *Kuleser*, Gy. 1: 636] településnév Bihar vármegyében). Másrészt a víznevek gyakran éppen a BENKŐ által „lazá”-nak tekintett szerkezetekből alakulnak ki.

²³ BALÁZS JÁNOS értelmezőnek mondja ezeket az utótagokat (1963), J. SOLTÉSZ KATALIN azonban elutasítja ezt a terminust, mivel az már más értelemben használatos a grammatikában (1979: 112). KISS LAJOS *genus proximum*-nak nevezi (1991/1999: 206), DEME LÁSZLÓ után pedig a *névtartozék* terminust használhatjuk e jelenség megnevezésére (1989).

²⁴ Az Árpád-kori korpuszban a *víz* és a *patak* vízrajzi köznevek az említett funkcióban nem mutatnak váltakozást, csupán egyetlen név esetében bukkan fel a forrásokban mindkét forma: *Bor pataka* (1312: *Burpathaka*, Gy. 3: 180) és *Bor vize* (1310: *Bor vyze*, Gy. 3: 152, 218).

A régi magyar víznévrendszer vizsgálata alapján azonban ezt az értelmezést fenntartásokkal kell kezelnünk.

Az Árpád-kori korpusz folyóvízneveiben a színt jelölő elemek közül egyetlen kivételtől eltekintve a *fehér* (*Fehér-Körös* 1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.) és a *fekete* (*Fekete-ügy* 1247/1250 PR.: *Feketig*, Gy. 1: 821) melléknevek szerepelnek.²⁵ Egy esetben pedig a *kék* színnevet találjuk meg víznév előtagjaként: *Kék-Kálló* (1311/1323: *Kekallo*, Gy. 1: 570, 618, 669). Fontos megjegyeznünk azt is, hogy színnév önmagában, tehát a hely fajtáját jelölő köznévi vagy a vizet magát megnevező tulajdonnévi utótag nélkül soha nem válik folyóvíznévvé, így a *Sár* típusú nevek kapcsán a víz színére való utalást — rendszertani okok miatt — nagy valószínűséggel kizárhatjuk.²⁶

Véleményem szerint az Árpád-kori folyóvíznevekben a *sár* pusztán a fentebb bemutatott földrajzi köznévi értelemben szerepel. Ha volt is valaha szemantikai kapcsolata a *sárga* színnévvel, az ekkorra már bizonyosan elhomályosult. Ezt támaszthatja alá a *Fekete-sár* névstruktúra is (1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501), névrendszertanilag ugyanis elképzelhetetlennek tartom, hogy két színnév kapcsolódjon össze kétrészes víznevet alkotva.²⁷

A *sár* vizsgálata során arra az érdekes jelenségre figyelhetünk fel, hogy az elnevezések nagy részében a vízrajzi köznév önmagában vált tulajdonnévi értékű nyelvi elemmé. Az Árpád-kori névanyagban található 22 név közül tíz alakulhatott jelentéshasadással, a csoportba tartozó nevek majd fele tehát az F funkciójú *Sár* víznév.²⁸ Három névben a köznévhez a *-d* helynévképző járult (l. pl. 1338/1339: *Sard*, Gy. 1: 519, 533). A további négy név esetében pedig a *sár* utótag olyan előtaghoz kapcsolódik, mely a víz méretére (*Nagy-sár* 1255: *Nogsar*, Gy. 1: 413, 472), színére (*Fekete-sár* 1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501) vagy lokális helyzetre (*Zselizi-sár* 1274: *Selyzy sar*, Gy. 1: 413, 488) utal. Egy elnevezés, a *Sár vize* (+1093/1367>1411: *Saruize*, Gy. 1: 729) az M+F struktúrával jellemezhető, azaz a már létező, de nem adatolható *Sár* víznév a *vize* köznévvel egészült ki. Sajátos helyzetűek a Fejér vármezei *Sár* (1192/1374/1425: *Sar*, Gy. 2: 322, 350, 353) nevű mocsaras víz ágainak a megnevezései: az *Elő-Sár* (1276: *Eleusar*, Gy. 2: 322, 358), a *Közép-Sár* (1192/1374/1425: *Cuzepsar*,

²⁵ A FNESz. névanyagát átvizsgálva ugyanezt tapasztalhatjuk.

²⁶ Természetesen nem lehetetlen, hogy már a korai ómagyar korban is léteztek olyan kétrészes folyóvíznevek, melyekben a *sárga* színnév szerepel, ahogy a kínai *Huangho* is tulajdonképpen 'Sárga-folyó' (vö. KÁLMÁN 1973: 133). A mai gyakorlatban a sáros vizű folyókat azonban a *szőke* az 'iszaptól kissé szennyezett, sárgás <víz>' jelzővel nevezzük meg, így például a Tiszát gyakran *Szőke-Tisza* néven említjük, a FNESz.-ben pedig találkozhatunk *Szőke-forrás* összetett víznévvel is. Meg kell ugyanakkor említenünk, hogy a mai helynévtárakban találunk a *sárga* lexémát tartalmazó folyóvízneveket: a Szabolcs-Szatmár megyei Fehérgyarmati járás anyagában 1864-ből adatolható egy *Sárga-patak* név (FJFN. 23), a Heves megyei *Sárga-folyás* elnevezést pedig kataszteri térképen találjuk meg (HMFN. IV, 6/219).

²⁷ A *sár* 'sárga' > *Sár* 'víznév' > *Fekete-Sár* típusú névalakulás lehetőségét már korábban kizártam, az adatok ugyanis azt mutatják, hogy színnév önmagában nem vált egyrészes, a víz valamely tulajdonságát kifejező folyóvíznévvé.

²⁸ A közszoói előfordulást ugyanakkor e nevek kapcsán éppúgy lehetségesnek kell tartanunk, akárcsak az *ér* esetében.

Gy. 2: 322, 358), a *Mög-Sár* (1276: *Mugsar*, Gy. 2: 322, 358) és a *Nagy-Sár* (1192/1374/1425: *Magnum Sar*, Gy. 2: 322, 358) nevek ugyanis S+M szerkezettel írhatók le.

A *sár* földrajzi köznév területi előfordulását térképre vetítve azt láthatjuk, hogy tizennégy vármegyéből vannak e lexémát tartalmazó víznévadataink. Ezen kívül Moson–Komárom–Győr–Esztergom–Bars–Fejér megyék valamelyest összefüggő régiót alkotnak, mellettük azonban az ország különböző pontjain is felbukkan neveinkben a *sár*: Bács (1), Bereg (1), Bihar (1), Bodrog (1), Borsod (1), erdélyi Fehér alsó (1), Gömör (3), valamint Heves (1) megyék területén találunk még ilyen neveket. (A *sár* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását a 3. térkép szemlélteti.)

2.5. A korpuszban tizenkét folyóvíznévben szerepel az ugor (**saŋ3* és **šaŋ3*) vagy finn-ugor ősiségű (**šanka*) **ág** vízrajzi köznév (vö. TESz, EWUng., UEW. I, 496). A szó jelentését KISS LAJOS pusztán 'patak, vízfolyás' formában adja meg (vö. FNESz.). A TESz. és az UEW. ezzel szemben 'folyó ága' szemantikai tartalmat rendel hozzá, és így gondolkodik a szóról BÍRÓ FERENC is, amikor 'folyóvíz kiágazása, mellékmeder'-ként határozza meg a jelentését (1997: 96). A vizsgált korpusz mindkét jelentésre szolgáltat adatot, így e két szemantikai tartalmat az Árpád-kor időszakában is érvényesnek kell tartanunk. A *Karasó ága* (*Karasoaga*, Gy. 1: 249, 333, 339) folyóvíznév a Dráván inneni Karasó mellékágát jelöli, ebben a névben tehát a 'folyó ága' jelentése fedezhető fel. A folyóvíznévrendszer megszokott szerkezeteitől eltér az F+M struktúrával leírható *Ág-Duna* (1210: *Agduna*, Gy. 2: 563, 611) név, hiszen a vízrajzi köznév csupán abban az esetben fordulhat elő előtagként, ha jelentéshasadás útján tulajdonnévvé vált majd vízrajzi utótaggal kiegészült (például *Ér-víz*). Ebben az esetben azonban a név inkább 'az a Duna folyó, amely ága a nagy-Dunának' jelentéssel ruházható fel a név. A fennmaradó nevekben az *ág* utótag feltételezhetően pusztán a hely fajtáját nevezi meg, azaz 'patak' jelentésben fordul elő: *Csombó ága* (1338: *Chumbouaga*, Gy. 2: 565, 580), *Gyékényes ága* (1338: *Gekenusaga*, Gy. 2: 565, 580), *Jánk magyala ága* (1338: *Yaingmagalaaga*, Gy. 2: 565, 580), *Jobbágy ága* (1338: *Yobbag aga*, Gy. 2: 565, 580), *Kender ága* (1338: *Kenduraga*, Gy. 2: 565, 580), *Lassú-ág* (1338: *Lasseu ag*, Gy. 2: 565, 580), *Megye-ág* (1268/1347: *Megeag*, Gy. 3: 387, 412, 416), *Pap ága* (1310: *Popaga*, Gy. 1: 616), *Vég-ág* (1268/1508: *Vegag*, Gy. 3: 387, 434), *Víz?-ág* ([+1235]/350/404: *Wysag*, Gy. 1: 285).

A nevek területi elterjedtségét szemlélve azt tapasztaljuk, hogy három régióban fordulnak elő *ág* utótagú folyóvíznevek. Egyrészt a Duna mentén Győr és Komárom vármegyékben, emellett a Dráva mentén Baranya vármegyében, illetve Biharban. (Az *ág* folyóvíznevekbeli előfordulását a 4. térkép szemlélteti.)

2.6. Néhány név képviseli a korpuszban a TESz. által ugor kori örökségnek tartott *fok* köznevet. A szótár az ugor korra visszavezethető 'kard, kés tompább fele, oldala' jelentésből származtatja a szó vízrajzi köznévi jelentéstartalmát; REUTER CAMILLO (1970), majd az EWUng. azonban a *fakad* igével is összekapcsolja a *fok*-ot. Víznevekben kifejeződő jelentését 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna' és 'vízlevezető természetes vagy mesterséges csatorna' formában határozzák meg (TESz., EWUng., FNESz.). ANDRÁSFALVI BERTALAN kutatásai arra derítették fényt, hogy a nagyobb folyók árterületén azokat a keskeny, rövid csatornákat nevezték *fok*-nak, amelyek a megáradt folyók vizét vezették le az árterületre, valamint vissza a folyóba (1970). Ez a jelentéstartalom megerősítheti talán a *fakad* igével való kapcsolat lehetőségét.

A *fok* Árpád-kori történetének vizsgálatát jelentősen megnehezíti az a körülmény, hogy a köznévvvel alakult nevek nagy részénél semmiféle latin minősítés nem szerepel az oklevelekben (*Gömör?-fok* 1338/1439: *Gumurfok*, Gy. 1: 720), igen gyakran pedig a tág tartalmú *locus*-t találjuk mellettük (*Daróc-fok* +1264/[XIV.]: loc. *Drauchfok*, Gy. 1: 297), a lexéma ugyanis más, a folyóvíznevektől eltérő helynévfajta megnevezésében is részt vett (pl. hegynevekben). A korai ómagyar kor vízneveit egybegyűjtő korpuszba így csupán azt a tíz *fok* lexémát tartalmazó nevet vettem fel, melyet az oklevelek írója egyértelmű vízrajzi meghatározó latin taggal látott el.

Három esetben a *fok* köznév mindenféle formáns hozzáadása nélkül vált víznévvé. Baranya vármegyében a Dráva mellékén található a megnevezett víz, Biharban a Fekete-Körös mellett, míg Csanád megye területén a Marost köti össze a Száraz-érrel. Ezekben az esetekben minden bizonnyal a 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna' jelentéssel kell számolnunk.

Ugyanílyen szemantikai tartalommal bír a vízrajzi köznév a *Tölgyes foka* (+1055/[1416 k.]: *Tulgu's' foka*, KMHsz. 1.) név esetében is, mely a Duna Bodrog megyei szakaszán helyezkedik el, illetőleg erre gyanakodhatunk a *Szartos foka* elnevezés esetében is. A *Szartos* nevet ma a Tisza egyik holtága viseli, melyet keskeny csatorna köt össze egy morotvával.

Sajátos jelenséget képvisel a *Fok-ér* név (1270: *Fukher* (Gy. 4: 327, 419), mely minden bizonnyal egy vízelvezető ér elnevezése lehetett.²⁹

A *Bodzás foka* (1192/1374/1425: *Buziasfoka*, Gy. 1: 202, 236), *Keli foka* (1192/1374/1425: *Kelyfuka*, Gy. 1: 236) és *?Zúgó-fok* (1296/1346/1408: *Zugousuk* [ɔ: *Zugoufuk* ?], Gy. 1: 303) nevekben az előtag adatokkal alátámaszthatóan tavak neve, így itt talán a tavak vizét levezető csatornákkal lehet dolgunk.

²⁹ Ezt alapul véve a *Foktalan pataka* (1339/1342>1378: *Foktalanpataka*, Gy. 3: 469, 497) minden bizonnyal lefolyástalan vizet jelölhetett.

A szóföldrajzi vizsgálatok az elmondottaknak megfelelően a nagyobb vizek melletti területeken mutatják a *fok* előfordulási helyeit. A Duna alsó szakaszán és a Dráva mellett tehát Baranya (2), Bács (3) és Bodrog (1) vármegyékben, a Tisza mellett Hevesben (1), Csanád megyében a Maros mellékén (1), Nyitra megyében (1), a Fekete-Körös környékén Biharban (1) és Békés vármegyében (1) találkozunk *fok*-ot tartalmazó elnevezésekkel. (A *fok* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását az 5. térkép szemlélteti.) HOFFMANN ISTVÁN a TA.-beli *Fuk* szórvány vizsgálatakor kitér a köznév mai szóföldrajzi eloszlására: Baranya, és Tolna megyéken kívül csupán a Balaton körüli megyékben adatolható (2007a: 20).

2.7. Hét folyóvíznév alkotásában vett részt a **sevnice** vízrajzi köznév. A *Bükk-sevnice* (1345: *Bykschewnycze*, Gy. 1: 413, 482), *Fenyő-sevnice* (1075/+1124/+217: *Feniosaunicza*, Gy. 1: 413, 443, 482) és *Sevnice* (1332: *Scebniche*, Gy. 4: 326, 350; +1243/+276: *Chevniche*, Gy. 4: 107) nevek elsődleges alakulatok, míg a *Bükk-sevnic pataka* (1346: *Byksebnichpataka*, KMHsz. 1.), *Fenyő-sevnic-patak* (1346: *Fenysewnichpatak*, KMHsz. 1.), *Fenyő-sevnic pataka* (1346: *Feynosebnich-pataka*, KMHsz. 1.) elnevezések másodlagosan, kiegészüléssel jöttek létre.

Etimológusaink a szlovák eredetűnek mondott (N. *ščavica* >) *csevice* lexémával kapcsolják össze a vizsgált szót, melynek jelentése 'savanyúvíz, savanyúvízes forrás' (vö. TESz., SzJsz.). A nevek által jelölt denotátumok területi elhelyezkedése is a szlovák átvételt sugallja: az észak-magyarországi Bars, Liptó és Nyitra vármegyék folyóvizei között találunk ugyanis példát a *sevnice* előfordulására. (A *sevnice* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását a 6. térkép szemlélteti.)

A szlovák nyelvnek a magyarra tett hatását boncolgató írásában GREGOR FERENC azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a korai helyesírási szokás alapján a *Sevnice* alakú nevekről nem lehet eldönteni, hogy az átadó szlovák nyelvhez tartoznak-e, avagy már a magyarban meghonosodott elemként fordulnak elő az oklevelekben. Abban az esetben azonban, amikor magyar szóval alkotott összetételben, szintagmában vagy ilyen szöveggörnyezetben szerepelnek, már egyértelműen magyar kifejezésnek minősülnek (1989: 143–4). A fenti példák — egy kivétellel — magyar jelzői részt tartalmaznak, így kétségtelenül magyar helynevek.

2.8. Hasonló problémával szembesülünk a **maláka** vízrajzi köznévvel kapcsolatban is. E lexémával az ómagyar kori korpuszban — egy Nyitra vármegyei név kivételével — baranyai vizek vannak megnevezve. KNEIZSA ISTVÁN az össz. **molka* szóból eredezteti a köznevet, jelentését pedig 'zsombékos, kákás mocsár' formában adja meg (SzJsz.). A TESz. s vele együtt az EWUng. is 'vizenyős, mocsaras hely' szemantikai tartalmat kapcsol hozzá. KNEIZSA majd minden szláv nyelvben feltételezi a lexéma meglétét. A másik két szótár közelebből is meghatározza az átadó szláv nyelvet: szerb-horvát és szlovén eredetűnek mondja. Megállapí-

tásukat arra alapozzák, hogy a mára kihalt földrajzi köznév pusztán a Dunántúl déli részéről származó helynevekben fordul elő. A származást esetleg az is alátámaszthatja, hogy a *maláka* lexéma erről a területről fordul elő nagyobb számban a korai ómagyar korban is: a hét névből — *Maláka* (1296: *Malaka*, KMHsz. 1., 1341: *Malaka*, Gy. 1: 317, 1263/264: *Malaka*, Gy. 4: 444), *Begya?-maláka* (1296/1346/1408: *Begyamalaka*, Gy. 1: 303), *Rekettyés-maláka* (1341: *Rekettesmalaka*, Gy. 1: 317), *Sebes-maláka* (1244/1295/1384: *Sebesnilaka* [ɔ: *Sebesmlaka*], Gy. 1: 401), *Szegény?-maláka* (1244/1295/1384: *Scegenmalaka*, Gy. 1: 401) — csupán egy nem Baranya vármegye területéről adatolható, hanem egy Nyitra vármegyei folyóvíz elnevezéseként szerepel (*Maláka*). (A *maláka* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását a 7. térkép szemlélteti.)

A szó jelentésének láttán azonban felmerülhet a kérdés, hogy ezek a nevek valóban folyóvízneveket takarnak-e. Mivel időbeli korlátok útjában állnak ebben az esetben a tapasztalati ismeretszerzésnek, csupán az oklevelek latin minősítéseire hagyatkozhatunk. A hét név közül pusztán kettő mellett áll az általános jelentésű *aqua* vízrajzi köznév (*Maláka*, *Begya?-maláka*), a többi névhez a folyóvizet jelölő *fluvius* és *rivulus* szavak kapcsolódnak. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy e vizek kiemelkedő prototipikus jegye a víz mocsaras, sáros jellege lehetett, amit a *maláka* közszóval adtak vissza a névhasználók.

Az említett egyrészes nevekkel kapcsolatban — ahogyan azt az előző pontban is tettük — ugyancsak fel kell vetnünk azok jövevénynévi voltát is.

2.9. Az Árpád-kori víznevek elemeként az **aszó** földrajzi köznévvel nem túl gyakran találkozhatunk. Helynévképzővel ellátott formában jelenik meg az *Aszód* (+1278/1278: *Ozod*, Gy. 3: 386, 419) névben, általánosabb azonban kétrészes nevek utótagjaként, mint ezt a *Hosszú-aszó* (1265: *Huzzyozov*, Gy. 3: 41, 139), *?Séd-tő-aszó* (1303: *Seenkuezou* [ɔ: *Seedtuozou*], Gy. 2: 208, 308, 309), *Száraz-aszó* (1265: *Zarazozov*, Gy. 3: 41, 139), *?Vázsony-aszó* (1271: *Voson oso*, Gy. 1: 41, 68) nevekben láthatjuk. Az elhomályosult *Berekszó* (1323/1332: *Berukzo*, Gy. 1: 163, 176) névformában eredetileg ugyancsak ez a lexéma szerepelt.

Az *aszó* köznév a korai ómagyar korban két jelentésben volt használatos helyneveinkben: leggyakrabban 'völgy' jelentésben találkozhatunk vele (*Kietelen-aszó* 1259/1327//1402: *Kyethlenazow*, Gy. 1: 41, 144), víznevek részeként pedig 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben jelenik meg (vö. FNESz. *Aszó*).³⁰ A TESz. az *aszó* származtatása kapcsán két etimológiát említ meg: 1. ősi finnugor örökségnek tartott **asz* (< **ača*) 'rét, pataktól átszelt rét' szó -ó kicsinyítőképzős alakjának tekinti, 2. az *aszik* ige folyamatos melléknévi származéká-

³⁰ Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy latin minősítő elemek nélkül sok esetben nem dönthetjük el, hogy milyen helyfajttával állunk szemben, így könnyen lehetséges, hogy a folyóvíznevek körében is nagyobb előfordulási aránnyal kell számolnunk.

nak mondja. Az UEW. ezzel szemben az ugor *ðas3* 'trocken, dorren' lexéma kapcsán megemlíti a m. *aszik* igét is, s idézi az *aszó* szót is, melyhez a 'völgy, lapály; olyan völgy, amelyben esős időszakban kis patak folyik, ez máskor azonban kiszárad' jelentéseket kapcsolja. Az *aszó* ide vonását azonban bizonytalannak véli. NYÍRI ANTAL két tanulmányt is szentelt a köznév vizsgálatának (1978, 1979), kutatásai alapján azt mondhatjuk, hogy a TESz. által megadott első jelentés minden bizonnyal a második jelentésből alakulhatott ki. Az EWUng. már NYÍRI eredményeit is figyelembe véve a rokon nyelvi eredeztetést elveti.

Területi megoszlását tekintve csupán öt vármegye területén találkozunk az *aszó*-val: Heves vármegyében kettő, Abaúj, Arad, Esztergom és Komárom megyék névkincsében pedig egy-egy e lexémával alakult névre bukkanhatunk. (Az *aszó* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását a 8. térkép szemlélteti.)

2.10. Pusztán hat Árpád-kori folyóvíznévben szerepel a mára csupán helyneveinkben megőrzött R. m. *jó* vízrajzi köznévünk: *Aszó-jó-séd* (1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373), *Berek-jó* ~ *Berettyó* (1213/1550: *Beruchyon* [ɔ: *Beruchyou*], Gy. 1: 569, 668), *Hév-jó* ~ *Hájó* (1288/1326: *Heuyo*, Gy. 1: 570, 672), *Hév-jó* ~ *Hejő* ([1200 k.]/896-ra: *Heuyou*, Gy. 1: 736, 772), *Sajó* ([1176–96]>1230 *Syov*, KMHsz. 1., [1200 k.]/896-ra: *Souyou*, Gy. 1: 735).

Az uráli korból származó lexémának **joke* lehetett az alapalakja, jelentése pedig — ahogy azt a rokon nyelvi megfelelők mutatják — 'folyó' (vö. TESz., EWUng., UEW. I, 99). A magyar nyelv önálló életében sem alakulhatott ki a lexémának semmiféle specifikus szemantikai tartalma, a többi vízrajzi köznévtől az ómagyar korban inkább területi elterjedtségében térhetett el. A TESz. a szó szóföldrajzi jellegéről így nyilatkozik: „csak egyes nyelvjárásokban — az ország északi, északkeleti és keleti részein — ismerték; a Dunántúlról nem mutatható ki”. A 39 vármegyére alapuló vizsgálatok megerősítik, illetve pontosíthatják is ezt a megállapítást. Eredményeim inkább BENKŐ LORÁND észrevételét (1957: 83) igazolják — mely szerint a *jó* köznevet az északkeleti-keleti nyelvjárásterületeken használták, s a nyelvterület déli és nyugati részein nem ismerték. Egy szigetet találunk ugyanis Erdélyben Bihar–Kraszna–Kolozs vármegyékben, illetve erről a területről Beszterceből is származik adat; emellett Abaúj–Borsod megyékben találkozunk még *jó*-val alakult víznévvel. KISS LAJOS etimológiai szótárából — az említett nevek mellett — csupán Erdélyben folyó vizeket említhetünk még a kategória bemutatásakor: *Disznajó*, *Jód*, *Meregyó*, *Székelyjó*.³¹ (A *jó* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását a 9. térkép szemlélteti.)

³¹ A FNEsz.-ben az egyetlen adat, amely nem az említett északi–északkeleti–keleti régióban található, a *Rikájó*. A település Baranya megyében fekszik, a településnév első adata azonban 1857-ből való, így a korai ómagyar kori vizsgálatunkat nem érinti. A FNEsz. az elsődleges folyóvíznevet két különböző nyelvből származó, de azonos jelentésű szó összekapcsolásaként értelmezi: az elnevezés a szl. **rěka* 'folyó' és a m. R. *jó* 'folyó' jelentésű szavak tautologikus összetételéből keletkezett. KISS LAJOS szerint a *jó* utótag a *Sajó* mintájára kerülhe-

A *jó* vízrajzi köznév tárgyalásakor érdemes megemlítenünk a *Jószás* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Jouzas*, Gy. 1: 570, 643) nevet is, mely a Berettyóval egyesülő mai Kis-Körös vízfolyás ómagyar kori elnevezése volt. Egyes vélemények szerint ebben a névben nem a *jó* 'folyó' jelentésű főnevet ismerhetjük fel, hanem a lexéma igei párjának, a **jó-* 'folyik' jelentésű szónak az -sz gyakorító képzős származékából főnévképzővel alakult köznévvvel van dolgunk, melynek értelme így 'folyás' (vö. FNESz.). Nehéz azonban elképzelni, hogy ha az ómagyar korban a *jó* ige is élt, akkor a *jó* főnév kiveszett volna, ez utóbbi inkább elszigetelődése miatt eshetett ki a szóállományból.

2.11. Mára kihalt a köznyelvből az egyébként ismeretlen eredetű *séd* köznevünk is. BALÁZS JÁNOS a lexémának szentelt rövid tanulmányában szemantikailag a *Torna* szláv eredetű víznévhez kapcsolja a szót. Meglátásai szerint ugyanis a *séd* lexémát tartalmazó nevek olyan vizekre utalnak, amelyeket kökénybokrokából alakult sövény szegélyezett (BALÁZS 1981). PESTI JÁNOS nem tartja elfogadhatónak BALÁZS eredményeit, hiszen a kökény szárazságot és meleget szerető növény; emellett módszertani hibaként kiemeli azt is, hogy BALÁZS adatai szigetek, kikötők, helységek elnevezései, s nem víznevek.

PESTI ezzel szemben a *ság, ség, seg* (~ *segg*) szavak sorába illeszti a *séd*-et, s ezekkel együtt vizsgálja (1987). A mai megyei helynévtárak anyagára építő elemzése elénk tárja, hogy az említett köznév azokon a területeken maradt fenn, ahol a *ság, ség (segg)* is kimutatható. PESTI ebből arra következtet, hogy a lexémák között etimológiai kapcsolat van; s ezt megerősítve látja azzal is, hogy a *ság, seg* 'domb' közneveket tartalmazó helynevek egy része víznévre vezethető vissza. Ezt alátámaszthatja az a Fejér vármegyei, Daj település határában említett patak völgy, melynek *Ség* a neve. A lexéma eredetének kutatásakor felveti továbbá annak a lehetőségét is, hogy a szót a *Sild, Söld, Süld* típusú nevek fényében kell vizsgálnunk.

Tanulmányában PESTI az etimológiai boncolgatás mellett a *séd* jelentését is igyekszik meghatározni. Észak-Zala megye neveiben a 'kisebb vízfolyás, nagyobb folyók mellékága' szemantikai tartalmat kapcsolja a vízrajzi köznévhez, a Baranya megyei és a Tapolcai járásbeli adatokból (*Séd Kút, Sid-förás; Király kútí séd, Orbán-kútí-séd*) azonban arra következtet, hogy a szó jelentése 'forrás' vagy talán az általánosabb 'víz' lehetett (1987).

A TESz. ugyancsak e két jelentéstartalmat kapcsolja a *séd* szóhoz: 'forrás, patak', a RMG. azonban csupán a 'forrás' szemantikai tartalmat említi. KISS LAJOS ezzel szemben a víz méretére utaló jeggyel is felruhazza a szót, s a 'patakocska, csermelyecske' jelentést társítja hozzá (FNESz., lásd ehhez még Balassa). Az ÚMTsz. ugyanezt közli: 'kis patak, ér'.

tett a név szerkezetébe. KISS LAJOS értelmezését azonban mindenképpen gyengíti az, hogy Baranya vármegyében nem adatolható a *jó* földrajzi köznév, ami az analógiát közvetlenül szolgáltathatta volna e névhez.

A BALLAGI-féle nyelvtörténeti szótár ez utóbbi jelentést még tovább specializálja, s 'hegyi kis patak, csermely'-ként határozza meg a *séd* lexémát. A CzF. jelentés-meghatározását Veszprém és Zala megyék területére korlátozza: olyan hegyi kis patakot jelöl itt a *séd*, melynek különösen záporosók után van vize. Az ÉrtSz. és NEMES MAGDOLNA (2005: 167) egyaránt főleg ehhez igazodik, amikor a 'kis patak, csermely, rendszerint olyan, amelynek csak záporosók után van vize' jelentésben adatozza a mai magyar nyelvben a főnevet.

A pontosabb jelentés meghatározásához a *séd*-del jelölt vizeknek a domborzati környezetét is célszerű megvizsgálunk. Az Árpád-kori anyag nem bővelkedik ilyen nevekben, csupán nyolc név képviseli a névtípust. A nevek által jelölt vizek nem egymással összefüggő területen helyezkednek el: két adatot találunk Baranya vármegyében; egy-egy névre pedig Bihar, Bodrog, erdélyi Fehér alsó–Küküllő, Esztergom, Gömör és Kolozs vármegyék anyagában bukkanunk rá. (A *séd* köznév folyóvíznevekbeli előfordulását a 10. térkép szemlélteti.) A pontos lokalizálás után azt mondhatjuk, hogy az elemzett nevek által megnevezett patakok 300–600 méter magas környezetben fekszenek. Mivel Magyarország domborzati viszonyainak megfelelően nyelvünk *hegy* szavát akár ilyen méretű kiemelkedésekre is használhatjuk (lásd például a Tokaj-hegy 515 m magas), így vélhetően nem hibázhatunk nagyot, ha a 'kis hegyi, dombvidéki patak' jelentést kapcsolhatjuk a víznevekben megjelenő *séd* vízrajzi köznévhez. Ezt pedig PESTI JÁNOS feltételezése, mely szerint a *séd* lexéma a *ség*, *ság* 'domb' jelentésű szavakkal hozható etimológiai kapcsolatba, is tovább erősítheti. PESTI ugyanis a *ség* ~ *seg* (~ *sek*) ~ *segg* szócsaládhoz tartozónak mondja vizekre használt *segges*, *sekélyes*, illetve *séd* közsavakat.

2.12. A Pilis vármegyei *Apor-ügy* (1009//[+1295 k.]: *Apurig*, Gy. 4: 586, 696) és a Brassó vidéki *Fekete-ügy* (1247/1250 PR.: *Feketig*, Gy. 1: 821) nevekben **ügy** vízrajzi köznév szerepel. (A *séd* folyóvíznevekbeli előfordulását a 11. térkép szemlélteti.) A lexéma etimológiája vitatott. Az UEW. a finnugor kori *siδ'z* 'nedvesség; nedves, mocsaras hely' szóból származtatás lehetőségét veti fel, a TESz. és az EWUng. ugyancsak számol ezzel a megoldással, a teóriát azonban gyengíti az a tény, hogy csupán egy rokon nyelvből, a zürjénből mutathatók ki megfelelések. A két szótár valószínűbbnek tartja, hogy a *víz* korai ősmagyar kori vagy esetleg ugor kori változatából szóhasadás útján jött létre az *ügy*. A finnugor kori szókezdő **β*-nek nyelvünkben kétféle alakulási módja létezett. Egyrészt *v*-vé dentilabializálódhatott, ez történt a *víz* esetében, emellett azonban el is tűnhetett, ez a jelenség eredményezte az *igy* ~ *ügy* forma létrejöttét. A hasadás ugor kori lefolyását valószínűsítheti, hogy a szókezdő **β* a vogulban és az osztyákban is hasonló módon alakult (vö. BENKŐ 1957: 62, 64). MÉSZÖLY GEDEON szerint a *víz* és az *ügy* alaki különbsége jelentésbeli differenciálódással is járt, ezt azonban nem fejti ki

(1955: 94). A TESz. a leginkább helynevekből adatolható vízrajzi köznév jelentését ’folyó, patak; tó, halastó’ formában határozza meg.

3. Az ómagyar kori folyóvíznevekben megjelenő vízrajzi köznevek áttekintése után a következőket tartom kiemelendőnek. Folyóvízneveink legnagyobb arányban a *patak* lexémával alakultak. Noha ez a jövevényszó kezdetben speciális, ’hegy- vagy dombvidéken folyó kisebb folyóvíz’ jelentéssel bírhatott, az idők folyamán általános ’folyóvíz’ jelentéssel ruházódott fel. Ez a változás tette lehetővé, hogy a hely fajtáját megjelölő elemként bekerüljön a nevek többségébe. Ez az általános jelentés eredményezhette azt is, hogy egyrészes, pusztá földrajzi köznévi formájú névben nemigen jelenik meg (s ezek tulajdonnévi státusa is kérdéses lehet). Ugyanez mondható el a *víz* ~ *vize* lexémáról is. Jelentősebb számban még az *ér* és a *sár* vízrajzi köznevek fordulnak elő a korpuszban; ezek az előbbieknél speciálisabb jelentéstartalommal rendelkező közsavak. A korai ómagyar kori, vízrajzi köznevet tartalmazó folyóvíznevek 90%-ában e négy vízrajzi köznév valamelyike jelenik meg, a többi köznévvel a korai ómagyar kori folyóvíznevekben csupán elenyésző számban (10%) találkozunk. Más szempontból nézve azt mondhatjuk, hogy a vízrajzi közneveknek csupán egynegyede vesz részt jelentősebb arányban a folyóvíznevek létrehozásában. (A folyóvíznevekben megjelenő vízrajzi köznevek megoszlását bemutató összesítést lásd az 1. táblázatban.)

vízrajzi köznév	egyrészes név	kétrészes név	összesen
<i>ág</i>	-	12	12
<i>aszó</i>	1	5	6
<i>ér</i>	10	51	61
<i>fok</i>	3	8	11
<i>jó</i>	-	6	6
<i>maláka</i>	3	4	7
<i>patak</i>	7	382	389
<i>sár</i>	13	10	23
<i>séd</i>	2	4	6
<i>sevnice</i>	2	5	7
<i>ügy</i>	-	2	2
<i>víz</i>	-	35	35
összesen	41	524	565

1. táblázat. A vízrajzi köznevek előfordulási gyakorisága a korai ómagyar korban.

A későbbi korok korpuszait vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy egyes itt említett vízrajzi köznevek teljesen eltűntek (*jó*, *ügy*), mások pedig visszaszorultak (*aszó*, *fok*, *sár*, *séd*). Ez azonban korántsem jelenti a vízrajzi köznévi állomány elszegényedését: NEMES MAGDOLNA

mai kutatásai során mintegy 120 olyan tőszót, összetételt vagy morfológiai változatot gyűjtött össze, mellyel folyóvizeket jelölnek meg (2005).

2.2. A víz valamely sajátosságát kifejező (S funkciójú) névrészek

E névrészfunkciók szemantikai és lexikális szempontból is igen változatosak lehetnek. A helynevekre általában vonatkoztatva HOFFMANN ISTVÁN három nagyobb sajátosságkategórián belül (amikor is a névrész kifejezi 1. a víz valamely tulajdonságát, 2. a víz viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez, valamint 3. a víz valamely más helyhez való viszonyát) huszonnyolc további alcsoportot különböztet meg (1993: 45–6). A sajátosságra utaló funkciót az egyrészes S, valamint a kétrészes S+F és S+M szerkezetű nevekben találhatjuk meg.

2.2.1. A névrész kifejezi a víz valamely tulajdonságát

1. A névadás motivációját sok esetben a víz érzékszervekkel felfogható tulajdonsága szolgáltatta.

A víz méretére történik utalás az egyrészes képzetlen melléknévből származó *Keskeny* (1075/+1124/+1217: *Kesekun*, Gy. 1: 896, 899) és az -s képzős *Mélyes* (1320: *Melies*, Gy. 2: 43, 58, 74, 94) nevekben, bár a *Keskeny* víz mellett vele azonos nevű település is adathozható, szemantikai alapon mégis inkább a víznév elsődlegességét feltételezhetjük.

A kétrészes víznevek között szép számmal találunk a vízfolyás méretére utaló első névrésszel állókat. A *Hosszú-aszó* (1265: *Huzzyozov*, Gy. 3: 41, 139), *Keskeny-ér* (1331: *Kesekuner*, Gy. 3: 153, 258), *Kis-patak* (1298: *Kyspotok*, Gy. 3: 154, 272), *Mély-ér* ([1077–95]>+1158//1403/PR.: *Mecler* [ɔ: *Meeler*], Gy. 1: 248, 371), *Mély-patak* (1298: *Melpatak*, Gy. 4: 41, 53, 96), *Nagy-patak* (1243/1335: *Nagypatak*, Gy. 2: 458, 533), *Nagy-ér* (+1252/[1270]: *Noger*, Gy. 2: 565, 607), *Nagy-sár* (1255: *Nogsar*, Gy. 1: 413, 472) és *Széles-víz* (1326: *Sceles uiz*, Gy. 4: 586, 659) nevekben a sajátosságot kifejező képzetlen melléknévi előtaghoz a hely fajtáját jelölő vízrajzi köznév kapcsolódott S+F struktúrát eredményezve.

Jóval nagyobb számú azoknak a vízneveknek a köre, amelyek az S+M szerkezeti képlettel írhatók le, s ezek többnyire az utótagban említett víz valamely ágát nevezik meg. Leggyakrabban a nagyobb vízbőségű és erősebb sodrású, főág jellegű, illetve a kevésbé bővizű, csendesebb folyású, mellékág jellegű vizek elnevezései ezek, s igen sokszor korrelációs párba is állíthatók egymással (vö. BENKŐ 1998b: 151). A főág elnevezése lehet a *Nagy-Balog* (1297/1358//1776: *Nagy Bologh*, Gy. 2: 459, 483, 511), *Nagy-Ilosva* (1341/1342//XVIII.: *Nagy Ilosva*, Gy. 1: 519, 541), *Nagy-Kubin* (1325: *Nogkulbyn*, Gy. 1: 196–7), *Nagy-Szelnice* (1331: *Nog Scelnice*, Gy. 4: 41, 94), víznév, míg a kisebb ág elnevezései a *Kis-Balog* (1297/1358//1776: *Kis Bologh*, Gy. 2: 459), *Kis-Büked* (1341: *Kysbikud*, KMHsz. 1.), *Kis-Enyed* (1299/XIV.: *Kysenegd*, Gy. 2: 100, 141, 177), *Kis-Ilosva* (1341/1342//XVIII.: *Kis*

Ilosva, Gy. 1: 519, 541), *Kis-Ond* (1341: *Kysond*, KMHsz. 1.), *Kis-Szamos* (1280/1717: *Kiss (?) Szamos*, Gy. 3: 372), *Kis-Vicsoma* (1324: *Kyswychma*, Gy. 4: 326, 480), *Kis-Zsitva* (1318: *Kywsytua*, Gy. 1: 479). Véleményem szerint a *nagy* jelző mellett a *hosszú*, *mély*, *széles* melléknévek is hasonló jelentést hordoznak (*Hosszú-Gózd* [1278: *Husciouth Goosd* [: *Soosd*], Gy. 4: 41, 67], *Mély-Kürtös* [1337: *Meelkyrtus*, Gy. 3: 151]), bár az elemzett korpuszban a *rövid*, *sekély*, *keskeny* típusú lexémák nem jelennek meg megnevező funkciójú névrész előtagjaként. E nevek esetében az alapnévvel szemben csupán a differenciált név áll, s nem pedig két differenciált név kerül egymással korrelációba.

A vízmeder kanyargós alakjára történik utalás az egyrészes *Kengyeles* (1304: *Kengelus*, Gy. 3: 153, 179), *Tekerő* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Tekereu*, Gy. 1: 493, 570) víznevekben, míg a kétrészes helynevek közül a *Homorú-patak* (1208/1359: *Humurou potoc*, Gy. 4: 133, 152), *Kengyel-ér* (1284/1454: *Kengeler*, Gy. 1: 793), *Kengyeles-patak* (1333: *Kengeluspatak*, Gy. 4: 210), *Tekeres-ér* (1323: *Tekeruser*, Gy. 2: 323, 439) vízrajzi köznévi utótagú víznevekben jelenik meg ez a szemantikai tartalom.

Az említett nevekben egy esetben a *homoró* ~ *homorú* melléknév és a *patak* vízrajzi köznév kapcsolatából született víznév. Két név esetében a *teker* 'csavar' ige származékait láthatjuk. Egyikben az ige melléknévi igenévképzős alakja (*tekerő* 'tekergő, kanyargós') vált víznévvé, a másik névben pedig a m. R., N. *tekeres* 'görbe, kanyargós' melléknévet fedezhetjük fel (vö. FNESz. *Tekeres*, *Tekerő*, lásd még ehhez OklSz.). Érdeemes megjegyezni azt is, hogy a tájszótár a lexémának 'kis patak, melyet át is lehet lépni' jelentését közli (MTsz.).

Külön figyelmet érdemelnek a *kengyel* szóval alakult víznevek. REUTER CAMILLO — HAAN LAJOS és MIKESY SÁNDOR nyomán — ezt a lexémát vízrajzi köznévként mondja, a pontos jelentés megadását azonban mellőzi (1971). Jómagam KISS LAJOSSAL egyetértve a *Kengyel*-féle nevekben inkább az arra történő metaforikus utalást vélem felfedezni, hogy a folyómeder a kengyelhez hasonlóan kanyaroghatott (FNESz. *Kengyel*).³² Az -s képzővel ellátott alakok pedig talán a víznevek körében gyakran előforduló -s képzős morfológiai struktúra analógiájára jöhettek létre.

Árokszerű mélyedésben folyhat az *Árkos* (1310: *Arkus*, Gy. 2: 100) nevű vízfolyás, de arra is utalhat a név, hogy ásással mélyítették, szabályozták a medret; a Doboka vármegyei *Erős-patak* (1306: *Ereus patac*, Gy. 2: 84) víznév előtagjában a tájnyelvi 'meredek' jelentésű szavunkat fedezhetjük fel, mely vagy a vízpart meredek jellegére, vagy az egész vízfolyás meredeken aláeső voltára utalhat (vö. EMSzT.), ez utóbbi értelmezést támaszthatja alá az is, hogy STRÖMPL GÁBOR 'sebes vizű' jelentést kapcsol e jelzőhöz (1930: 119).

³² Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy létezik a *kengyel* szóval alkotott összetett földrajzi köznév: a *határ-kengyel*, melynek jelentése 'településhatárként is szolgáló kanyargós ér' (NEMES 2005: 89).

A víz színére utaló névrész (*fehér ~ fejr, fekete, kék*) az ómagyar kori korpuszban csupán kétrészes, részben S+F (*Fejr-patak* 1230: *Feirpotok*, Gy. 4: 40, 54, 105; *Fehér-patak* 1325: *Feyerpotok*, Gy. 1: 197; *Fekete-patak* 1332: *Feketepotak*, Gy. 4: 326, 449; *Fekete-sár* 1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501; *Fekete-ügy* 1247/1250 PR.: *Feketig*, Gy. 1: 821), másrészt S+M szerkezetű *Fejr-Béla* (1265: *Feyer Bela*, Gy. 4: 40, 65), *Fehér-Körös* (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.), *Kék-Kálló* (1311/1323: *Kekallo*, Gy. 1: 570, 618, 669) nevekben jelenik meg.

A *fehér* színnévvel alkotott nevek sellőző, habzó vízfolyásra utalnak, a *feketé*-vel pedig kifejezhetik azt, hogy 1) a vízben jelentős mennyiségű szerves anyag vagy vasvegyület bomlási terméke található; 2) a patak gyakran kiszárad, s így fekete a medre; emellett 3) a víz szennyezett, piszkos voltára is utalhatunk ezzel a lexémával (vö. FNESz.). PAVEL ŠTĚPÁN a 23. Nemzetközi Névtudományi Konferencián elhangzott előadásában arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes azonos alaptagú, *fekete* és *fehér* jelzős névpárok kapcsán esetleg nem a valós színhatás fejeződik ki a nevekben, hanem más tulajdonsága: például a jobb, illetve bal oldali mellékágot különböztetik meg ezekkel a bővítményi részekkel (2008).

Érdekes jelenségre hívhatjuk fel a figyelmet a *Fejr-Béla* név kapcsán. A kétrészes magyar víznév előtagja ugyanazt a szemantikai tartalmat jelöli, mint amit a szláv utótag eredetileg jelölt (ti. a *Béla* szl. eredetű víznévben a **běla* 'fehér' szót ismerhetjük fel). A denotátum *Fejr-patak* és *Béla* néven többször is előfordul az okleveles anyagban, ez a különös forma azonban csupán egyszer, ami alapján esetleg azt is gyaníthatjuk, hogy az oklevél írójának alkalmi „találmánya” lehet.

A víz íze szolgálhatott a névadás motivációjául a *Sós-patak* (1290>1413: *Sospathak*, Gy. 3: 535, 558), *Sós pataka* (1281/1341: *Souspotaka*, Gy. 1: 800), *Sós-séd* (1177/1202–3/1337: *Sossed*, Gy. 2: 131), *Sós-tó* (1313: *Soustou*, Gy. 2: 100, 191) nevekben. A víz kellemtelen szaga csupán egyetlen név utal: a Heves vármegyei *Bűzös* (1320: *Byzus ~ Bisus*, Gy. 3: 41, 93) elnevezés. Mindegyik név előtagjaként -s képzővel alakult melléknév áll.

A víz hőmérsékleti jellemzője nyújtotta a névadási motivációt a *Hévíz* (1309>XV.: *Hewiz*, Gy. 4: 497, 537), *Hideg-ér* (1342: *Hydeggher*, KMHsz. 1.), *Hideg-patak* (1343: *Hydegghpatak*, KMHsz. 1.), *Hideg-séd* (1341/1347: *Hydegghsed*, Gy. 2: 459, 485), *Hideg-víz* (1296/1413: *Hydegvyz*, Gy. 2: 100) és *Hideg-Tepla* (1319: *Hideg Topla*, Gy. 4: 41, 104) víznevekhez. Az utóbbi esetben a *Tepla* egyik ágának vagy talán szakaszának a nevével van dolgunk. A név két része — a magyar előtag és a szláv eredetű utótag — sajátos ellentmondásban áll egymással: az utótagnak ugyanis 'meleg' jelentése van az átadó nyelvben. Ez az ellentmondás azonban feloldhatónak látszik, BENKŐ LORÁND ugyanis a *Hideg-Szamos* és

Meleg-Szamos nevek kapcsán jegyzi meg, hogy „a Hidegszamos beljebb ered és folyik a Gyulai-havasokban” (1998b: 151). Esetünkben a Tepla folyónak a hegyekben magasabban fekvő, s így hidegebb vizű szakaszát nevezték el *Hideg-Teplá*-nak. Hőmérsékleti viszonyokra csak kétrészes nevekben történik utalás, anyagomban ilyen tartalmú egyrészes név nem található.

A denotátum hangjára utaló névrésszel találkozunk az egyrészes *Bocsogó* (1342: *Bochogo*, KMHsz. 1.), *Csenge* (1295: *Chenge*, KMHsz. 1.), *Csergőd* (1320/1550: *Chergeud*, Gy. 2: 100, 191), *Hangony* ([1200 k.]/896-ra: *Hongvn*, Gy. 1: 735) és *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792), illetve a kétrészes *Csorgó-ér* (1284/1410: *Chorgue er*, Gy. 1: 608), *Súgó-patak* (1338/339: *Sugopatak*, Gy. 1: 533) és *?Zúgó-fok* (1296/1346/1408: *Zugousuk* [ɔ: *Zugoufuk* ?], Gy. 1: 303) nevekben. A *Hangos*, *Hangony* nevek kivételével az említett elnevezések onomatopoetikus víznevek, melyek kiválóan alkalmasak a víz csobogását, csengését, csörgését, csurgását, zúgását megjeleníteni (lásd ehhez JUHÁSZ 1989), hiszen az említett nevek hangutánzó igék folyamatos melléknévi igenévi származékai.

Talán itt említhetjük meg a tulajdonképpen összefoglaló megnevezéseket is. Az általam felhasznált korai ómagyar kori forrásokban pusztán latin formában fennmaradt *Hármas-Körös* (1261/1271: iuxta *Crisium triplicem*, Gy. 1: 881, 896) elnevezés a három *Körös* folyóágból egyesült szakasz megnevezésére szolgál.

2. Bizonyos esetekben a víz valamely belső jegye szolgáltatta a névadási motívumot a névadó közösség számára.

A víz állapota utaló névrész kapcsolódik össze földrajzi köznévvvel az *Aszú-patak* ([1252]/1252: *Ozowpotok* ~ *Oscewpotok*, Gy. 3: 153, 225), *Mocsolyás pataka* (1295: *Machalaspataka*, Gy. 3: 40, 70), *Ó-patak* (1291: *Opotok*, Gy. 2: 460, 543), *Romlott-patak* (1266: *Rumluthpatak*, Gy. 4: 210, 282), *Száraz-aszó* (1265: *Zarazozov*, Gy. 3: 41, 139), *Száraz-ér* (1323: *Zarrazer*, Gy. 1: 770), *Száraz-patak* (1332: *Zarazpatak*, Gy. 3: 326, 381) S+F struktúrájú víznevekben. Az *Aszú-Szartos* (1317: *Azyuzartus*, Gy. 1: 39, 148), *Holt-Duna* ([1322 u.]: *Hold duna*, Gy. 1: 710), *Holt-Ida* (1317: *Holt Ida*, Gy. 1: 41, 148), *Holt-Kompa* (1339: *Hothkompa*, KMHsz. 1.), *Holt-Latorca* (+?1248>1393: *Holthlataarcha*, Gy. 1: 537), *Holt-Mic* (1299: *Holuth Mych*, Gy. 1: 545), *Holt-Nyárágy* (1323: *Holthnarag*, Gy. 1: 794), *Holt-Tugár* (1299: *Holuthugar*, Gy. 4: 210, 306), *Holt-Vág* (+1138 [1210–30 k.]: *Holut Vag*, Gy. 4: 325, 353, 389, 419, 420), *Holt-Zagyva* (1264/1426: *Hoult Zagwa*, Gy. 4: 296), *Meddő-Sőnce* ([1266]/1266/1274: *Meddeu Seunche*, Gy. 3: 152, 244, 254), *Ó-Ida* (1327: *O-Ida*, Gy. 1: 41, 69) nevek pedig S+M formában írhatók le szerkezetileg.

Az *aszú* 'száraz, kiszáradó' (TESz., EWUng.) és a *száraz* melléknévek egymás szinonimáinak tekinthetők: mindkettővel olyan vízfolyást jelölnek, amelynek vize száraz időben elapad. A *holt* befejezett melléknévi igenév, a *meddő* folyamatos melléknévi igenév, illetve az *ó* mel-

léknév holtágakat, holt medreket neveznek meg. A *Mocsolyás pataka* névben a víz állapotára való utalás a m. N. *mocsolya* 'mocsár, pocsolya' -s képzős származékával történik, míg a *Romlott pataka* befejezett melléknévi igenévi előtagja erjedt, rohadt vizű patakra utal.³³

Ritkán egyrészes nevekben is megjelenik ez a szemantikai tartalom. A Baranya vármegyei *Ebes* (1349: *Ebes*, KMHsz. 1.) a m. R., N. *ebes* 'mocsaras, zsombékos' szóból alakult víznévvé. A *Medest* (1236: *Medust*, Gy. 1: 570, 628) és *Medves* (+1228/1383/1407: *Medues*, Gy. 1: 274, 333) víznevekben a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó' melléknévre bukkanhatunk (vö. FNEsz. *Medesér*, *Nemesmedves*).

A víz m o z g á s á r a utal a *Sebes* (1341: *Sebes*, Gy. 2: 100) és a -*d* képzővel álló *Forró*d (1284/1454: *Forrod*, Gy. 1: 793) víznév. Ugyanilyen szemantikai tartalmat kifejező névrész kapcsolódott össze földrajzi köznévvvel a kétrészes *Lassú-ág* (1338: *Lasseu ag*, Gy. 2: 565, 580), *Omsó-ér* (1200 k.]/896 u.-ra: *Umusouer* ~ *Humusouer*, Gy. 1: 570, 601), *Sebes-maláka* (1244/1295/1384: *Sebesnilaka* [ɔ: *Sebesmlaka*], Gy. 1: 401), *Sebes-patak* (1291: *Sebuspotok*, Gy. 2: 457, 541, 547) nevekben. A *Lassú-Duna* (1192/1374/1425: *Losiuduna*, Gy. 1: 201, 236–7) és a *Sebes-Vajas* (1326/1353: *Sebeswoyas* Gy. 1: 731) utótagjaként pedig már létező víznevet találunk. Ezekben a nevekben leggyakrabban a *sebes* melléknév szerepel, melynek ellentéte, a *lassú* melléknév ugyancsak fellelhető. A *forró* és *omsó* folyamatos melléknévi igenevek a *forr* és az *omos* igék származékai, jelentésük pedig: 'forrásként előbuzgó', 'ömlő, áradó' (vö. TESz.). Érdeemes megjegyezni azonban, hogy az *omos* igét pusztán a helynevekből következő ki a TESz., ez pedig kissé bizonytalanná teszi az eredetét.

A vízben található vagy a víz környezetében lévő a n y a g r a utalnak az *Agyagos* (1272: *Agagus*, Gy. 2: 565, 615), *Fenkő* (1270: *Fenkw*, Gy. 3: 241), *Köved* (1249: *Kved*, Gy. 2: 208, 303), *Kövesd* (1303: *Kuesd*, Gy. 1: 489), *Székás* ([1342 e]>1358: *Zekas*, Gy. 3: 495), *Székes* ([1290–95]: *Scekes*, Gy. 2: 185) egyrészes víznevek, illetve megkülönböztető szerepű anyagnévi első névrész kapcsolódott össze vízrajzi köznévi utótaggal az S+F szerkezetű *Agyag-patak* (1249/1321/XVII.: *Agagpatok*, Gy. 3: 152, 233), *Köves-ér* (1291: *Kuuesheer*, Gy. 2: 458, 501), *Köves-patak* (+1252: *Kuespotok*, Gy. 4: 41, 102), *Köves pataka* (1331/1373: *Keuespathaka*, Gy. 3: 40), *Sáros-patak* (1270/1272: *Saruspotok*, Gy. 1: 40, 82) elnevezésekben. Az *agyag* és a *fenkő* lexémáktól eltekintve minden esetben képzett (-*d*, -*s*, -*sd* képzős) anyagnévi származékot találunk a nevek előtagjaként. A *Fenkő* víznévvel olyan vizet neveznek meg, melyből fenőkönek való kövek szedhetők (vö. FNEsz., valamint KISS L.

³³ Kétrészes szláv víznevek előtagjában ugyanilyen jelentést fedezhetünk fel: a *szuha* 'száraz' és a *sztára* 'rég, ó' melléknévek kapcsolódtak össze víznévvel a *Sztára-Duna* (1247: *Schtarduna*, Gy. 1: 319), *Szuha-Szelnice* (1331: *Zuha Scelnice*, Gy. 4: 41, 66, 94, 96) és *Sztára-Sztudnyica* (1283/1353: *Ztaraztudnicha*, Gy. 2: 459, 558) elnevezésekben.

1984/1999b). Külön említést érdemelnek még a *Székás* és a *Székes* nevek is, melyek tulajdonképpen értelme minden bizonnyal 'szikes' (vö. FNESz. *Székás*).

Néhány elnevezésben a víz minőségére történik utalás. A *Vajas* ([+1018–38]/[1173–96]>1409: *Vayas*, KMHsz. 1.), *Vajasd* (1299/369/570: *Vayosd*, Gy. 2: 100, 190), *Vajas-örény* (+1194/[1230 k.]: *Woyos [E]uren*, Gy. 1: 801), *Viaszos* (1335: *Wewzws*, KMHsz. 1.) elnevezések képzővel ellátott *vaj* és *viasz* alapszava arra utalhat, hogy a folyók vizének felszíne irizált lehetett, zsiradék úszhatott rajta. A *Szartos* (1255: *Scortas*, Gy. 1: 39, 75) név talán a *szarat* (< *szarik*) ige folyamatos melléknévi származékából alakult -s képzővel (*szaratós* > *szartos*). Érdemes azonban megjegyezni, hogy hangtörténeti szempontból — ti. a magánhangzó megrövidülése miatt — nem egészen egyértelmű a név magyarázata. Amennyiben ezt a magyarázatot elfogadjuk, a név azt fejezheti ki, hogy a víz gyakori hasmenést okozott az állatoknak. Lefolyástalan vízre utalhat a *Foktalan pataka* (1339/1342>1378: *Foktalanpataka*, Gy. 3: 469, 497) elnevezés fosztóképzős előtagja. A *Hamus-ér* (1224/1291/1389: *Homusher*, Gy. 1: 696, 715) név pedig talán egy nádas egykori égésével hozható kapcsolatba (vö. FNESz. *Hamvas*).

2.2.2. A névrész kifejezi a víz viszonyát valamilyen külső dologhoz

1. A korai ómagyar kor vízneveiben szép számmal találkozunk olyan névrészfunkcióval is, mely a víz viszonyát valamilyen tárgyhoz vagy élőlényhez fejezi ki.

A nővényvilág jelenik meg a helynek nevet adó motívumként az egyrészes képzőtlen *Alma* (+1183/1326/1363: ad *Almam*, Gy. 1: 270, 385), *Bor* 'búr' (1276: *Bor*, Gy. 3: 152, 218, 249), *Eger* 'éger' ([1067 k.]/1267: *Egur*, KMHsz. 1.), *Gyűrű* (1192/1374/1425: *Gyreu*, Gy. 1: 248, 288), *Kőrös* (1262/1413: *Kewrus*, Gy. 1: 248, 275, 331); a -d formánssal ellátott *Bord* (1270/1330: *Bord*, Gy. 3: 470, 494), *Csombord* 'borsfű' (1338: *Chumburd*, Gy. 2: 580), *Harangod* (vö. FNESz., 1211: *Harrangud*, Gy. 1: 835, 858, 864), *Nyárád* (1347: *Nyarad*, Gy. 3: 469, 480); a -gy képzős *Egregy* ([+1235]/1350/1404: *Egregh*, KMHsz. 1.), *Füzegy* (1329/1358: *Fyuzeg*, Gy. 1: 570, 644), *Gyiógy* 'dió' (1303/1400: *Gyog*, Gy. 2: 100, 163, 188), *Kórógy* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Couroug*, Gy. 1: 881), *Nádágy* (1208/1395: *Nadagy*, Gy. 1: 696, 714), *Nyárágy* ([1200 k.]/896-ra: *Naragy*, Gy. 1: 736, 751, 793, 798; az -ny formánssal létrehozott *Harsány* (1307: *Harsan*, Gy. 2: 71); az -s képzős *Almás* (1009/+1205–35//1404: *Almas*, Gy. 1: 247, 270), *Egres* (1259/1390/1466: *Egres*, Gy. 3: 501, 520), *Füves* (1331: *Fyves*, Gy. 1: 163, 176), *Füzes* (1232: *Phizes*, Gy. 1: 248, 304, 306), *Gyepes* (+1214/1334: *Jepus*, KMHsz. 1.), *Gyümölcsényes* (1257: *Gumulchenus*, Gy. 1: 375), *Halyagos* 'hólyagfa' (1254/1346/1399: *Hologus*, Gy. 2: 458, 528), *Kenderes* (1320: *Quenderes*, Gy. 1: 622), *Komlós* (1270/1272: *Kumlovs*, Gy. 1: 83, 114), *Körtvélyes* (1337: *Kurtueles*, KMHsz. 1.), *Nádas* ([1235–43]/1288: *Nadas*, Gy. 2: 458, 490), *Ostoros* 'ostornyelnek való cserje' ([1200 k.]:

Ystoros, Gy. 3: 126), *Tormás* (1270: *Turmas*, Gy. 4: 327, 419, 428, 477), *Zabos* (1212/1397/1405: *Zabus*, Gy. 1: 328) víznevekben. Egy-egy esetben *-i* és *-di* képzőket kapcsolnak a nevekhez a névadás során: *Bori* (1291: *Bury*, Gy. 3: 152, 182) és *Almádi* (1093/+1190//1404: *Almady*, Gy. 1: 247, 270).

A kétrészes víznevek között is gyakran bukkanunk a növényzetet jelölő első névrészre. Puszta növénynév áll előtagként a *Bükk-patak* (1278: *Byk potok*, Gy. 4: 66), *Bükk pataka* (1282/1285: *Bikpotoka*, Gy. 2: 100, 177), *Bükk-sevnice* (1345: *Bykschewnycze*, Gy. 1: 413, 482), *Bükk-örém* (1208/1359: *Buceurem*, Gy. 4: 134, 155), *Éger-patak* ([1205–9]>223: *Egwerpotac*, Gy. 2: 447, 451), *Éger pataka* (1341: *Egerpataka* ~ *Egurpataka*, Gy. 2: 460, 493), *Fenyő-sevnice* (1075/+1124/+1217: *Feniosaunicza*, Gy. 1: 413, 443, 482), *Gesztenye pataka* (1291: *Gestunepotoka*, Gy. 2: 457, 543), *Hárs-patak* (1317/XVIII.: *Haaspatak*, Gy. 3: 152, 190), *Kender ága* (1338: *Kenduraga*, Gy. 2: 565, 580), *Köles-ér* (1329: *Kuleseer*, Gy. 1: 570, 604), *Kőrös-patak* (1267>1424: *Keuruspathak*, Gy. 3: 40), *Körtvély-ér* (1295/1423: *Kerthweler*, Gy. 1: 510), *Mogyoró-patak* (1337: *Monyerowpatak*, KMHsz. 1.), *Nyár-ér* (+1214/1334: *Narher*, Gy. 1: 571, 646), *Szőlő pataka* (1281/XVIII.: *Zelven pataka*, KMHsz. 1.), *Tölgy pataka* (1282/1285: *Tulpathaka*, Gy. 2: 100) folyóvíznevekben, míg a növénynév -s képzős származéka alkot víznevet az *Almás pataka* (1295: *Almaspotaka*, Gy. 4: 211, 261), *Cseresznyés-patak* (1332: *Cheresnespatak*, Gy. 3: 326), *Egres-patak* (1324/1326: *Egrespothok*, Gy. 3: 152, 236), *Gálnás-patak* < 'bodzafélékhez tartozó fás növény; berkenye, rekettye, zsombor' (1343: *Galnaspatak*, KMHsz. 1.), *Gyékényes ága* (1338: *Gekenusaga*, Gy. 2: 565, 580), *Gyertyános pataka* (1291: *Gyartyanos pataka*, Gy. 2: 459), *Kálnás-ér* < N. kálna ~ gálna ~ gánya 'kecskerágó, vadlabdarózsa, stb.', ÚMTsz. (1331: *Kalnaser*, Gy. 3: 153, 258), *Kökényes pataka* (1291: *Kukenespataka*, Gy. 2: 459, 501), *Körtvélyes-patak* (1243/1335: *Keortvelespatak*, Gy. 2: 458, 533), *Mogyorós-patak* (1275/1835: *Monurospotok*, Gy. 3: 152), *Mogyorós pataka* (1329: *Munurospataka*, Gy. 2: 44, 63, 82), *Mohos-patak* (1270/1272: *Muhuspotok*, Gy. 1: 83), *Nádas-patak* (1333/1334: *Nadaspatak*, Gy. 2: 459, 512), *Rekettyés-maláka* (1341: *Reketyesmalaka*, Gy. 1: 317), *Somos-patak* (1299: *Sumus Pothok*, Gy. 1: 545), *Szőlős pataka* (1281/XVIII.: *Zölőspataka*, KMHsz. 1.), *Száldobos-patak* (1349: *Zaldubuspotak*, Gy. 2: 197), *Tölgyes foka* (+1055/[1416 k.]: *Tulgu's' foka*, KMHsz. 1.) elnevezések esetében. A *Nagy-fűz pataka* (1291: *Nogyfyzpataka*, Gy. 2: 458) név bővítményi része pedig minőségjelzős szó szerkezet.

A vizekre jellemző névadásban gyakran jelenik meg motivációként a víz viszonya valamilyen állathoz. A képzetlen *Compó* 'egy fajta hal' (vö. TESz., 1228/1491: *Compw*, Gy. 2: 564, 606), az -s képzős *Hodos* (+1015/+1158//1403/PR.: *Hudus*, Gy. 1: 249, 318, 368), *Ludas* (1329: *Ludas*, Gy. 3: 326, 345), *Ölyvös* (1329: *Wlues*, Gy. 1: 570, 604), *Piskáros* < szl. erede-

tű m. R. *piskár* 'csíkkal' (1293/1323: *Pyscarus*, Gy. 1: 753), *Rákos* (1299/XIV.: *Rakws*, Gy. 2: 100, 141), a *-d* képzős *Disznód* (1251/1263/1398: *Gecznoud*, Gy. 2: 564, 574, 639), *Tinód* (1251/1263/1398: *Tynovd*, Gy. 2: 563, 604) és az *-sd* képzőbokkal ellátott *Hodosd* (1245–64/1274/1356: *Hodosd*, Gy. 4: 327, 398, 408) egyrészes helynevek funkcionális-szemantikai szempontból arra utalnak, hogy milyen állatvilág található a vízben vagy annak környékén.

Kétrészes helynevek előtagjának funkcionális tartalmaként még gyakoribb az állatvilágra utalás. Formáns alkalmazása nélkül vált a kétrészes víznév előtagjává az állatnév a *Malac pataka* (1333/1334: *Malachpataka*, Gy. 2: 459, 512), *Rák-patak* (1216 [c: 1217]/1230: *Rocpotoc*, Gy. 3: 40, 113), *Szarka pataka* (1312>1341: *Zarkapataka*, Gy. 3: 216), *Varjú pataka* (1329: *Woryupataka*, Gy. 2: 71) nevekben, míg a *Férges-ér* (1228/1491: *Fergesher*, Gy. 2: 564, 606), *Hattyas pataka* (1326: *Hatyaspathaka*, Gy. 3: 326, 380), *Hodos-ér* (1264: *Hudusher*, Gy. 4: 327, 419), *Karvalyos pataka* (1341: *Karuluspotaka*, KMHsz. 1.), *Ölyves-patak* (1270/1272: *Vluespotok*, Gy. 1: 83), *Pisztrángos-patak* (1261: *Pistrungus potoc*, Gy. 1: 40, 105), *Rákos-patak* (1243/1335: *Bakuspatak* [c: *Rakus*-], Gy. 2: 458, 523), *Solymos ere* (1344: *Solmusere*, KMHsz. 1.), *Solymos pataka* (1265: *Solumus potoka*, Gy. 3: 41, 139) elnevezésekben az állatnév *-s* képzős származékát találjuk meg. Ugyancsak ehhez az utóbb említett kategóriához tartozik a *Menyes ~ Ménes pataka* (1341: *Menuspataka*, KMHsz. 1.) név. Az elnevezés olvasata bizonytalan, azonban mindkét esetben a vízben vagy környékén élő állatvilágra történik utalás: amennyiben *menyes*-nek olvassuk a *menus* betűhív alakot, akkor a név azt fejezheti ki, hogy a vízben sok menyhal él; ha pedig *ménes* olvasatot adunk, akkor a névben az a motiváció tükröződik, hogy a patak mentén lovakat tartanak (vö. *ménes* 'kanca, ló', lásd ehhez még DÉNES 1979). KISS LAJOS a *ménes* lexémát tartalmazó neveket a fentiektől eltérően a m. R. *Ménes* személynévből származtatja (vö. FNESz. *Ménes*, *Ménes-kút*).

A víz mellett, közelében lévő építményre utalás ritkábban jelenik meg a folyóvíznevekben.³⁴ Egyrészes víznevekben egyrészt *-s* képzővel ellátott formával van kifejezve ez a szemantikai tartalom: *Hidas* (+1214/1334: *Hydes*, Gy. 1: 624), *Kapus* ([1200 k.]: *Copus*, Gy. 3: 325, 349, 351), szó szerkezet is szerepelhet a névben: *Aphida* (1338: *Ophyda*, Gy. 2: 565, 580) és *Sóshíd* (1332: *Soushyd*, Gy. 3: 326, 380). Az S+F szerkezetű víznevek körében is találunk olyan jelölt és jelöletlen előtagú neveket: *Hidas-patak* (1300>1379: *Hidaspathak*, KMHsz. 1.), *Kutas?-patak* (1243/1335: *Katuspatak*, Gy. 2: 458, 522), *Malom vize*

³⁴ A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellben két funkcionális-szemantikai kategória is összefügg az épületekkel, építményekkel: egyrészt 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' csoportban 'az ott lévő építmény vagy annak része' szemantikai tartalom kapcsolható hozzá, másrészt a hely pontos elhelyezkedésére is utalhat: építmény mellett vagy közelében van (vö. 1993: 45–6). Jömagam e két funkciót célszerűbbnek látom nem szétválasztani.

(1336/1456: *Malumvize*, Gy. 4: 122), *Szín pataka* (1313: *Zynpotoka*, Gy. 2: 100, 161, 191), *Vár pataka* (1266: *Warpathaka*, Gy. 4: 210, 282), *Várad ere*³⁵ ([1262]/1262: *Warodhere*, Gy. 1: 759), melyek első névrésze a víz közelében lévő építményre vagy épületre utal. Egyetlen S+M struktúrájú kétrészes víznévben találunk építményre utaló névrészt: a *Kőhíd-Kőrös* (1329: *Kuhidkerus*, Gy. 1: 304) név 'a Kőrös nevű folyónak az a szakasza vagy ága, melyen kőhíd van' szemantikai tartalommal írható le.

Vélhetően arra a tárgyra történik utalás a Baranya vármegyei *Kas* (1312: *Kas*, Gy. 1: 333) és a Hont vármegyei *Csolnok-patak* ([1270]/1270: *Cholnukpotok*, Gy. 3: 151, 252) nevekben, amelyet a vízben használnak. A *kas* 'varszerű halászkészlet' (TESz.) utalhat arra, hogy ezzel halásztak, a *csolnak* ~ *csónak* szó pedig minden bizonnyal a vízen való közlekedés eszközét jelölheti.

2. Folyóvízneveink nem ritkán utalnak a vízzel valamilyen módon kapcsolatba hozható személyre vagy csoportra is. Ennek a szemantikai tartalomnak a kifejezésére személynevek mellett népnévek és foglalkozásnevek is szolgálhatnak. A legnépesebb alkategóriát e típuson belül a személynévi eredetű víznevek csoportja képezi.

KISS LAJOS véleménye szerint folyót igen ritkán neveznek el személyről (1969/1999: 283, 2000: 3), BENKŐ LORÁND a *Borzsova* nevet elemző tanulmányában pedig így fogalmaz: „A víznevek szemantikai tipológiája ugyan többféle névadási indukciót is megenged, de e körből — főként a nagyobb vizekre nézve — a személynévi eredet igen nagy valószínűséggel kizárható” (1998/2003: 136, ehhez lásd még KNIEZSA 1942: 8). A Nyárádmente vízneveit bemutató munkájában BENKŐ a „feltűnőbb vízelnevezési csoportok” között említi a személynévből alakult neveket (1947a: 14), máshol pedig csupán a néhány települést összekötő helyi, kis vizek esetében tartja számításba vehetőnek ezt a névadási motivációt (2003.14: 175).

KÁLNÁSI ÁRPÁD a víznevek körében történő közösségi és hivatalos névadást a műveltségi nevek körében tárgyalja. Véleménye szerint a nevek általában azt a tulajdonost nevezik meg, akinek a földjén található a vízrajzi denotátum.³⁶ Emellett megemlíti az ún. eseményneveket is e helyen: a víz egy olyan személyről is kaphatta a nevét, akivel történt a vízben vagy környékén valami: folyóvizek kapcsán az elnevezés oka lehetett például az, hogy az említett személy belefulladt a vízbe (vö. KÁLNÁSI 1984–1985: 99, utóbbi motivációhoz lásd még például

³⁵ A *Várad* előtag talán településnévi előzményre utal, minthogy azonban a korszakban nem találunk Borsod vármegyében ilyen nevet, nem tekintem annak.

³⁶ MARY R. MILLER arra hívja fel a figyelmünket, hogy az indián névadási szokások szerint a birtok tulajdonlását erősítette, ha a birtok határaként szolgáló víz a birtokos nevét viselte (1990: 192). Természetesen nem biztos, hogy ez a megállapítás a magyar viszonyokra is érvényes, illetve lehetséges, hogy ezekben az esetekben a birtokos nevével alakilag megegyező birtoknév vonódott át a vízre, ám a gondolatot mérlegelésre mindenképpen érdemesnek tartom.

STÄHL 1976: 116). HOFFMANN ISTVÁN kategóriarendszerében az ilyen, hellyel kapcsolatos események — még ha személyre történik is bennük utalás — külön alcsoportot alkotnak.

A régi magyar folyóvíznevek korpuszában hatvannégy, nagy valószínűséggel személyre utaló névformát találunk, a hozzájuk kapcsolható szemantikai funkció meghatározása azonban közel sem egyszerű feladat. Munkámban a személynevet vagy személyre/csoportra utaló szót tartalmazó eseményneveket és 'a víz viszonya a megnevezett személyhez/csoporthoz' szemantikai tartalmat kifejező neveket együtt tárgyalom, a pontos névadási motiváció ismeretének a hiányában ugyanis ez a két kategória a régi névkincs elemzésekor valójában szétválaszthatatlan.

A korai ómagyar kori korpuszt vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy egyrészes víznevek esetében ritkábban szolgált a névadás alapjául ez a motiváció. Bizonyára személynevet találunk a *Gény* (1247/1252/1376/1592: *Gen*, Gy. 3: 387, 418 < 1245: *Guen* szn., ÁSz. 352), *Hasznos* (1265: *Hoznus*, Gy. 3: 40, 139 < 1274/1426: *Haznus* ~ *Hoznus* szn., ÁSz. 369), *Kápás* (1326: *Capas*, Gy. 1: 794 < 1138/1329: *Capas* szn., ÁSz. 169), *Kara* (1258/1334: *Kara*, Gy. 2: 540 < 1266: *Kera* szn., ÁSz. 458), *Legenye* (1338: *Legene*, Gy. 3: 306, 314 < 1152: *Leguine* szn., FNESz. *Legenye*), *Lúc* (1228/1378: *Lyuch*, Gy. 3: 326, 373 < 1211: *Luici* szn., FNESz. *TiszaLúc*), *Mic* (+1255/XIV.: *Mych*, KMHsz. 1. < 1207: *Mic* szn., ÁSz. 537), *Milos* (1228/1378: *Milos*, Gy. 3: 326, 373 < 1221/1550: *Milos* szn., ÁSz. 552), *Mirhó*³⁷ (1319: *Meruh*, Gy. 3: 41, 141 < 1237–40: *Myroch* szn., FNESz. *Mirhó*), *Pacsa* (1291: *Pacha*, Gy. 2: 457, 541, 543 < 1274: *Pacha* szn., ÁSz. 610), *Sülye* (1269//XVIII: *Sula*, Gy. 4: 210, 298 < 1221/1550: *Sula* szn., ÁSz. 734), *Úz* (1192/1374/1425: *Vz*, Gy. 1: 201, 238, 243 < 1192/1374/1425: *Vz* szn., ÁSz. 787) víznevekben.

KISS LAJOS a *Cseterőc* (1262: *Chetrusz* ~ *Chetruch*, Gy. 4: 328, 461) víznevet szláv személynévből magyar névadással létrejött formaként magyarázza³⁸ (szl. R. **Četvŕuchъ* szn., FNESz. *Cseterőc*), a *Karán* (1313: *Karan*, Gy. 1: 247, 385) folyóvíznévben pedig szláv eredetű magyar személynevet mutat ki (blg. *Kapán*, szb.-hv. *Karan* szn., FNESz. *Karánsebes*). Utóbbi esetében nem zárhatjuk ki a török eredeztetés lehetőségét sem.

A kétrészes folyóvíznevek bemutatása előtt szólnunk kell előzetesen TIBÁD LEVENTE egy észrevételéről. A kutató szerint a puszta személynévi víznevek másodlagos alakulásúak: jelöletlen birtokos jelzős szerkezetekből rövidültek egyrészessé, azaz a *Gada* név egy egykori, nem adathozható **Gada pataka* névből származik (1979: 175). Nem zárhatjuk ki továbbá azt a lehetőséget sem az értelmezésből, hogy a puszta személynévi folyóvíznevek valójában — az

³⁷ Érdemes megjegyeznünk azt, hogy később a *mirhó* lexéma 'a szántóföldről a csatornába ömlő vadvíz' jelentésben fordul elő egyes nyelvjárásokban (lásd ehhez NEMES 2005: 143).

³⁸ KNIEZSA ISTVÁN az *Iza* név kapcsán jegyzi meg, hogy „a szlávban a puszta személynév sem helynévül, még kevésbé víznévül nem szokott szolgálni” (1942: 8, lásd ehhez BENKŐ 2003b: 175).

okleveles forrásokban nem említett — településnévi áttételen keresztül váltak víznévvé, s ebben az esetben személynév > településnév > víznév többszörös metonímiával van dolgunk.

TIBÁD LEVENTE a Nyikó mente vízneveit elemző munkájában úgy találja, hogy a köznévi alapelemű, személynévi bővítménnyel álló nevek állománya gazdagabb a pusztai személynévi csoportjánál. Az ómagyar korban végzett kutatásaim ezt a megjegyzést kétségtávol igazolják, 41 személynév + vízrajzi köznév struktúrájú névformát találtam a víznevek körében: *Bökény pataka* (1321: *Bukenpothoka*, Gy. 1: 539 < [—]/KrónKomp: *Buken* szn., ÁSz. 160), *Csákány pataka* (1328: *Chakanpataka*, Gy. 1: 68 < 1225: *Chakan* szn., ÁSz. 176), *Csikló-patak* ([1279]/1279/XVIII.: *Chikloupotok*, Gy. 3: 152, 260 < 1229/1550: *Chicolou* szn., ÁSz. 196), *Détmár pataka* (1312/1358>1364: *Dethmarpataka*, Gy. 3: 216 < 1211: *Detmar* szn., ÁSz. 247), *Encs ere* (1228/1305/1361: *Ensere*, Gy. 3: 387, 456 < +1275 [XIV]: *Ench* szn., ÁSz. 282), *Fancsal ere* (1228: *Fontscolere*, Gy. 2: 208, 302 < [1067]/1267: *Fonsol* szn., ÁSz. 298), *Gyán pataka* (1299/XVI.: *Gianpataka*, Gy. 2: 181 < 1271/1275/1279: *Gahan* szn., ÁSz. 324), *Kocs? pataka* (1246/1321/XVII.: *Chuch pataka*, Gy. 3: 152, 233 < 1199: *Cuch* szn., ÁSz. 205), *Kalenda-víz* (+1214/1334: *Kalenda wyz*, Gy. 1: 643 < 1199/XVIII.: *Kalenda* szn., ÁSz. 443), *Korlát pataka* (1349: *Corlathpotaka*, Gy. 2: 101, 202 < 1211: *Corrad* szn., ÁSz. 221), *Tiba pataka* (1270: *Tyba potoka*, Gy. 1: 537 < 1204: *Tyba* szn., ÁSz. 752).

Némiként problematikus a *Szalma pataka* (1243/1335: *Zalmapataka*, Gy. 2: 519) névnek az esete, FEHÉRTÓI személynévszótára ugyanis csupán az általam is vizsgált víznévi példát adja meg a *Szalma* személynév adataként (vö. ÁSz. 838). A *Szalma pataka* víznév előtagjának személynévi származtatása mellett ezért nem zárhatjuk ki, hogy a név a *szalma* 'gabonafélék és más szálás növények szára, levelei főként száraz állapotban' közszóából származtatható (vö. TESz.), s olyan patakot jelölt, melyet szalma borított, s így át lehetett rajta kelni.

E helyen érdemes szólni a személynévi eredet igazolásának problémáiról. FEHÉRTÓI KATALIN több személynév esetében csupán olyan történeti példát szerepeltet szótárában, amely víznév vagy más helynévfajta elnevezése. Az ÁSz. személynévként adja meg például a *Gyormó-ér* víznév előtagját is (1270: *Gurmouer*, Gy. 4: 327, 428, 477 < 1214: *Gurmou* szn., ÁSz. 362), a megadott alak előtt azonban a latin *locum* minősítés szerepel. Hasonlóképpen itt említhetjük meg, hogy a *Jen pataka* (1266/1374: *Jenpotoka*, Gy. 3: 152) és *Jendin pataka* (1266/1374: *Jendinpotoka*, Gy. 3: 152) víznevek előtagját illetően sincs tulajdonképpen személynévi adat, FEHÉRTÓ KATALIN csupán a víznévi adatokból következteti ki őket (vö. ÁSz. 409). Így azonban az előtagok személynévi származtatása megkérdőjelezhető.

Személyre foglalkozást jelentő szóval is történhet utalás. Egyházi személyről kaphatta a nevét a *Prépost pataka* (1332: *Praepostpataka*, riv. (Gy. 2: 459, 507) vízfolyás. A víz használójára utal minden bizonnyal a *Jobbággy ága* (1338: *Yobbag aga*, Gy. 2: 565, 580) elnevezés.

A *Csősz-patak* (1341: *Cheuspatak*, KMHsz. 1.) és *Kovács pataka* (1324: *Konachpotoka* [ᠴ: *Kouach-], Gy. 1: 528) nevek esetében nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy foglalkozásnevekből személynévi áttétellel alakultak a helynevek. Kettős értelmezést adhatunk a *Cseh-patak* (+1294/1471: *Csehpatak*, riv. (Gy. 2: 507) és *Cseh pataka* (1341/1347: *Csehpataka*, Gy. 3: 40, 125) vízneveknek is: e vízfolyások névcsoporthoz vagy egyetlen személyről egyaránt vehették nevüket.*

2.2.3. A névrész kifejezi a víz valamely más helyhez való viszonyát

A sajátosságot kifejező névrészekben igen gyakran a 'víz valamely más helyhez való viszonya' szemantikai tartalom fejeződik ki. Helynév-tipológiai modelljében HOFFMANN ISTVÁN e csoporton belül további alkategóriákat különít el: 1) a hely valaminek a része, 2) a hely pontos elhelyezkedése: a) víz mellett vagy közelében, b) térszíni forma mellett, közelében vagy rajta, c) tájrész mellett, közelében vagy rajta, lakott terület mellett, közelében vagy rajta, d) építmény mellett vagy közelében, 3) irány megjelölése és 4) a hely viszonyított helyzete (1993: 46). A folyóvíznevek vizsgálata az alapmodell minimális megváltoztatását igényli: a második és a harmadik motivációt ugyanis folyóvizeink elnevezéseiben igen nehéz differenciáltan kezelni. A névben megnevezett tájrészek, térszinformák vagy települések ugyanis többféle kapcsolatban állhatnak az általuk megnevezett vízzel. A víz folyhat a viszonyítás alapjául szolgáló denotátum felől vagy felé, de utalhat arra is, hogy a víz az adott helyen folyik keresztül. E motivációk azonban nem választhatók külön ennyire élesen, hiszen csupán nézőpont kérdése, hogyan ítéljük meg a kifejezett viszonyt. Mai példát említve: a *Pécsi-víz* nevű vízfolyás Pécsen a településen folyik keresztül, míg Cserkút, Gerde, Keszü, Tésény helységeken áthaladva a név motivációja megváltozik, s 'Pécs felől jövő víz' formában írhatjuk le. HEGEDŰS ATTILA éppen ezért hívja fel a figyelmet arra, hogy a csoportba tartozó folyóvízneveknek a megítélésakor mindig szem előtt kell tartanunk azt, hogy hol nevezik adott néven a vizet (1993). Az ómagyar kori víznevek esetében ennek pontos meghatározása azonban az információhiány miatt legtöbbször szinte lehetetlen.

1. A víz valaminek a r é s z e névrészfunkció megjelenése a névben kifejezett viszony következtében mindig kétrészes nevet eredményez. A *Csombó ága* (1338: *Chumbouaga*, Gy. 2: 565, 580), *Karasó ága* (1330: *Karasoaga*, Gy. 1: 249, 333, 339) elnevezések arra utalnak, hogy az első névrészben szereplő víznek (*Csombord*, *Karasó*) valamelyik ágáról van szó. A *Bodza foka* ~ *Bodzás foka* ([1192]/1394: *Bozyafuka* ~ 1192/1374/1425: *Buziasfoka*, Gy. 1: 202, 236) nevű víz pedig minden bizonnyal a Bodzás-tó-ból kifolyó patak lehetett. Az említett nevekben a víznévi előtaghoz birtokos személyjellel ellátott vízrajzi köznévi utótag kapcsoló-

dik, mely rész–egész viszonyt fejezi ki. E szerkezettől részben eltér a *Víz-ág*, melynek előtagja vízrajzi köznévi származék.

2. A *Kereked* (1330: *Kerekud*, Gy. 3: 298 < *kerek* 'erdő', TESz.), *Láz pataka* (1303: *Lazpataka*, Gy. 3: 151, 209), *Megye-patak* (1332: *Megepotak*, Gy. 4: 326, 449), *Megye pataka* ([1266]/1266/1274: *Megepotoka*, Gy. 3: 152, 254), *Megyes-patak* (1271/1271: *Megespatak*, Gy. 4: 326, 372) és a *Telek pataka* (1318: *Thelek pothoka*, Gy. 1: 139) nevek a víz viszonyát fejezik ki a közelükben lévő t á j r é s z h e z . Ezekben az elnevezésekben a viszonyítás alapjául szolgáló tájrész nincs egyedi névvel megnevezve, hanem pusztán egyszerű köznév(i származék) utal arra, hogy a víz erdő, tisztás mellett vagy éppen két település határát elválasztva folyik. Az utótag e nevekben minden esetben vízrajzi köznév. Az ugyanilyen típusú bővítményi résszel rendelkező *Határ-Szomoga* (+?1248>1393: *Hatar Zamaga*, Gy. 1: 537), *Mező-Rába* (1287: *Mezeuraba*, Gy. 2: 564, 582) víznevek esetében az alaptag már létező víznév. Ugyancsak tulajdonnév szerepel a *Jánk magyala ága* (1338: *Yaingmagalaaga*, Gy. 2: 565, 580), *Makó bükke pataka* (1299/1300: *Makobykepataka*, Gy. 3: 326, 344, 362) elnevezések előtagjában is, ezek a folyóvíz mellett, a közelben fekvő erdőről kaphatták a nevüket. Az egyrészes *Lanka* (1338: *Lanko* ~ *Lonko*, Gy. 3: 306, 314 < *lanka* 'víz melletti rét, szántó', FNESz. *Lánka-patak*), *Pagony* (1255/XV.: *Pogon*, Gy. 1: 776 < m. *pagony* 'fiatal, ritkás erdő', ÚMTsz.) nevek közszói előzményre vezethetők vissza. Amennyiben elfogadjuk víznévi státuszukat, a szintén egyrészesnek tekintett *Berekvölgy* ([1245–64]/1274/1356: *Berukwelg*, Gy. 4: 407), *Halyagrét* (1291: *Holugreth*, Gy. 2: 458, 501), *Sárréte* (1335>1342/1434: *Sarrethe*, Gy. 3: 41), *Szélesberek* (1258/1334: *Zylusberek* ~ *Scelusberuk* Gy. 2: 460, 540), *Zabaláza* (1266: *Zabalaza*, Gy. 4: 210, 282) nevek ugyancsak a közelükben, mellettük fekvő tájrészekre utalnak. A *Szarvastó*-nak (1326: *Zorwostou*, Gy. 2: 43, 64, 89, 90) nevezett folyóvíz eredeténél három tóágból áll össze, elnevezését az egyik tó után kapta (vö. Gy. 2: 44).

A víznévben a víznek valamely t é r s z í n f o r m á h o z való viszonya is kifejeződhet. A *Bikagyűr* (1259/1390/1466: *Bykadywr*, Gy. 3: 501, 520) elnevezés a mellette fekvő domb nevét vette át, míg a *Bérc-patak* (+1274/1413: *Berczpatak*, Gy. 4: 65), *Gályahorka pataka* (1281/1341: *Galaturkapotaka*, Gy. 1: 786) és *Kuna pataka* (1303/352//450: *Kwnapathaka*, Gy. 1: 815) nevek esetében a *patak* ~ *pataka* vízrajzi köznév járult az első esetben vélhetően inkább közszóhoz, két alkalommal pedig hegynévhez. Esetleg ide tarozhat a *Ürög* (1252: *Yrug*, Gy. 1: 400) víznév is, mely az *üreg* ~ *ürög* 'gödör, R. barlang' jelentésű szóval hozható kapcsolatba (vö. FNESz. *Magyarürög*). Itt említhetjük meg talán a *Nagyszád* (1350: *Nogzad*, Gy. 3: 277) víznevet is, a térszinforma pontos típusa azonban az eredeti helynév adatoltságának hiányában nem határozható meg, a *szád* köznév ugyanis 'hegyszorosnak, völgynek stb. kezdete, bejárata' jelentésben volt a régi magyar nyelvben használatos (vö. TESz.).

A honfoglalást követően a településrendszer kialakulásával és megszilárdulásával a víz-névadás alapjául szolgáló motivációk között igen gyakran (majd az idő előrehaladtával a lokális természetű viszonyt kifejező nevek többségében) a víz környékén fekvő t e l e p ü l é s r e történő utalás jelenik meg.

Az azonos alakú egyrészes víz- és településnevek keletkezési irányának megítélése azonban nem könnyű, sőt sokszor megoldhatatlan feladat. Korai írásaiban ezt látva BENKŐ LORÁND igyekszik néhány kapaszkodót adni a névkutató kezébe a problematikus nevek névadási irányának a meghatározásához: „azoknak a patakneveknek az esetében, amelyek újabban keletkeztek helységnevekből vagy hegynevekből, gyanakodhatunk egy régebbi víznév → helységnév (hegynév) fejlődésre is akkor, ha a víznév eredetibb voltát jelentésbeli érvek támogatják, ha a vizet a névadó helységen (hegyen) felül is a helységről (hegyről) vett névvel illetik, ha a helységnévben (hegynévben) a *patak*, *víz*, *ér* vagy a *fő*, *tő* szók megmaradtak, végül ha bőséges víznév-analógiát tudunk felmutatni” (1948: 98, vö. még 1947).

A személynévből vagy személyre utaló közszóból származó azonos alakú település- és folyóvíznevek közül (pl. *Bába*, *Bene*, *Szerencs*) minden bizonnyal a település neve az elsődleges. A név alapjául szolgáló közszó jelentése is segítségünkre lehet az alakulási irány eldöntésekor: a *Telekes* névben földterületet, települést jelentő köznév szerepel, míg a *Pestes* (< *pest* ’mészégető kemence’ vö. FNESz. *Alpestes*) névben olyan lexéma vált névvé, mely a víznevek körében nemigen jellemző szemantikai tartalmat hordoz.

Az okleveles helynévanyag vizsgálatakor meg kell jegyeznünk továbbá azt is, hogy a latin szövegezésű oklevélben fellelhető, településnévből származtatható egyrészesnek tűnő nevek mögött bizonyos esetekben kétrészes névformák húzódnak meg. Így például a *Tarján* víznév esetében az 1327-es datálású „ad rivulum *Taryan*” (Gy. 4: 227) szerkezet mögött inkább ’*Tarján* település patakja’ körülírást gyaníthatunk.

A nevek végső soron személynévi eredete miatt gondolhatunk településnév > víznév alakulásra a *Barót* (1224: *Boralt*, Gy. 2: 101, vö. FNESz.), *Bást* (1341/1347: *Basth*, Gy. 2: 459, 485, vö. FNESz. *Egyházasbást*), *Bokor* (1075/+1124/+1217: *Bocur*, Gy. 4: 211, 242, vö. FNESz.), *Bótrágy* (1270/1272//1580: *Boltrag*, Gy. 1: 544, vö. FNESz.), *Cétény* ([1247]/1248/XVIII: *Cheten*, Gy. 4: 327, 356, 362, 415, vö. FNESz.), *Csáklya* (1337: *Chaklya*, Gy. 2: 100, 133, 137, vö. FNESz.), *Csákó* (1299/1369//1787: *Chakou*, Gy. 2: 100, 174, vö. FNESz.), *Cseterőc* (1262: *Chetrusz* ~ *Chetruch*, Gy. 4: 328, 461, vö. FNESz.), *Csór* (1330: *Choor*, Gy. 2: 357, vö. FNESz.), *Enyed* (1299/XIV.: *Enyd*, Gy. 2: 141, vö. FNESz. *Nagyenyged*), *Gáld* (1299/1369/1570: *Gald*, Gy. 2: 100, 160, 190, vö. FNESz. *Alsógáld*), *Gambuc* (1296: *Gumbuch*, Gy. 2: 161, vö. FNESz. *Gombostelke*), *Gyula* (1307: *Gyula*, Gy. 2: 71, vö. FNESz.), *Hecse* (1234/1364: *Hecha*, Gy. 1: 447, 476, vö. FNESz.), *Ladoméra*

(1075/+1124/+1217: *Radmera*, Gy. 1: 425, 456, vö. 1211: *Lodomir* szn., ÁSz.), *Lébény* (1208/1359: *Lybin*, Gy. 4: 134, 155, vö. FNESz.), *Lubella* (?+1285/1286: *Lubele*, Gy. 4: 40, 84, 86, 87, vö. FNESz.), *Malatin* (1263: *Malathyn*, Gy. 4: 41, 70, vö. FNESz. *Hárommalatin*), *Matucsina* (+1228/1383/1407: *Matuchyna*, Gy. 1: 274, vö. FNESz. *Tunyogmatolcs*), *Nekcse* (+1228/1383/1407: *Nekche*, Gy. 1: 273–4, vö. FNESz. *Našice*), *Nyésta* (1256: *Neste*, Gy. 1: 125, vö. FNESz.), *Ózd* (1339/1344/1448: *Ozt*, Gy. 2: 99, vö. FNESz.), *Plostin* (1269/1281: *Poloschin*, Gy. 4: 40, 60, 89, vö. FNESz.), *Pocsaj* (1256: *Pochey*, Gy. 1: 132, vö. FNESz.), *Senye* (1323: *Sene*, Gy. 1: 312, 377, vö. FNESz. *Sajósenye*), *Szalók* (1323/1446: *Zalouk*, Gy. 3: 39, 133, vö. *Szalók*), *Szanási* (1327: *Zanasy*, Gy. 4: 211, 227), *Visk* (1308/XIV.: *Vusic*, Gy. 4: 112, 128, vö. FNESz.), és *Zsúny* (1327: *Sun*, Gy. 4: 226, 251, vö. FNESz.) víznevek esetében.

A törzsnévi eredetű *Kesző* (1232>1347: *Kezu*, Gy. 2: 458, 515, 516, 518, vö. FNESz. *Egyházaskesző*), *Tarján* (1327: *Taryan*, Gy. 4: 211, 227, vö. FNESz.) és a nemzetségnévből származó *Hanva* (1293: *Honua*, Gy. 2: 459, 506, vö. FNESz.) víznevek esetében szintén a településnév lehet az elsődleges. Ugyanezt mondhatjuk el azokról az elnevezésekről is, amelyek méltóságnévre: foglalkozásnévre: *Bocsár* (1299/1369/1571: *Buchar*, Gy. 2: 100, 159 < m. R. 'kádár, pohárnok', vö. FNESz.), *Csatár* (1295: *Chatar*, Gy. 4: 211, 261 < 'pajzsgyártók', vö. EtSz.), vagy egyéb személyt jelölő közszóra: *Jobbágy* ([1265]/1265: *Jobag*, Gy. 3: 139) vezethetők vissza.

Szintén a név alapjául szolgáló lexéma jelentése alapján tekinthetjük másodlagosnak a víznevet a *Dengeleg* (1246/1383: *Denselegh* [ɔ: *Dengelech*], Gy. 4: 211, 235–6, vö. m. N. *döngöleg* 'kis domb, halom', vö. FNESz.), a *Zellő* (1300: *Zelev*, Gy. 4: 210, 321 < m. *szőlő* ~ N. *szellő* növénynév, FNESz.) és a *Monaj* (1256: *Monay*, Gy. 1: 120, 125, 132 < *molna* ~ *móna* ~ *mona*, vö. TÓTH V. 2001b) nevek esetében.

A szláv eredetű helynevek kapcsán ugyanilyen módon célszerű eljárnunk. Így minden bizonnyal településnévből keletkezett folyóvíznevekkel kell számolnunk a *Garadna* (1234/1243: *Grathna*, Gy. 1: 41, 84, 150 < szl. *gradb* 'vár', vö. FNESz.), *Isztebne* (1316: *Iztebna*, Gy. 1: 196 < szl. hn. < szlk. N. *Istebna* 'kamrácska', vö. FNESz.), *Okolicsna* (1295: *Okolisna*, Gy. 4: 41, 82, 83, vö. le. N. *okolica* 'akol, nemesi falu', FNESz. *Okolicsnó*), *Palatka* (1320/1324: *Palaka* [ɔ: *Palatka*], Gy. 3: 326, 366, vö. m. *palota* szóval, FNESz. *Magyarpalatka*), *Rudnok* (+1263/+1264: *Rodnuk*, Gy. 1: 40, 118, 136 < összl. **rudb* 'vörös', szl. **ruda* 'érc', vö. TÓTH V. 2001b), *Szelec* (+1252: *Scelech*, Gy. 4: 41, 101) és *Szőlc(s)* (1331/1394: *Scelch*, Gy. 3: 152, 229, tkp. 'kis falu', vö. FNESz. *Szőce*), *Sztregova* (1327: *Ztrigua*, Gy. 4: 210, 267, 298 < összl. **stergti* 'öriz', vö. FNESz. *Felsősztrégova*), *Záhorh* (1262: *Zahorch*, Gy. 4: 328, 461, 488, tkp. 'hegymeg', vö. FNESz. *Zágra*), *Zsarnó*

(1324/1326: *Zorna*, Gy. 3: 152, 236 < összl. *žbrny ~ *žbrnovъ 'kézi malom; malomkö', vö. FNESz.) nevek esetében. Ez az alakulási mód azonban csupán az átadó nyelvben végbement folyamatra vetíthető le egyértelműen, a magyar helynévrendszerbe az azonos alakú település- és víznév ugyanis érkezhettek egyszerre, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a víznév került másodlagosan át a magyar nyelvbe, s erről nevezték el a települést.

Ritkábban a településre utaló névrész formáns nélküli vízrajzi köznévvvel összekapcsolódva válik folyóvíznévvé: *Kamut-ér* (1295/1423: *Kamawlther*, Gy. 1: 508, 510), *Kötelen-patak* (1332: *Kedelenpatak*, Gy. 3: 326, 361, 380), *Levas-patak* (1327/1327: *Lewaspatak*, Gy. 4: 211, 261), *Szakál-ér* (1284/1410: *Zakal er*, Gy. 1: 608, 663), *Tolvé-ér* (1338: *Tolneher* [ɔ: *Tolueher*], Gy. 2: 411), *Ug-ér* ~ *Huku-ér* (1075/+1124/+1217: *Huger*, Gy. 1: 899, 906), *Újnyerges-patak* (1327/1327: *Vynergespotok*, Gy. 4: 239, 281), *Varsány-patak* (1327/1327: *Wossyanpatak*, Gy. 4: 210, 317–8). A *Baski-patak* (1330: *Boskypotok*, Gy. 1: 67, 85) és a *Zselizi-sár* (1274: *Selyzy sar*, Gy. 1: 413, 488) elnevezések esetében a településnév -i melléknévképzős származéka szerepel a vízrajzi köznév előtagjaként a lokális viszony kifejezésére.

Településnév és birtokos személyjellel ellátott földrajzi köznév összetételéből igen gyakran jöttek létre víznevek. Ebbe a csoportba tartoznak a *Balajt pataka* (1332: *Boluhtpataka*, Gy. 1: 755, 762–3), *Bályok pataka* (1327: *Balukpathaka*, Gy. 1: 671), *Bátor pataka* (1295: *Bathurpataka*, Gy. 3: 39, 70), *Bocsárd pataka* (1327: *Bolchardpataka*, Gy. 1: 39, 69), *Bogács pataka* (1318: *Bagathpataka*, Gy. 2: 44, 61), *Cécke pataka* (1341: *Cechkepotoka*, KMHsz. 1.), *Csákány pataka* (1283/1353: *Chakanpataka*, Gy. 2: 459, 489, 558), *Damak pataka* (1279/1312: *Domokpotoka* ~ *Domokpotaka*, Gy. 1: 768–9), *Deregn(y)ő pataka* (1321: *Deregneupothoka*, Gy. 1: 539), *Dombó pataka*, (1278: *Dumbó potaka*, Gy. 3: 551, 561), *Esküllő pataka* (1341: *Wskuleupataka*, KMHsz. 1.), *Harangláb pataka* (1301/1560/XVIII.: *Haranglábpotoka*[tw], Gy. 3: 535, 551, 553), *Hartyán pataka* (1335/1336: *Harkyanpataka*, Gy. 4: 248), *Hatvan pataka* (1250: *Hotuon potoka*, Gy. 4: 211, 258), *Hilyó pataka* (1318: *Hyleupothoka*, Gy. 1: 91, 139), *Hrussó pataka* (1279: *Huruso potoka*, Gy. 3: 152, 227), *Inaktelke pataka* (1299/1300: *Inaktelkpatoka*, Gy. 3: 344, 350), *Jám pataka* (1335: *Jampataka*, Gy. 3: 485), *Kalyán pataka* (1326: *Kalyanpathaka*, Gy. 3: 326, 351, 380), *Kecső vize* (1295/1315: *Kechewyzy*, Gy. 2: 459, 514, 530), *Kercsén(y) pataka* (1268: *Kerchen potoka*, Gy. 4: 210, 271), *Keszi pataka* (1277: *Kezupataka*, Gy. 3: 151, 208), *Kesző pataka* (1232>1347: *Kezupataka*, Gy. 2: 458, 515), *Lüle pataka* (1299/1324: *Luepataka*, Gy. 1: 414, 468), *Málé pataka* (1255/1358: *Malee pathaka*, Gy. 2: 458, 525), *Mile pataka* (1283/1464: *Milepothoka*, Gy. 1: 788), *Mitár sédje* (+1015/+1158//1403/PR.: *Mitar sede*, Gy. 1: 248, 342, 349), *Orogvány pataka* (1336: *Vrhuuanpataka*, Gy. 2: 458, 532), *Pann ere* (1285: *Ponkeere*, Gy. 4: 443), *Petlend pataka* (1257 [ɔ:1259]/1390/1454: *Pethlend pochka* ~ *pothoka*, Gy. 3:

501, 518, 520), *Ragály pataka* (1335: *Ragalp(at)aka*, Gy. 2: 459, 537), *Rás pataka* (1334: *Raaspataka*, Gy. 2: 459, 538), *Regéc pataka* (1336: *Regechpataka*[fey], Gy. 2: 458, 532), *Szelce pataka* (1240: *Scelcepothoka*, Gy. 2: 459, 492, 550), *Szelény pataka* (1303/1362//1437: *Zelenpataka*, Gy. 3: 151, 209, 252), *Szentkirály pataka* (1300/1370/1386: *Zenthkiralpataka*, Gy. 2: 458, 551), *Tardona pataka* ([1240]: *Turduna potoka*, Gy. 1: 735, 811), *Told pataka* (1265: *Told potoka*, Gy. 4: 211, 263), *Vaja pataka* (1339/1342>1378: *Woyapataka*, Gy. 3: 469, 497), *Varjad pataka* (1326: *Woryadpathaka*, Gy. 3: 326, 379), *Vezekény pataka* (1341/1347: *Wezekynpataka*, Gy. 3: 40, 124), *Vidonya pataka* (1257 [c:1259]/1390/1466: *Wydama pathaka*, Gy. 3: 501, 520, 522), *Vinc pataka* (1299/1369/1571: *Vinczpataka*[feye], Gy. 2: 100, 159, 192), *Zahora pataka* (1277: *Zohora potoka*, Gy. 4: 320).

Néhány esetben azt tapasztaljuk, hogy a településnévi előtagú kétrészes víznévnek két alakváltozata is van: az egyik birtokos személyjeles formában tartalmazza a földrajzi köznevet, míg a másik utótagja pusztán vízrajzi köznév. Ide sorolhatjuk a *Fűzi-patak* (1317/1409: *Fizyepatak*, Gy. 1: 148) ~ *Fűzi pataka* (1317: *Fyzypataka*, Gy. 1: 148), *Nyerges-patak* (1268: *Nerges potok*, Gy. 4: 281) ~ *Nyerges pataka* (1268: *Nergues potoka*, Gy. 4: 210, 271), *Várad-patak* (1333: *Waradpatak*, Gy. 4: 210, 316) ~ *Várad pataka* (1333: *Waradpataka*, Gy. 4: 210, 316) elnevezéseket. E helyen érdemes megjegyezni azt is, hogy a *Fűzi-patak* ~ *Fűzi pataka* névpár előtagjának morfológiai struktúrája bizonytalan, az eleve *-i* helynévképzővel álló *Fűzi* településnév *-i* melléknévképzős származéka ugyanis természetesen egybeesik az alapalakkal.

Szintén településről kapta a nevét az S+M struktúrájú *Örvénd-Körös* (1282: *Vluendkeres*, Gy. 1: 570, 649), *Váradi-Körös* (1274: *Crisium Varadiensem*, Gy. 1: 569, 616) és *Ragály Szuhája* (1283/1353: *Ragalzuhaya*, Gy. 2: 459, 537, 558). Mindhárom név feltehetően a második névrészben szereplő víz valamely szakaszára, ágára utal, a *Váradi-Körös* elnevezés jelentése tehát: 'a Körös Váradon folyó fő ága'. A *Váradi-Körös* névben a viszonyítás alapjául szolgáló településnév *-i* melléknévképzős származéka jelenik meg. Lexikális-morfológiai szempontból érdemes kiemelni a *Ragály Szuhája* nevet is. Míg például a *Váradi-Körös* név minőségjelzős szerkezetként írható le, addig ez az elnevezés jelölt birtokos jelzős szerkezetként jött létre. Az *Örvénd-Körös* név mindenféle formáns hozzáadása nélkül fejezi ki ugyanazt a szemantikai tartalmat, mint a másik két, valamilyen formában jelölt név.

3. A víz viszonyított (relatív) helyzete csakis kétrészes nevekben fejeződik ki. Szerkezetét tekintve S+M struktúrájú a *Közép-Hanva* (1293: *Kuzephonua*, Gy. 2: 506), *Elő-Sár* (1192/1374/1425: *primum Sar*, Gy. 2: 322, 353), *Közép-Sár* (1192/1374/1425: *Cuzepsar*, Gy. 2: 322, 358), *Mög-Sár* (1276: *Mugsar*, Gy. 2: 322, 358), valamint a *Közép-*

Körös (1249: *medium Crysium*, KMHsz. 1.)³⁹ víznév. E nevek — ahogy már láttuk más S+M szerkezetű víznevek esetében is — az utótagban álló tulajdonnévvel megjelölt víz valamely szakaszát vagy ágát azonosítják. Ugyanez a szemantikai tartalom fejeződik ki az *Elő-patak* (1270>1270: *Eleupotok*, Gy. 3: 501, 513), *Közép-ér* (1327: *Kuzeper*, Gy. 4: 210, 269), *Közép-patak* (1338/1339: *Kuzeppatak*, Gy. 1: 533), *Vég-ág* (1268/1508: *Vegag*, Gy. 3: 387, 434) és a *Vég-ér* (+1278/1278: *Veger*, Gy. 3: 386, 419) S+F szerkezetű nevek előtagjában is.

2.3. A megnevező szerepű (M funkciójú) névrészek

1. HOFFMANN ISTVÁN helynévtipológiai modelljének harmadik funkcionális-szemantikai kategóriája a megnevező funkció. Ebben a szerepben mindig valódi helynév áll, szerepe beépülve egy új névbe megegyezik azzal, ami eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra utalás. Ennek a névrészfunkciónak a bevezetésével lehetőségünk nyílik arra, hogy a meglévő helynevek átalakulási folyamatait bemutassuk, a mindenkor helynévrendszernek ugyanis nagy szerepe van az új nevek létrejöttében (vö. HOFFMANN 1993: 47–8, a meglévő helynevek újbóli felhasználásához lásd TÓTH V. 1999b).

A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó folyóvíznevek szerkezeti szempontból többfélék lehetnek. A vizsgált nevek közül ebbe a csoportba egyrészes és kétrészes nevek tartoznak, ez utóbbiak földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolódott M+F és sajátosságot kifejező előtaggal ellátott S+M szerkezetűek lehetnek.

2. Egyrészes, pusztán megnevező névrészt tartalmazó név szép számmal fordul elő a víznevek körében. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a csoportba tartozó kevés számú belső keletkezésű víznév mellett az átvett víznevek is ebben a szemantikai szerepben állnak nyelvünkben. A jövevénynévek magas arányát a hidronimarendszerben a folyóvíznevek sajátos névszociológiai helyzetével magyarázhatjuk. E névtípusban úgy tűnik ugyanis, hogy a névadás során a tudatosság kevésbé játszik olyan fontos szerepet, s a névhasználó-közösség az egyszerű névátvétellel hoz létre új nevet (vö. HOFFMANN 2005: 121).

Az *Árva*, *Béla*, *Cód*, *Csarnavoda*, *Dudvág*, *Hernád*, *Jósva*, *Körös*, *Proszek*, *Rakovic*, *Szikince*, *Tapolca*, *Terepcse*, *Túr*, *Verőce*, *Zalatna*, *Zsitva* stb. víznevek tehát a magyar helynévrendszer elemeiként csupán a denotátumra utalás funkcióját töltik be: nem utalnak a víz-

³⁹ Latin formában fordul elő a Körös különböző ágainak a megnevezése: 1261/1271: iuxta *Crisium Album* (de 1299, 1342, 1344: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.), 1316/1382: *Nigrum Crisium* (KMHsz. 1.), 1274: *Crisium Varianssem* (KMHsz. 1.), 1261/1271, 1281/1324: iuxta *Crisium triplicem* (KMHsz. 1.). A mai használat e nevek magyar alakját egyértelműen meghatározza. Kicsit problematikusabb az idézett *medium Crisium* adat feloldása. Ezt jól tükrözi a „Korai magyar helynévszótár” készítőinek a bizonytalansága is, melyet a címszó írásmódja jól szemlélteti: *Közép(ső)-Körös*. A folyóvíznévrendszer egyedeinek analógiájára azt mondhatjuk azonban — ha teljes bizonyossággal nem is jelenthetjük ki —, hogy a *Közép-Körös* forma lehet a valószínűbb, az ómagyar kori adatállományban ugyanis több ilyen — s a lexémát csakis ilyen alakban tartalmazó — nevet találunk: *Közép-ér* (2), *Közép-Hanva*, *Közép-patak*, *Közép-Sár*, a *középső* jelző nem fordul elő a korpusz neveiben.

nek semmilyen tulajdonságára, nem nevezik meg annak fajtáját. E nevek eredeti (az átadó nyelvben többnyire leírható) szemantikai tartalma a magyar helynév szempontjából irreleváns, noha a víznév előtörténetéhez, tehát a név etimológiai vizsgálatához ezek a motívumok is nyilvánvalóan hozzátartoznak. A *Béla* 'fehér (ti. víz)' jelentésű név az átadó szláv nyelvben az eredeti nyelvhasználók számára a víz színére utal, a magyar névhasználóknak azonban csupán azt jelenti, hogy a víznek ez a neve.

Fontos kiemelni, hogy a jövevénynevek nyelvünkbe átkerülve mindig egyrészes névként szerepelnek, még abban az esetben is, ha az átadó nyelvben kétrészesek voltak. A szláv eredetű *Csarnavoda* víznév (< **Črna voda*) az átadó nyelvben eredetileg kétrészes névnek minősül, tulajdonképpeni jelentése 'fekete víz', a név tehát olyan vízre utalt, melynek a színe feltűnően sötét lehetett. A magyar helynévrendszer elemeként azonban ez a kétrészség már nem jelenik meg: a *Csarnavoda* név egyetlen funkcionális jeggyel rendelkezik, a megnevező szereppel.

3. Egyrészes megnevező funkciójú nevek eredetileg kétrészes, belső keletkezésű helynevekből is létrejöhetnek. A *Berek-jó* ~ *Berettyó* (1213/1550: *Beruchyon* [ɔ: *Beruchyou*], Gy. 1: 569, 668), *Hév-jó* ~ *Hájó* (1288/1326: *Heuyo*, Gy. 1: 570, 672), *Hév-jó* ~ *Hejő* ([1200 k.]/896-ra: *Heyou*, Gy. 1: 736, 772), *Millér* (1226: *Myler*, Gy. 3: 387, 412, 416, 420, 444, 450, 453, 458) és *Szikszó* (1248/1402/1483: *Zekzov*, Gy. 3: 39, 108, 133) víznevek kétrészes nevek voltak elsődlegesen, és éppen az ómagyar kor első felében zajlik az elhomályosulásuk, aminek folytán már többnyire nem bonthatók szét összetételi tagjaikra, s ezáltal funkcionálisan e névrészszerp alatt tárgyalandók.

A *Berettyó* víznév a *berek* főnév és a *jó* földrajzi köznév összetételéből alakult. A 'meleg folyó' jelentésű *Hejő* és *Hájó* víznevek etimológiailag a *hév* és a *jó* összetételére vezethetőek vissza. A *szék* ~ *szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' és az *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' összekapcsolásával jött létre a *Szikszó* víznév. A *Millér* pedig a *mély* melléknév és az *ér* földrajzi köznév összetételéből alakult elsődlegesen. Az ómagyar kori deszemantizáció okaként elsősorban a helynévben szereplő valamelyik lexéma (pl. *jó*, *aszó*) elavulását s a közszókincsből való kiesését gyaníthatjuk.

KISS LAJOS kevésbé valószínű álláspontja szerint a *Kegyek* (1236: *Kuegeg*, Gy. 1: 570, 628) víznévben az eredeti előtag a *kő* szó lehetett, melyhez az *ügy* 'folyó, patak' jelentésű vízrajzi köznév kicsinyítőképzős származéka kapcsolódhatott (vö. KNIEZSA 1942: 19, FNESz. *Kegyek*). Meg kell említenünk azonban azt is, hogy esetleg a 'félköríves, ívelt folyóág, ívelt folyómeder' jelentésű REUTER CAMILLO által vízrajzi köznévnek tekintett *kégy* a név alapszava, s ehhez járult a névképzőformáns (1971). Elgondolása további vizsgálatokat igényel.

4. A korai ómagyar kori víznévrendszerben számos olyan névvel találkozunk, mely már létező víznévi előtagból és vízrajzi köznévi utótagból áll. Ezek az $M > M+F$ szerkezeti változással, kiegészüléssel keletkezett nevek minden esetben ugyanazt a denotátumot nevezik meg, mint az előtagjukként álló helynév.

A csoportba tartozó kétrészes, $M+F$ felépítésű víznevek az előtagjuk eredete szerint két csoportba sorolhatók. Az egyik csoportot azok a nevek alkotják, melyekben a megnevező funkciójú névrész jövevénynév.⁴⁰ A *patak* vízrajzi köznévvvel kapcsolódott össze az átvett víznév a következő példákban: *Béla-patak* (1138/1329: *Bela patak*, Gy. 3: 153, 189, 199), *Bukóca-patak* (1327: *Bukochapotok*, Gy. 4: 210, 303), *Debrece-patak* (1331: *Debrechepathak*, Gy. 1: 427), *Holboki-patak* (1283/1283: *Holboqui potok*, Gy. 4: 41, 95), *Ilsuk-patak* (1282: *Ilsank* [ϝ: *Ilsouk*] *potok*, Gy. 3: 152, 228), *Lubus-patak* (1222: *Lubus pothok*, Gy. 3: 250), *Luzsna-patak* (1222: *Lvzna pothok*, Gy. 3: 152, 250), *Orbó-patak* (1299/1338: *Orbowpatak*, Gy. 2: 100, 136), *Szuha-patak* (1291: *Zuhapotog ~ Zuhapotok*, Gy. 3: 152, 222), *Tura-patak* (1278: *Turapotok*, Gy. 4: 41, 104). Jóval gyakoribb azonban, hogy a funkciótlan birtokos személyjellel ellátott *pataka* és *vize* vízrajzi köznevekkel egészült ki a jövevénynév: *Beberc pataka* (1281/1416: *Beberchpataka*, Gy. 3: 153, 188), *Beredinca pataka* (1245/1588: *Beredinca pathaka*, Gy. 2: 459, 484, 511), *Bernece pataka* (1281/1416: *Bernechepataka*, Gy. 3: 153, 188), *Bor pataka* (1312: *Burpathaka*, Gy. 3: 180), *Bornanó pataka* (1255: *Bornanoupotoka*, Gy. 1: 98), *Bukova pataka* (1341/1347: *Bukuapataka*, Gy. 3: 154, 267), *Cseremna pataka* ([+1262]>+1306: *Chermene potoky*, Gy. 4: 61), *Dárony pataka* (1334: *Darunpathaka*, Gy. 2: 459, 517), *Dobó pataka* (1332: *Dobopataka*, Gy. 4: 326, 449), *Dobrocsna pataka* (1321: *Dodrochnapathaka*, Gy. 4: 326, 427), *Dubróka pataka* (1332: *Dubrokapathaka*, Gy. 1: 84), *Garadna pataka* (1326/1375: *Garadnapataka*, Gy. 1: 41, 150), *Gerbece pataka* (1324/1377: *Gurbuchepotaka*, Gy. 1: 87, 152), *Gorbó pataka* (1297: *Gorbopathaka*, Gy. 3: 325, 355), *Harabó pataka* (1332: *Harabopotaka*, Gy. 4: 449), *Herepány pataka* (1323: *Harypanpothoka*, Gy. 2: 458, 510), *Hlinik pataka* (1329: *Hlynnykpotoca*, Gy. 4: 84), *Holboka pataka* (1298: *Hulubukapathaka*, Gy. 3: 154, 272), *Jamna pataka* (1341/1347: *Jamnopotaka*, Gy. 3: 154, 267), *Kamunuska pataka* ([1240]: *Kamunuska potoka*, Gy. 1: 810), *Kemence pataka* (+1264/1324: *Kemenchepathaka*, Gy. 1: 40, 71), *Klukucs pataka* (1324: *Klukuch pataka*, Gy. 4: 480), *Kobolya pataka* (1341/1347: *Kobolyapataka*, Gy. 3: 154, 267), *Lászó*

⁴⁰ Az egyes adatok értékelésekor azokat a jövevénynévi előtaggal bíró neveket is ebbe a kategóriába soroltam, amelyeknek elsődleges víznévi előtagja nem adatolható, ugyanis „a szláv nyelvekben hímnemű *potok* a hiányzó nembeli egyeztetés miatt csak a magyar névrendszerben, jövevényszóként válhatott a név részévé” (PÓCZOS 2004: 112, HOFFMANN 2003: 670). Ezek a más nyelvű beszélőktől átvett nevek tehát a magyar helynévrendszer elemeként egészültek ki a hely fajtáját megjelölő közszóval. HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet arra is, hogy ezeknek a kiegészült neveknek a nyelvi státusza nem egyértelmű: a mindennapi nyelvhasználatban is meglévők mellett jó néhányat ugyanis az oklevelek szerzőjének tulajdoníthatunk (2003: 667–8).

pataka (1324: *Lazopotoka*, KMHsz. 1.), *Lesnece pataka* (1298: *Leznechepothaka*, Gy. 3: 154, 272), *Lipó pataka* (1243/1335: *Lipoupataka*, (Gy. 2: 519), *Lipóc pataka* ([1240]: *Lypouch potoka*, Gy. 1: 810), *Lippa pataka* (1332: *Lippapotaka*, Gy. 4: 326, 375), *Lipva pataka* (1308: *Lipua pataka*, Gy. 3: 229), *Liskó pataka* ([1240]: *Liscopotoca*, Gy. 1: 810), *Lubna pataka* (1281/1341: *Lubunapotaka*, Gy. 1: 786), *Lupóc pataka* (1282: *Lupouch potoka*, Gy. 3: 152, 228), *Luzsa pataka* (1290/1303/1479: *Luzyapathaka*, Gy. 2: 459, 485), *Malicska pataka* (1297/1358//1776: *Malitska pataka*, Gy. 2: 459, 510, 511), *Palugya pataka* (1287/1340/XV: *Palwgya potoka*, Gy. 4: 54), *Radik pataka* (1299/1406: *Radykpataka*, Gy. 1: 778), *Rakaca pataka* (1249: *Rokocha potoka*, Gy. 1: 735, 802, 804), *Recske pataka* (1323: *Rechkepothoka*, Gy. 2: 458, 516, 538), *Rednek pataka* (1332/1549: *Rednek pathaka*, Gy. 2: 458, 525), *Rednik pataka* ([1240]: *Rednichpotoca*, Gy. 1: 810–1), *(S)zalatna pataka* (1291: *Zalathnapataka*, Gy. 2: 458, 501), *Szécsén pataka* (1339/1342>1378: *Zechenpataka*, Gy. 3: 469, 497), *Szelicsne pataka* (1332: *Selychnepotaka*, Gy. 4: 326, 449), *Szesztric-patak* (1296: *Sestercece potok*, Gy. 4: 41, 90), *Szinva pataka* (1303/1352//1450: *Zynopathaka*, Gy. 1: 815), *Szitnyice pataka* (1332/1549: *Zenechtepataka* [ɔ: *Zetnechepataka*], Gy. 2: 458, 525), *Tapolca pataka* (1324: *Tapolchapataka*, Gy. 4: 480), *Tarna pataka* (1341/1347: *Turnapataka*, Gy. 3: 40, 125), *Varbó pataka* (1303/1352//1450: *Warbopathaka*, Gy. 1: 735, 815), *Varbók pataka* (1135/+1262>1405: *Warbokpathaka*, Gy. 3: 151, 183, 262), *Veperec pataka* (1301: *Veprechpataka*, Gy. 3: 152, 198), valamint *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*, Gy. 1: 83), *Gölnic vize* (1243/1335: *Gulnuch*, Gy. 2: 460, 532, 533), *Hernád vize* (1333: *Hornaduyze*, KMHsz. 1.), *Ida vize* (1332: *Idawyse*, Gy. 1: 91), *Ipoly vize* (1262: *Ipulwyze*, Gy. 3: 151, 200), *Tarac vize* (1336/1456: *Tarazwyze*, Gy. 4: 412, 122), *Tarca vize* (1284: *Tarchauyze*, KMHsz. 1.), *Zalatna vize* (1331/1332/XVIII.: *Zalathnavicze* [ɔ: -vize], Gy. 3: 154, 273, 274).

Ezekben a nevekben tehát jövevénynév egészült ki másodlagosan földrajzi köznévvvel, vagyis a *Sztinva-víz* (1331: *Zthinaua wiz*, Gy. 2: 457, 482) név esetében a már átvett s a magyar névhasználók számára csak megnevező funkcióval bíró *Sztinva* kapott a helyfajtáját megjelölő *víz* utótagot, így a név funkcionális szerkezete 'az a víz (2), melynek Sztinva a neve (1)' értelművé vált.

A másik csoportot azok a névstruktúrák alkotják, amelyekben az előtag belső keletkezésű egy- vagy kétrészes víznév, ami utóbb ugyancsak földrajzi köznévvvel egészült ki. A *Racka-patak* (1271/1379: *Rochkapotok*, Gy. 4: 210, 266–7) esetében ez a változás a következő folyamattal írható le: a *Racka* településnévből metonimikusan alakult a *Racka* víznév, majd ez utóbbiból kiegészülés eredményeként jött létre a *Racka-patak* alakulat. Az e csoportba tartozó nevek jelentése és lexikális felépítése megegyezik a fenti csoportéval, azaz az új kétrészes

helynévben az elsődleges egyrészes helynév már módosult funkcióban szerepel: a *Racka-patak* víznév jelentése tehát 'az a patak, amelynek Racka a neve'.

A nevek e kategóriába sorolását nehezíti az, hogy gyakran ugyanabban az oklevélben bukkannak föl az egy- és a kétrészes névváltozat. Ezekben az esetekben nem dönthető el pontosan, hogy mely alakulat az elsődleges. Tovább nehezítheti a név megítélését az is, ha az egyrészes névvel azonos alakú településnév is ismeretes. Az ilyen elnevezéseknél — mint például a fent említett *Racka* ~ *Racka-patak* 'víznév' és *Racka* 'településnév' kapcsán — azzal is számolnunk kell, hogy az egyrészes (jelen esetben az oklevélben pusztán egy alkalommal említett) adat mögött (1271/1379: in ... fl-o *Rochka*, Gy. 4: 266) valójában 'Racka település patakja' névszerkezet áll, ekkor azonban a nevet S+F szerkezetű, a víz lokális viszonyait kifejező elnevezésnek kell tekintenünk. Lehetséges emellett az is, hogy bizonyos M+F struktúrájú nevek létüket pusztán az oklevélírónak köszönhetik.

Egyrészes belső keletkezésű víznév kaphatott vízrajzi köznévi utótagot az *Aranyos pataka* (+1326/[1400 k.]: *Aranyaspataka*, Gy. 1: 40, 142), *Balog vize* (1334: *Bolugwyze*, Gy. 2: 459, 517), *Eger vize* (1317: *Eguruize*, Gy. 1: 736, 812), *Ér-víz* (1338/396: *Erwyz*, KMHsz. 1.) ~ *Ér vize* (1338/1396: *Erwyz*, KMHsz. 1.), *Gyula pataka* (1307: *Gyulapothaka*, Gy. 2: 44, 71), *Hecse-patak* (1275: *Hetche potok*, Gy. 1: 447), *Iszkornya pataka* (1260: *Scornapotaca*, Gy. 3: 151, 205), *Kőrös vize* (1330: *Keurusuizy*, Gy. 1: 248, 306), *Kürtös pataka* (1256 [c: 266]/1297//1520: *Kwrthus pathaka* ~ *Kwrthus potaka*, Gy. 3: 152, 239), *Mélyes pataka* (1334/XV.: *Melyespataka*, Gy. 2: 43, 63, 82), *Ménés-patak* (1274: *Menuspatak*, Gy. 4: 210, 238–9), *Okolicsna pataka* ([1347/1347]: *Kalichnapataka*, Gy. 4: 82), *Sár vize* (+1093/1367>1411: *Saruize*, Gy. 1: 729), *Szerencs-patak* (+1326/[1400 k.]: *Zerenchpatak*, Gy. 1: 40, 142), *Tecső vize* (1336/1456: *Thechewyze*, Gy. 4: 412, 122), *Vilicske-patak* (1271/1379: *Vilicchapotach*, Gy. 4: 266, 320) ~ *Vilicske pataka* (1271/1379: *Wilicchapotaka*, Gy. 4: 266, 320), *Zellő pataka* (1300: *Zelev potoka*, Gy. 4: 321) víznevek esetében. A kategóriába sorolható néhány névben kétrészes előtag bukkannak fel: *Aszó-jó-séd* (1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373), *Berek-jó vize* (1334: *Berekyovize*, KMHsz. 1.), *Bükk-sevnic pataka* (1346: *Byksebnichpataka*, KMHsz. 1.), *Fenyő-sevnic-patak* (1346: *Fenysewnichpatak*, KMHsz. 1.), *Fenyő-sevnic pataka* (1346: *Feynosebnich-pataka*, KMHsz. 1.), *Fűz-ér-patak* (1327/1378: *Fywzerpatak*, Gy. 1: 146), *Hideg-víz pataka* (1341/1347: *Hydegwyzpataka*, Gy. 3: 40, 12), *Keserű pataka vize* (1336/1456: *Keserewpathakawyze*, Gy. 4: 122), *Méh-séd pataka* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Gy. 1: 570, 600), *Sebes-ér pataka* (1343: *Sebeserpataka*, KMHsz. 1.). A *Hejő vize* (1261/1271: *Heuiouize*, Gy. 1: 736, 775, 799), *Sajó vize* (1248/1326: *Sayouvyze*, Gy. 1: 735, 771) elnevezések ugyancsak kétrészes belső keletkezésű vízneveket

tartalmaztak egykor, ám mint láthattuk, a szerkezetek elhomályosulása éppen a korai ómagyar korban játszódott le, s értékelte át a névszerkezetet is.

5. A víznévrendszer tagjaihoz jelzői előtag is kapcsolódhatott, azaz egy már létező víznévhez olyan megkülönböztető szerepű előtag járult, mely minden esetben a víz valamely sajátosságára utal. Ezekben az összetett víznevekben tehát az utótagként álló elsődleges víznév megnevező funkcióban áll — függetlenül attól, hogy eredetileg milyen szemantikai tartalmat hordozott. A *Szartos* víznév — már tettünk róla említést — eredetileg például arra utal, hogy vize hasmenést okozott a jószágnak, az *Aszú-Szartos* (1317: *Azyuzartus*, Gy. 1: 39, 148) névben azonban már e nélkül a szemantikai tartalom nélkül, pusztán megnevező funkcióban áll, és az *aszú* 'kiszáradó' előtaggal együtt az összetétel jelentése 'a Szartos nevű víz kiszáradó ága'. Az S+M struktúrájú víznevek többnyire a megnevező névrész által jelölt víz mellékágának, szakaszának vagy holtágának a megnevezései.

Az S+M struktúrájú vízneveket szintén két csoportba oszthatjuk aszerint, hogy a megnevező funkcióban álló névrészüik jövevény- vagy belső keletkezésű helynév-e.⁴¹ Kiterjedt névbokrot alkotnak a *Duna* ([1322 u.]: *Hold duna*, Gy. 1: 710; +1202: *Minorem Danubium*, Gy. 2: 208, 285; 1192/1374/1425: *Losiuduna* ~ *Losyuduna* ~ *Losoyuduna*, Gy. 1: 201, 236–7; +1202/[1221 u.]: *Magni Danubii*, Gy. 2: 256), a *Körös* (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.; 1316/1382: *Nigrum Crisium*, Gy. 1: 569, 598, 630, 677; 1261/271: *iuxta Crisium triplicem*, Gy. 1: 881, 896; 1249: *medium Crisium*, Gy. 1: 569, 622; 1282: *maior Keres*, Gy. 1: 649; 1282: *Vluendkeres*, Gy. 1: 570, 649; 1274: *Crisium Varadiensem*, Gy. 1: 569, 616) és a *Sőnce* (1331: *Nog Scelnice*, Gy. 4: 41, 94, 1283/1283: *Siccum Sulnucha*, Gy. 4: 41, 66, 94, 96, 1338/1430: *Dereksevnycze*, Gy. 3: 152, 261, [1266]/1266/1274: *Meddeu Seunche*, Gy. 3: 152, 244, 254, [1266]/1266/1274: *Magne Seunche*, Gy. 3: 152, 244, 254) utótagú nevek, de ezek mellett további névpárokkal, névhármassokkal is találkozhatunk. Itt említhetjük meg az *Ida* (1317: *Holt Ida*, Gy. 1: 41, 148, 1327: *O-Ida*, Gy. 1: 41, 69), az *Ilosva* (1341/342//XVIII.: *Kis Ilosva*, Gy. 1: 519, 541, 1341/1342//XVIII.: *Nagy Ilosva*, Gy. 1: 519, 541), a *Küküllő* (1278: *Minorem Kuquellev*, Gy. 3: 535, 556, 561, [1308]: *de maiori Kukullu*, Gy. 2: 153), a *Szamos* (1280/1717: *Kiss (?) Szamos*, Gy. 3: 372, 1320: *Zomus maiorem*, Gy. 2: 43, 83, 94), és a *Vág* (+1138 [1210–30 k.]: *Holut Vag*, Gy. 4: 325, 353, 389, 419, 420, 1329/XV: *Magni Wag* Gy. 4: 39, 108) folyók, patakok különböző ágainak, szakaszainak az elnevezéseit.

Az *Alsó-Varbók* (+1262/1504: *Inferiori Werbouk*, Gy. 3: 151), *Ezra-Paróca* (1271/1379: *Ezrap[roch]a*, Gy. 4: 267), *Fejér-Béla* (1265: *Feyer Bela*, Gy. 4: 40, 65), *Határ-Szomoga* (+?1248>1393: *Hatar Zamaga*, Gy. 1: 537), *Hideg-Tepla* (1319: *Hideg Topla*, Gy. 4: 41,

⁴¹ A sajátosságot kifejező első névrészek tárgyalását lásd a 2.2. „A víz valamely sajátosságát kifejező névrészek” című alfejezetben.

104), *Holt-Kompa* (1339: *Hothkompa*, KMHsz. 1.), *Holt-Latorca* (+?1248>1393: *Holthlataarcha*, Gy. 1: 537), *Holt-Mic* (1299: *Holuth Mych*, Gy. 1: 545), *Holt-Zagyva* (1264/1426: *Hoult Zagwa*, Gy. 4: 296), *Hosszú-Gózd* [1278: *Husciouth Goosd* [: *Soosd*], Gy. 4: 41, 67)], *Kék-Kálló* (1311/1323: *Kekallo*, Gy. 1: 570, 618, 669), *Kis-Nyitra* (+1252: *iuxta Minorem Nytriam* (Gy. 4: 326, 372), *Kis-Palugya* (1269/1281: *Minus Palugya*, Gy. 4: 40, 85), *Kis-Polosin* (1263/1281: *Minus Poloschin*, Gy. 4: 89), *Kis-Vicsoma* (1324: *Kyswychma*, Gy. 4: 326, 480), *Kis-Zsitva* (1318: *Kywsytua*, Gy. 1: 479), *Mező-Rába* (1287: *Mezeuraba*, Gy. 2: 564, 582), *Nagy-Gózd* (1263/1281: *Gozd Magnum*, Gy. 4: 89), *Nagy-Kubin* (1325: *Nogkulbyn*, Gy. 1: 196–7), *Nagy-Lubella* (1323/1324: *Magni Lubele*, Gy. 4: 62), *Nagy-Okor* (1257: *Magnum Okur*, Gy. 1: 375), *Nagy-Paróca* (1271/1379: *Magna Procha*, Gy. 4: 267), *Ragály Szuhája* (1283/1353: *Ragalzuhaya*, Gy. 2: 459, 537, 558), *Száraz-Horhod* (1281: *siccum hurhud*, Gy. 3: 151, 228), *Száraz-Proszek* (1296: *Siccum Prozek*, Gy. 4: 41, 66, 95), *Száraz-Szesztric* (1294 [?]: *Siccam Sez[terche]*, Gy. 4: 40, 66) és *Túlsó-Borsova* (1341/1342//XVIII.: *Tulso Borsva*, Gy. 1: 541) víznevek utótagjaként szintén átvett nevek szerepelnek.

Sajátos szerkezetűek a *Sztára-Sztudnyica* (1283/1353: *Ztaraztudnicha*, Gy. 2: 459, 558) és a *Szuha-Szelnice* (1331: *Zuha Scelniche*, Gy. 4: 41, 66, 94, 96) víznevek, ugyanis mind az előtag, mind az utótag idegen nyelvből származik: a szláv eredetű jövevény víznevekhez a szláv *sztára* 'rég, ó' és a *szuha* 'száraz' jelzők kapcsolódnak. A magyar víznévrendszer tagjaként azonban e nevek egyrészes megnevező szerepű nevekként funkcionálnak. A *Sztára-Duna* (1247: *Schtarduna*, Gy. 1: 319) az előző nevekhez hasonló szerkezetet mutat, utótagja magyar elnevezés, így magyar helynév (is) lehet.

A nem jövevénynévi utótagú S+M szerkezetű folyóvíznevek köréből csupán a *Sár* (1192/1374/1425: *primum Sar*, Gy. 2: 322, 353, 1192/1374/1425: *Cuzepsar*, Gy. 2: 322, 358, 1276: *Mugsar*, Gy. 2: 322, 358, 1192/1374/1425: *Magnum Sar*, Gy. 2: 322, 353) és a *Balog* (1297/1358//1776: *Kis Bologh*, Gy. 2: 459, 1297/1358//1776: *Nagy Bologh*, Gy. 2: 459, 483, 511) vizek egyes szakaszainak, ágainak a nevei alkotnak névbokrokat. Az *Aszú-Szartos* (1317: *Azyuzartus*, Gy. 1: 39, 148), *Holt-Nyárágy* (1323: *Holthnarag*, Gy. 1: 794), *Kis-Büked* (1341: *Kysbikud*, KMHsz. 1.), *Kis-Enyed* (1299/XIV.: *Kysenegd*, Gy. 2: 100, 141, 177), *Kis-Ond* (1341: *Kysond*, KMHsz. 1.), *Kis-Varbócpataka* (1327: *Kysurbochptaka*, Gy. 4: 317), *Kis-Varbóc-patak* (1326/1327: *Kysurbochpatak*, Gy. 4: 317), *Kőhid-Kőrös* (1329: *Kuhidkerus*, Gy. 1: 304), *Közép-Hanva* (1293: *Kuzephonua*, Gy. 2: 506), *Mély-Kürtös* (1337: *Meelkyrtus*, Gy. 3: 151), *Sebes-Vajas* (1326/1353: *Sebeswoyas* Gy. 1: 731) és *Széles-Pókere* (1261/271: *Zeluspokere*, Gy. 3: 39, 125) víznevek előtagja szintén sajátosságot kifejező névrész, utótagja — a fenti csoporttól eltérően — belső keletkezésű víznév.

A már korábban említett F+M szerkezetű *Ág-Duna* (1210: *Agduna*, Gy. 2: 563, 611) és *Víz-Szamos* (+1263/1324/1580: *Wyszamus*, Gy. 3: 325) nevek a fent bemutatott nevektől eltérnek. Jómagam úgy vélem, hogy noha tulajdonnévvé elviekben bármilyen — tehát akár F+M struktúrájú — nyelvi alakulat válhat, e névszerkezetek kapcsán, a víznévrendszertől való nagy fokú elkülönülése miatt nagyobb valószínűséggel azt tehetjük fel, hogy inkább csupán az oklevél írójának teremtményei lehettek.

2.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek

Régi folyóvízneveink vizsgálatakor olyan elnevezésekkel is találkozunk, amelyek mögött többféle névadási indítékot is gyaníthatunk. Ez egyrészt fakadhat abból, hogy a korabeli helyesírás bizonytalansága, ingadozása miatt nem kapcsolhatunk egyértelmű olvasatot a betűhív formához, számos esetben azonban a szükséges történeti ismeretek híján vagyunk kénytelenek lemondani az egyértelmű kategorizációról.

A bizonytalan szemantikai tartalmú nevek egyik csoportját azok a folyóvíznevek alkotják, amelyek kétféleképpen olvashatók. A *Boz* ~ *Bűz foka* (1326/327/380: *Buzfoka*, Gy. 1: 509) víznév előtagjában az első olvasat alapján vagy személyre (1211: *Buz*, ÁSz. 150), vagy nővényre (R. m. *buz* ~ *boz* 'bodza', vö. OklSz., FNESz. *Buzd*) utaló névrészt találunk, a második értelmezés alapján viszont a vízfolyás a bűdös szagáról kaphatta a nevét. A *Lápos* ~ *Lapos-reketye* (1342: *Lapusreketya*, KMHsz. 1.) elnevezés elő- és utótagja is kétféleképpen értelmezhető. A *reketye* szó egyrészt 'fűz, különösen kosárkötő fűz, hamvas fűz' (FNESz. *Reketyefalva*), másrészt 'bokros, vizenyős rét, legelő' (NEMES 2005: 165) jelentésben is szerepel nyelvjárásainkban. Az előtag vélhetően a talaj mocsaras jellegére vagy a terület sík volta utal. A *Meggyes* ~ *Megyes-patak* ([1219]/1219: *Meges potach*, Gy. 3: 152, 250) folyóvíznévben a környező növényvilág fejeződhet ki, emellett azonban — mint a második olvasat mutatja — a víz lokális természetű viszonya a tájrészhez (valamiféle mezsgyén folyó patak) szemantikai tartalom is felvetődik a lehetséges értelmezések között. A vízben található anyag vagy a víz jellegzetesen édes íze, esetleg mézszerű sűrűsége szolgáltathatta a névadási indítékot a *Meszes* ~ *Mézes-patak* (1317: *Mezespatak*, Gy. 1: 40) név számára. KISS LAJOS szláv eredetűnek tartja a *Vasonca* (1271: *Voson oso*, Gy. 1: 41, 68) nevet (FNESz.), ha azonban a KMHsz. készítőinek — a *Voson-oso* típusú adatokból adódó — *Vázsony-aszó* olvasatát fogadjuk el, akkor az előtagban a *Vázsony* nemzetségnévvel lehet dolgunk. Ebben az esetben azonban vélhetően településnévi vagy személynévi áttételen keresztül válhatott a szó a névrészévé. TÓTH VALÉRIA a *Vasonca*, *Vaszó pataka*, *Voson-aszó* nevekben ugyanannak a lexémának a különböző fejlődési fázisait véli felfedezni. Az elsődleges *Voson-aszó* névből az *aszó* utótag elhomályosulásával kialakulhatott a *Vasonca* forma, míg a *Vaszó* az eredeti név

szóbelseji összerántódásával jöhetett létre, mely alak utóbb aztán vízrajzi köznévvvel egészült ki (vö. TÓTH V. 2001b *Vasonca*).

Külön tárgyalást érdemelnek azok a folyónevek, amelyek jövevénynévként és belső keletkezésű névként is tekinthetők: *Csermelye* (1261: *Chermele*, Gy. 1: 40, 105–6), *Klaszita* (1245: *Kalasta*, Gy. 3: 152), *Sevnice* (1332: *Scebniche*, Gy. 4: 326, 350). GREGOR FERENC a *Sevnice* nevek kapcsán — ahogy erre a 2.1. alfejezetben már utaltam — megjegyzi, hogy ezek magyar és szlovák nevek egyaránt lehetnek (1989: 143–4), magyar közszóval összekapcsolódva TÓTH VALÉRIA — GREGORRAL egyetemben — azonban már teljes bizonyossággal magyarnak tartja (2001b *Bükk-sevnice*).⁴² PÓCZOS RITA hasonló eseteket vizsgálva szintén arra a megállapításra jut, hogy az egyrészes nevek esetében nem dönthető el, hogy jövevénynévként vagy jövevényszóra visszavezethető belső keletkezésű, a helyfajtáját jelölő névként van-e dolgunk (2007).

Az *Apoka pataka* (1324/1377: *Apokapotoka*, Gy. 1: 152) előtagja szláv eredetű víznévként (szl. **opoka ~ opuka* 'szikla, krétás mészkő, márgapala' > *Apoka ~ Apaka*) is tekinthető, mely utóbb a *pataka* vízrajzi köznévként egészült ki; nem zárhatjuk ki azonban emellett azt a lehetőséget sem, hogy a m. *apoka* 'homokkő, lyukacsos vulkáni kőzet, agyagkő' rejlik a névben (TÓTH V. 2001b).

TÓTH VALÉRIA a *Belec(s) pataka* (1283: *Belechpataka*, Gy. 1: 460) név kapcsán is több lehetőséget tart elfogadhatónak: egyrészt [belecs] olvasat esetében a *bölcs* melléknévből származó személynevet gyaníthatunk a név előtagjaként, az is elképzelhető azonban, hogy szláv eredetű névként van dolgunk, ebben az esetben a nevet [belec]-nek kell olvasnunk (TÓTH V. 2001b). A *Basa ~ Bász* (+1255/XIV.: *Basa*, Gy. 1: 550) név elemzésekor szintén felvetődhet a személynévi metonímia lehetősége (1138/1329: *Basa*, ÁSz. 95), más olvasat szerint azonban talán az ie. **baz-* 'folyik' tő található benne (KISS L. 2000: 12).

A *Bózsza* (+1264/1324: *Borsoa*, Gy. 1: 40, 71) víz mellett ugyanilyen nevű település is fekszik. A keletkezési irány megítélését az nehezíti, hogy a név eredete nincs kielégítően tisztázva. Talán a m. *Bors* személynév ([1071]/KrónKomp: *Bors* szn., ÁSz.) szláv származéka rejlik benne. Ebben az esetben minden bizonnyal a település neve lehetett az elsődleges. Érdemes azonban megjegyezni azt is, hogy a víz méretét figyelembe véve a folyóvíznév elsődlegességét is joggal feltételezhetjük (lásd ehhez a 2.2. pont megfelelő helyét). Hasonló problémával szembesülünk a *Gadna* (1320: *Ganna*, Gy. 1: 83) folyóvíz- és településnévpár kapcsán. KISS LAJOS a településnevet az összláv **gadъ* 'féreg, kígyó stb.' jelentésű szóból származtatja, hozzátéve, hogy személynévi előzményre is gyanakodhatunk (FNESz.). Jóma-

⁴² Véleményem szerint azonban kétféle értelmezéssel is számolhatunk. Az első esetben S+F szerkezet kapcsolható a víznévhez — a TÓTH VALÉRIA által alkalmazott írásmód ezt az értelmezést sugallja; a második esetben azonban S+M struktúrával jellemezhető a név, azaz a jövevénynév (*Sevnice*) egészült ki sajátosságot kifejező előtaggal.

gam TÓTH VALÉRIÁVAL egyetértve azt gondolom, hogy nem dönthető el kellő bizonyossággal, hogy szláv jövevénynévnek vagy pedig településnévből metonimikus úton keletkezett folyóvíznévnek kell-e tekintenünk a *Gadna* nevet (2001a).

Többféle szemantikai tartalom kapcsolható egyes belső keletkezésű folyóvíznevekhez is. Az *Aranyos* (1255: *Aranas*, Gy. 1: 40, 98) nevekben talán az *arany* 'nemesfém' anyagnevet láthatjuk (KISS L. 1997/1999c: 155), de elképzelhető az is, hogy az *aranyos* 'hideg, kristálytiszta vizű' melléknevet kell a név mögött sejtenuk (STRÖMPL 1930: 117, FNESz. *Aranyos-kút*).

A *Fenes* (1292: *Fenes*, Gy. 3: 277, 292) nevekben a m. R. *fen* 'fenőkö, kaszakő' szót ismerhetjük fel, s a *Fenkő* víznévvel együtt olyan vizeket neveznek meg, melyből fenőkőnek való kövek szedhetők (vö. FNESz., valamint KISS L. 1984/1999). A *Fenes* víznév tövében PAIS szerint a *fene* 'fenyő' jelentésű szó található (1912: 400), KISS LAJOS azonban ezt az értelmezést elutasítja. Számolnunk kell továbbá a *fene* 'vaddisznó' szóból való származtatás lehetőségével is: ez esetben az -s képzős víznév funkcionálisan a víz környékének jellemző állatvilágára utalhat.

KÁLMÁN BÉLA szerint a *Gyöngyös* (1312: *Gyungys*, Gy. 1: 249, 308) víznevekben a *gyöngy* növénynév rejlik (1973: 135). KISS LAJOS a növénynévi származtatás mellett azt is elképzelhetőnek véli, hogy a névadás indítéka az édesvízi gyöngybagyók gyöngyhozamával áll kapcsolatban (vö. FNESz.). Az elnevezés utalhat továbbá a víz felszínének gyöngyöző voltára is.

Több kutató érdeklődését is felkeltette a *Küsmőd* (1267/1272: *Cusmeud*, Gy. 1: 39, 78) víznév problematikája. KISS LAJOS a *kis*, pontosabban annak nyelvjárási változatát, a *küs* melléknevet és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' jelentésű alapszót feltételezi a víznévben (1979). BENKŐ LORÁND a bihari *Kösmő*-vel hozza összefüggésbe a nevet, a névvégi -d formánst pedig képzőként értelmezi. A nyelvterületen található több ilyen nevű víz meglétét a névköltöztetéssel magyarázza (1993/1998: 136–7).

A *kürt* hangszernév -s képzős származéka a *Kürtös* (1245: *Curtus*, Gy. 3: 151, 231) folyóvíznév, az elnevezés a folyómeder alakjára vagy a parton található, hüvelyszerűen összenőtt növényzetre (pl. sóska, lapulevelű keserűfű, nád stb.) egyaránt utalhat (KISS L. 1994/1999: 85).

Szekcső (*1332–5/PR.: *Zeuchew* [ɔ: *Zekchew*], Gy. 1: 368, 383) víznevünk értelmezésekor KISS LAJOS valószínűnek tartja, hogy a középkorban létezett egy **szekcső* 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag; gázló' jelentésű szó, mely a *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékának folyamatos melléknévi alakjára vezethető vissza (FNESz. *Dunaszekcső*). ŠMILAUER ezzel szemben a *szék* kicsinyítő képzős formájának tartja (1932: 408, 470)

A Kolozs vármegyei *Ölyves-patak* (1329: *Wlwespatak* ~ *Vlwespatak*, Gy. 3: 366) esetében számításba jöhet egyrészt az, hogy a környezet jellegzetes állata szolgáltatta a motivációt a névadáshoz. A víz mellett ugyanakkor vele azonos nevű település is fekszik, így nem zárhatjuk ki azt az elemzési lehetőséget sem, hogy a víznév településnévi eredetű, s maga a település kapta nevét az állatról, esetleg ilyen nevű személyről, vagy talán arról, hogy a helység királyi solymászok székhelye volt.

2.5. Összegzés

Az előzőekben arra tettem kísérletet, hogy a korai ómagyar kori folyóvíznevek lehetséges funkcionális-szemantikai szerkezettypusait bemutassam. Ezt összesen 39 vármegye névanyagát bevonva tettem meg, mégis úgy gondolom, hogy ez a mintavétel alkalmas lehet általános következtetések levonására is. Ebben a fejezetben a régi folyóvíznevekre jellemző szerkezetek összegző áttekintésére vállalkozom.

A víznevek szerkezeti változatai, valamint szemantikai jellegzetességei az általános vélekedés szerint nagyfokú állandóságot mutatnak, mégis érdekesnek tartom, hogy a vizsgált korszakot szinkrón metszetekre lebontva is megvizsgáljam — így megerősítve vagy cáfolva a közvélekedést. A korai ómagyar kort annak ellenére, hogy négy századot ölel fel, öt korszakra bontom. Mivel a korai (XI., XII.) századokból csupán 56 adat maradt fenn, itt értelmetlennek tartom a félszáz évekre tagolást. Az 1200-as években azonban majd tízszeres mennyiségű névanyag maradt ránk, így itt további differenciálást tartok indokoltnak, a XIII. századot két alkorszakra bontom. A következő századból ugyancsak ötven év tartozik a korai ómagyar korba. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy az elemzés során az első adatokkal foglalkozom csupán, ezáltal ugyanis arra kapok választ, hogy az egyes korszakokban — az adatfennmaradás véletlenszerűségét is szem előtt tartva — nagy valószínűséggel milyen folyóvíznevek keletkeztek. A többféleképpen értelmezhető és bizonytalanul elemezhető elnevezéseket ebben a fejezetben kizártam az elemzendő korpuszból, s értelemszerűen így jártam el a kategorizálhatatlan nevekkel is. A névanyag nem tartalmazza továbbá a hamis oklevélből származó vízneveket sem, ezek ugyanis sem a hamisítás korára, sem a hamisított korszakra nem lehetnek mérvadók (vö. KNIEZSA 1928: 190).

1. A korai ómagyar kori folyóvízneveket szerkezeti szempontból vizsgálva igen sokszínű anyaggal találkozunk. Az egy- és kétrészes víznevek megoszlása közel azonos: 51:49%. Meg kell említenünk azonban, hogy az egyrészes nevek egy ötödének kétrészes, azaz vízrajzi köznévvel kiegészült alakváltozata is létezik. Érdekes továbbá az egy- és kétrészes nevek kronológiai megoszlását is nyomon követni, egyes korokban ugyanis egyik vagy másik névtípus dominánsabbá is válhatott.

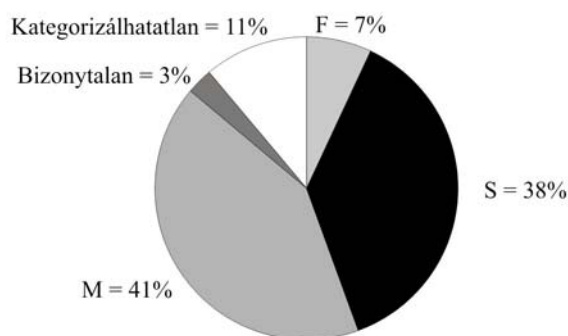
Az 1000–1249-ig tartó időszakban az egyrészes nevek a névállomány több mint kétharmadát adják. A XIII. század második felében a két névszerkezet aránya kiegyenlítődik, majd ezt követően a korai ómagyar kor utolsó félszáz évében az arányok a kezdetekhez képest lényegében megfordulnak, és csupán körülbelül minden harmadik név áll egy névrészből. (Az egy- és kétrészes nevek kronológiai megoszlását a 2. táblázat szemlélteti.) TÓTH VALÉRIA (2001a: 217–8), KOVÁCS ÉVA (2008), és KOCÁN BÉLA (2009: 109–10) a történeti víznevek vizsgálata során ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy a kétrészes nevek száma fokozatosan emelkedik. Előbbi a jelenséget a jövevénynevek kiegészülési változásával magyarázza. Az Abaúj és Bars vármegyei anyagban megjelenő új szerkezetű típus létrejötte minden bizonnyal a magyar víznévrendszerben már meglévő kétrészség hatására indulhatott meg. A mai névkincsben a kétrészes nevek fölénye még szembetűnőbben megmutatkozik: a Baranya megyei Sásdi járás víznévanyagában csupán 11,34%-ra tehető az egyrészes nevek aránya (vö. PÓCZOS 2009a).

Az elemzés alapján azt mondhatjuk, hogy a legrégebbi víznevek egyrészesek voltak, majd vélhetően a helynévrendszer más névtípusaiban is megjelenő kettős tagoltság analógiás hatására, valamint a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés eredményeképpen a víznevek körében is a kétrészes nevek váltak általánossá.

korszak	egyrészes		kétrészes	
1000–1099	26	79%	7	21%
1100–1199	14	61%	9	39%
1200–1249	117	69%	53	31%
1250–1299	187	49%	195	51%
1300–1350	138	38%	221	62%

2. táblázat. *Az egy- és kétrészes folyóvíznevek kronológiai megoszlása.*

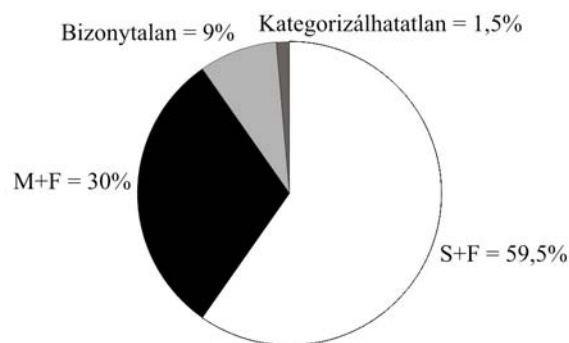
2. Az egyrészes folyóvíznevek a funkcionális-szemantikai szempontú vizsgálat alapján a következő módon jellemezhetők (lásd ehhez az 1. diagramot). Legkisebb számban a fajtajelölő földrajzi köznévből álló F szerkezetű folyóvíznevek szerepelnek a névanyagban (7%). A megnevező és a víz sajátosságát kifejező egyrészes nevek közel azonos arányban képviseltetik magukat a korpuszban: a nevek 41%-a M, 38%-a pedig S funkciójú. Bizonytalanul azonosítható a nevek 3%-a, s valamivel több mint egy tizedük (11%) kategorizálhatatlan.

1. diagram. *Az egyrészes folyóvíznevek funkcionális-szemantikai típusainak megoszlása.*

A hely sajátosságát kifejező névrészek belső megoszlását is érdemes áttekintenünk. A nevek 14%-ában a névrész a víz valamely tulajdonságát fejezi ki. Az egyrészes nevekben a víz valamely külső dologhoz, körülményhez való viszonyát kifejező névrész szerepel a legnagyobb számban (44%), míg ennél csupán hajszálnyival ritkábban nyújtott névadási indítékot a víz valamely más helyhez való viszonya (42%).

3. A kétrészes folyóvíznevek bemutatásakor a megnevező szerepű és a fajtajelölő utótagú alakulatokat célszerűnek látom külön bemutatni. A kétrészes nevek körében a vízrajzi köznévi alaptaggal rendelkező nevek vannak túlsúlyban (84,5%). E nevek három ötöde (59,5%) sajátosságot kifejező előtagból és vízrajzi köznévi utótagból áll. E típuson belül közel azonos mértékben fordulnak elő olyan előtagok, melyek a víz viszonyát fejezik ki vagy valamely külső dologhoz, körülményhez (37%), vagy valamely más helyhez (35%). A víz valamely tulajdonságát kifejező névrészek 28%-ban képviseltetik magukat a névanyagban. Az S+F szerkezetű nevek mellett szép számmal találkozunk a vizet magát megnevező névrész és fajtajelölő vízrajzi köznév (M+F) kapcsolatából származó névvel (30%). A nevek előtagjának közel egy tizede — az egyrészes nevekhez hasonlóan — kategorizálhatatlan (9%), s mintegy 1,5%-uk többféleképpen értelmezhető. (A fajtajelölő utótagot tartalmazó folyóvíznevek funkcionális-szemantikai típusainak megoszlását a 2. diagram mutatja.)

2. diagram. Az utótagként F funkciójú névrészt tartalmazó folyóvíznevek funkcionális-szemantikai típusainak megoszlása.

A már létező víznevet utótagként tartalmazó kétrészes folyóvíznevek aránya 15,5%. A nevek szinte kivétel nélkül S+M szerkezettel írhatók le, ebből 94,5% tartalmaz azonosítható előtagot. E csoport kicsivel több mint három negyede (77%) a víz valamely tulajdonságát kifejező előtaggal bír, míg a nevek egy ötödében a más helyhez fűződő viszony szolgáltatja a motivációt a névadáskor (20,5%). Csupán 2,5%-ban fordul elő egy külső dologhoz, körülményhez való viszony kifejezése. A nevek 5,5%-ában bizonytalan szemantikai tartalmú előtag áll első névrészként.

Az S+F és az S+M szerkezettel leírható elnevezések sajátosságot kifejező előtagjának az összehasonlításakor markáns különbségekre figyelhetünk fel. A földrajzi köznévi utótagú nevek csoportjában közel arányosan oszlik meg a három fő sajátosságot kifejező részkategória, míg a többnyire folyók, patakok ágait, szakaszait megnevező S+M struktúrájú folyóvíznevek körében elsősorban a víz valamely tulajdonsága jelenik meg megkülönböztető előtagként, s csupán majd minden ötödik név tartalmaz a víz lokális viszonyára utaló névrészt. A külső dologhoz való viszony pedig alig jelenik meg. (A két szerkezetű típus sajátosságot kifejező névrészenek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlítását a 3. táblázat mutatja.)

névrészfunkció	S+F	S+M
tulajdonságjelölő	28%	77%
külső dologhoz viszonyító	37%	2,5%
más helyhez viszonyító	35%	20,5%

3. táblázat. Az S+F és az S+M szerkezetű nevek sajátosságot kifejező névrészenek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlítása.

4. Az egyes funkcionális-szemantikai szerkezetű típusok időbeli megoszlásának nyomon követése árnyalhatja a névstruktúrabeli elmozdulásokat is. Mind az öt alkorszakban a pusztai fajtajelölő folyóvíznevek jelennek meg legkisebb számban, ez a szerkezetű típus tehát a folyóvíznévrendszer periferiáján helyezkedik el. Az S+M struktúrával jellemezhető nevek

ugyancsak a kevésbé jellemző szerkezet típusok közé tartoznak. A sajátosságot kifejező névrészből álló egyrészes nevek igen kiegyensúlyozottan vannak jelen a névanyagban: korszakonként többnyire a nevek egyötöde, egynegyede tartozik e kategóriába. Az átvett nevek arányát ezzel szemben folyamatos csökkenés jellemzi, ezzel párhuzamosan pedig azt láthatjuk, hogy a már meglévő folyóvíznevek (többnyire éppen a jövevénynévek) vízrajzi köznévi utótagot kapnak. Növekedést csupán a sajátosságot kifejező előtagú és vízrajzi köznévi utótagú víznevek körében tapasztalhatunk: a korai ómagyar kor végére minden harmadik név ilyen szerkezetű. Napjainkra ez a szerkezet típus szinte egyeduralkodóvá vált: a baranyai Sásdi járásban a víznevek 86,65%-a tartozik ebbe a szerkezet típusba (vö. PÓCZOS 2009a). (A funkcionális-szemantikai szerkezet típusok kronológiai megoszlását a 4. táblázat szemlélteti.)

típus	1000–1099		1100–1199		1200–1249		1250–1299		1300–1350	
F	2	6%	2	8,5%	10	6%	13	3,5%	14	4%
M	16	49%	9	39,5%	63	37%	91	24%	45	12,5%
S	8	24%	3	13%	44	26%	83	22%	79	22%
S+F	5	15%	2	8,5%	35	20,5%	108	28%	126	35%
M+F	-	-	2	8,5%	14	8%	47	12%	69	19%
S+M	2	6%	5	22%	4	2,5%	40	10,5%	26	7%

4. táblázat. *A funkcionális-szemantikai szerkezet típusok kronológiai megoszlása.*

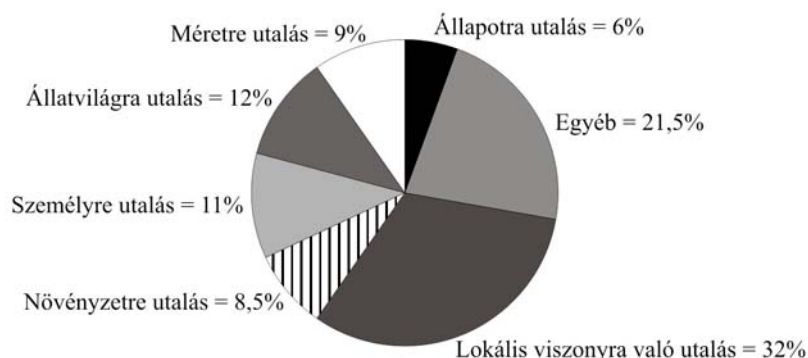
5. Végezetül — keresztező irányú szempontként — az S funkciójú névrészt tartalmazó víznevekben megjelenő sajátosságfunkciók számbeli megoszlását mutatom be. A névkorpuszban szereplő neveknek több mint a fele (55%) tartalmaz a víz valamely tulajdonságát kifejező névrészt, s valamennyi ide vonatkozó névszerkezetet figyelembe véve közöttük az alábbi arányokat látjuk.

A víznek valamely más helyhez való viszonya adta leggyakrabban a névadás indítékául szolgáló motívumot: 32%. Ezt részcsoportokra osztva azt mondhatjuk, hogy a víznek valamely településhez viszonyított lokális viszonya szolgált motivációul a korpusz minden negyedik nevében (25%), s ennél sokkal kisebb számban szerepelnek olyan nevek, amelyek a víz melletti térszíni formáról (4%) vagy tájrészről (3%) kapták a nevüket.

Szép számmal forduló névszerkezetek a vízben vagy a környékén élő állatvilágra utalnak (12%). A nevek kicsivel több mint egy tizedét személyről vagy csoportról nevezték el (11%). Valamivel kevesebb esetben, de még mindig nagy számban a vízi vagy víz környéki növényzet nyújtotta a névadási indítékot (8,5%). Különösen a kétrészes nevek között találunk számos névben utalást a víz méretére (9%), illetve az állapotára (6%).

A fennmaradó több mint 20%-nyi névben (21,5%) a 2.2. pont alatt felsorolt további 10–12 szemantikai jegy valamelyike fejeződik ki, így ezek — noha vannak közöttük jellegzetesen

víznévi funkciók is — a ritkábbak közé tartoznak. (Az S funkciójú névrészek megoszlását a 3. diagram mutatja.)

3. diagram. Az S funkciójú névrészek megoszlása.

Az S funkció összes részkategóriáját érdemes részletezni úgy is, hogy a három fő szerkeztípusra (S, S+F, S+M) vetítjük le azokat. Ebből kitűnik, hogy az egyrészes S funkciójú nevek esetében a településhez viszonyított helyzetet kifejező (35%) és a növényzetre utaló (24%) névrészfunkciók a legmegterheltebbek, emellett csupán a személy(ek)re (9%), illetve a vízi, illetve víz környéki állatvilágra (6%) történik utalás jelentősebb mértékben. Az S funkciójú nevek fennmaradó 26%-a igen színes csoportot alkot: az összes felsorolt funkcionális-semanticai tartalom közül csupán a szín, a szag, a hőmérséklet, a hely valaminek a része, és a relatív helyviszony kifejezésére nem szolgáltat példát a vizsgálati korpusz.

Még gazdagabb képet mutatnak az S+F szerkezettel jellemezhető nevek: 17 alkategória képviselteti magát e szerkezeti típusban. Az előbb említett kategóriához hasonlóan itt is szép számmal találunk növényvilágra (17%), állatvilágra (4,5%), személy(ek)re (12%) és a településhez viszonyított lokális helyre (21%) utaló előtagokat, azonban arányukat tekintve kisebb számban. Emellett azonban a víz méretét (5%), színét (3%), állapotát (5%), illetve a víznek valamely térszíni formához (4%) vagy tájrészhez (4%) viszonyított helyzetét kifejező névrészek nagyobb számban vannak képviselve.

Abban az esetben ha a főtag megnevező névrész, akkor az előtag jellegzetesen a víz méretét, állapotát vagy relatív helyzetét fejezi ki, lényegesen ritkábban jelenik meg motivációként a víz színe, hőmérséklete, mozgása, valamint a víz melletti építmény, a vízzel kapcsolatba hozható személy(ek) vagy a víz lokális helyzete. Nincsenek viszont olyan S+M szerkezetű elnevezések, amelynek megkülönböztető előtagja a víz ízére, szagára, hanghatására, anyagára, a vízi, vízparti növényzetre vagy állatvilágra, tárgyra utalnak, s a víz valaminek a része semanticai tartalmat kifejező névrészre sem akad példa a korpuszban. (A sajátosságot kifejező névrészfunkciók megoszlását az 5. táblázat mutatja. A táblázatban minden kategóriát megje-

leníték, még akkor is, ha csupán egy tagja van. A 3%-os határt el nem érő csoportok egységesen '< 3%' jelölést kapnak.)

névreszsfunkció	S	S+F	S+M
méret	< 3%	5%	45%
alak	< 3%	< 3%	5%
szín	-	3%	< 3%
íz	-	< 3%	-
szag	< 3%	-	-
hőmérséklet	-	< 3%	< 3%
hanghatás	< 3%	< 3%	-
állapot	< 3%	5%	21%
mozgás	< 3%	< 3%	< 3%
anyag	3%	< 3%	-
növény	24%	17%	-
állatvilág	6%	4,5%	-
épület, építmény	< 3%	< 3%	< 3%
tárgy	< 3%	< 3%	-
személy(ek)	9%	12%	< 3%
hely valaminek a része	-	< 3%	-
térszíni forma mellett	< 3%	4%	< 3%
tájrésszel	< 3%	4%	< 3%
település mellett	35%	21%	< 3%
relatív helyzet	-	< 3%	13%

5. táblázat. Az S, S+F és S+M szerkezetű nevek S funkciójú névrészeinek funkcionális-szemantikai típusai.

6. A folyóvíznevekben leggyakrabban megjelenő hat sajátosság időbeli feltérképezése során ugyancsak változásokat tapasztalhatunk. A korai időkből fennmaradt kevés névben a víz mérete, növényzete, valamely más helyhez, illetve személyhez való viszonya (valamint a víz íze és sebessége) szolgáltatta a névadás motivációját. A későbbi korszakok azonban jóval színesebb képet mutatnak. Minden korszakban a víz lokális viszonyára utaló szemantikai jegy jelenik meg leggyakrabban, s a többi sajátossághoz viszonyított aránya fokozatos növekedést mutat. A többnyire településnévből származó nevek dominanciáját vélhetően a településrendszer megszilárdulásával, illetve a településeknek a tájékozódásban és helymeghatározásban betöltött egyre jelentősebb szerepével magyarázhatjuk. A viszonylag állandó növényzet, növényföldrajzi környezet az egyik legszilárdabb támpontja lehet a lokalizálásnak, ennek köszönhetően a régiségben gyakran szolgál a folyóvíznévadás alapjául is: minden elemzett korszakban ez a második legmegterheltebb kategória. A víz méretére és valamely személlyel való kapcsolatára utalás folyamatosan jelen van a víznévrendszerben. Az előbbi eloszlása viszony-

lag egyenetlen képet mutat: hol erőteljesebben, hol gyengébben vesz részt a névalkotásban, a másik kategória esetében kis mértékű visszaszorulást tapasztalhatunk a korai ómagyar kor végére. A vízben élő vagy vízkörnyéki állatvilágnak és a víz állapotának kifejezése csupán a XIII. századtól adatolható. Az e század elején jelentkező 7%-os jelenléttől később csupán másfél-két százalékos eltérést láthatunk. A víz állapota mint névadási indíték a 1200 és 1249 közötti 2,5%-ról közel négyszeresére növekszik a következő alkorszakban, majd újra jelentősen lecsökken. (A hat leggyakrabban előforduló névrészfunkció kronológiai megoszlását a 6. táblázat szemlélteti.)

névrészfunkció	1000–1099		1100–1199		1200–1249		1250–1299		1300–1350	
növényzet	5	33%	1	10%	18	21,5%	35	15%	33	14%
lokalitás	5	33%	5	50%	27	33%	83	36%	91	39,5%
méret	4	26,5%	1	10%	3	3,5%	24	10,5%	16	7%
személy	1	6,5%	1	10%	12	14,5%	19	8%	19	8,5%
állatvilág	-	-	-	-	6	7%	11	5%	13	5,5%
állapot	-	-	-	-	2	2,5%	24	10,5%	8	3,5%
egyéb	-	-	2	20%	15	18%	35	15%	51	22%

6. táblázat. A hat leggyakrabban előforduló névrészfunkció kronológiai megoszlása.

7. A korai ómagyar kori folyóvíznévkinés és a mai baranyai Sásdi járás névanyagának felületes összevetéséből kitűnik, hogy az egykori és a mai víznévrendszer funkcionális-szerkezettípusai között jelentős aránybeli különbségek mutathatók ki.

Az egyrészes fajtajelölő víznevek ma is megtalálhatók a rendszerben (7,45%), még ha nem is nagy számban, a sajátosságjelölő (3,36%) és megnevező funkciójú nevek (0,01%) azonban ebben a járásban alig fordulnak elő. A kétrészes nevek körében azonban szinte kivétel nélkül a hely valamely sajátosságát megnevező előtag és vízrajzi köznévi utótag kapcsolatából születtek víznevek (86,65%). Napjainkra a víznévállomány a sajátosságot kifejező névrészek szempontjából igen drasztikusan megváltozott. A víz lokális viszonyára való utalás egyre erőteljesebben van jelen: a Sásdi járásban a kétrészes nevek közül minden második ide sorolható, s ha hozzávesszük azokat az elnevezéseket is, melyek a víz folyási irányát nevezik meg, hiszen ezek szintén településnévi előtagúak, akkor ez a szám még magasabb. Arányát tekintve a víz „birtokosát” vagy használóját megnevező nevek alkotnak még népesebb elemszámú csoportot. Az, hogy ez a szemantikai névrészfunkció a régiségben és napjainkban is jelentős számban megjelenik a víznevekben, felülírja azt az általános vélekedést, hogy a víznevekre nem jellemző a személyről történő névadás. Természetesen meg kell jegyezni azt is, hogy ez csak a kisebb vizek neveire jellemző motiváció (vö. PÓCZOS 2009a).

Noha a Sásdi járásbeli vizek megnevezései a mai víznévanyagnak csupán egy kicsiny szeletét jelenti, talán mégis alapot szolgáltathat következtetések levonására. A mai névanyagban

kis számban reprezentált nevek esetében azt gyaníthatjuk, hogy ezek a régiségből megőrzött nevek lehetnek. Különösen igaz ez a megállapítás azoknak a névtípusoknak az esetében, melyek a korai ómagyar korban nagyobb elemszámmal jelennek meg a víznévkincsben. Az egyrészes nevek esetében így a növénynévi és állatnévi nevek kormeghatározónak bizonyulhatnak, s fokozottan érvényesnek kell tartanunk ezt a pusztán növénynévből származó elnevezésekre. Ugyanez vonatkozhat az egyrészes, képzett (főleg -s képzős) melléknévből származó nevekre is. A növényzetre és az állatvilágra utaló kétrészes nevek esetében is többnyire régi névalkotásra gyanakodhatunk.

3. A keletkezéstörténeti elemzés

„A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését” (HOFFMANN 1993: 67). Az elemzés emellett kiterjed a már meglévő nevekre is, hiszen e nevek lexikális-morfológiai arculatának változása a nevek nyelvi szerkezetének átalakulását is érinti.

A nevek történeti vizsgálatakor mindig az utolsó névalakító mozzanatot vesszük figyelembe, azaz a név szerkezetének előtörténete irreleváns az általunk végzett elemzés során. A szláv eredetű *Rakóc* víznév esetében például a magyar helynévrendszer tagjaként csak az átvétel tényének van jelentősége, annak, hogy a szlávban milyen nyelvi előzménye van (azaz hogy a víznév a szláv **rakъ* 'rák' jelentésű szóból alakult az **-ov-bc-* képzőbokr hozzákapcsolásával), nincs.

HOFFMANN ISTVÁN az általa kidolgozott tipológiában a keletkezéstörténeti elemzés kategóriáiként ugyanazokat a szóalkotási formákat veszi alapul, amelyekkel a közszavak vizsgálatakor is számolnunk kell. Ennek megfelelően a belső és a külső névalkotással alakult nevek csoportjain belül 1) szintagmatikus szerkesztéssel, 2) morfematikus szerkesztéssel alkotott neveket különít el, 3) valamint a jelentésbeli névalkotással életre hívott, 4) a szerkezeti változással alakult neveket, illetve egyedüli külső névalkotási folyamatként a 5) névátvételt jelenleg tárgyalja (vö. 1993: 67–143).

3.1. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott folyóvíznevek

A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek vizsgálatával több szerző is foglalkozott. ZELLIGER ERZSÉBET a két lexémából álló korai ómagyar kori helynevek vizsgálatakor külön tárgyalja a mellé- és az alárendelő viszonyt tartalmazó helyneveket (TNyt. I, 540–50). Az alárendelő szerkezetű neveket tovább differenciálja a névben kifejezett szintaktikai viszony alapján: így beszél alanyos, tárgyas, határozós, minőség-, mennyiség- és birtokos jelzős hely-

nevekről. Különösen a minőségjelzős nevek esetében fordít nagy figyelmet arra, hogy az alap-tag és a bővítményi tag szófaját is meghatározza, ezenkívül csoportosítja a neveket a jelző által kifejezett szemantikai tartalom szerint is. A birtokos jelzős szerkezetek elemzésekor a jelöltség szempontját vezeti be. A jelöltséget az ősmagyar korra visszavezethető nevekhez kapcsolja, a jelöletlenség általánosabbá válását pedig a XII–XIII. századra teszi. ZELLIGER ERZSÉBET a felhívja figyelmet arra is, hogy a jelölt és a jelöletlen formák egymás mellett párhuzamosan is léteztek. A szerző a nevek változásának tendenciájára a jelöletlenné válást tartja jellemzőbbnek, amit azzal magyaráz, hogy így az alap- és a bővítményi tag szorosabb kapcsolatban van egymással. Külön érdemes kiemelni, hogy a birtokos jelzős víznevek között a valós birtoklás kifejezése mellett egyes nevekben a rész–egész viszony kifejezését látja megvalósulni.

A kései ősmagyar kori helynevek vizsgálatakor LŐRINCZI RÉKA sok szempontot megtart a TNyt. első kötetében alkalmazott szempontrendszerből, azonban több helyen tovább is lép (TNyt. II, 891–908). Az alárendelő viszonyt tartalmazó neveken belül megkülönbözteti a tulajdonnévi és a közszói alaptagú elnevezéseket. A jelzős szerkezetű helynevek elemzésekor igen érzékenyen vázolja a jelzőkhöz kapcsolható szemantikai tartalmakat. Érdemes kiemelni a birtokos jelzős alakulatok alapjául szolgáló motivációkat: külön típusként jelenik meg a tulajdonviszony, rész–egész viszony, térbeli összetartozás, dolgok valahol levése, időbeli összefüggés, ellátottság, valamiben való bővelkedés, alkalmasság birtokviszonya, illetve a genitivus subjektívus viszony.

HOFFMANN ISTVÁN e neveket szintagmatikus szerkesztéssel alkotott helyneveknek tartja. A kategóriába azokat az elnevezéseket sorolja, „amelyek keletkezésükkor szintagmatikusan jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotátumáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrésznek tekintendő” (HOFFMANN 1993: 70). A TNyt. felfogásától eltérően a szerző tehát csak a névrészek közötti szintaktikai viszonyt veszi figyelembe, a névelemek között mutatkozót nem.

A jelenség definíciója értelmében a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek szerkezeti-leg kizárólag kétrészesek lehetnek. Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy nem minden kétrészes folyóvíznév tartozik ebbe a kategóriába, az elő- és utótagból álló nevek ugyanis szerkezeti változás (kiegészülés) útján is létrejöhetnek. HOFFMANN e keletkezéstörténeti módon belül további alcsoportokat is elkülönít: szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek létrejöhetnek alárendelő (jelzős, határozós), illetve mellérendelő szerkezetekből.

HOFFMANN ISTVÁN — INCZEFI is támaszkodva — ugyancsak felhívja a figyelmet arra, hogy a birtokos jelzős szerkezetű helynevekben a birtoklás kifejezése mellett a helyviszony és

a részmeghatározás szerep is megjelenhet, illetve a birtokos személyjel pusztán formális használatáról is szól (1993: 62–3).

A HOFFMANN által kidolgozott többszintű helynév-tipológiát alkalmazta történeti anyag vizsgálatára BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY (1998). Az alárendelő szerkezetű nevek körében külön tárgyalást szentelnek a minőség-, a mennyiség- és a birtokos jelzős helyneveknek. A minőségjelzős szerkezetekből alakult településneveket a szerzőpáros a hagyományos nyelvtani kategóriák mentén próbálja meg rendszerezni, így az előtag szerepe szerint kiemelő és kijelölő jelzői, valamint megkülönböztető jelzős összetételekből létrejött helynevekről beszélnek. A kiemelő jelzői összetételből származó víznevek előtagja minden esetben a folyóvíz valamely tulajdonságát jelöli, utótagja pedig vízrajzi köznév. A kijelölő és a megkülönböztető jelzős szerkezetek elkülönítését BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY azzal indokolja, hogy mivel az első típusba tartozó nevek előtagjában melléknév áll, addig az utóbbiban egyéb névszó, többnyire tulajdonnév szerepel, így véleményük szerint a kijelölő jelzős nevekre jobban illik a minőségjelzős szerkezet elnevezés. A kijelölő jelzői szerkezetű víznevek előtagjának az a funkciója, hogy az azonos nevet viselő objektumok közül kijelölje valamelyiket, a megkülönböztető jelzős szerkezetek pedig az 'az a víz (utótag), amely X településen/település alatt (előtag) átfolyik' jelentésszerkezettel írhatók le. A szerzőpáros azonban megjegyzi azt is, hogy az egyes típusok elkülönítése igen bizonytalan (1998: 87–9).

TÓTH VALÉRIA szintén a HOFFMANN által kidolgozott modellt alkalmazta az Abaúj és Bars vármegyék helyneveit elemző munkájában (2001a). A birtokos jelzős szerkezetű neveket először a jelöletlenség és jelöltség kettőssége mentén csoportosítja. A jelölt birtokos jelzős összetételekből alakult helynevek vizsgálatát igen differenciáltan végzi el: számol ugyanis a helyviszonyt, osztály–egyed viszonyt, rész–egész viszonyt kifejező nevek, valamint ténylegesen minőségjelzős szerepű nevek és egyéb e csoportokba nem sorolható nevek kategóriáival (2001a: 171–7).

Dolgozatomban a szakirodalom elemzési modelljeinek a tanulmányozása után a HOFFMANN-féle meghatározás követését tartom célszerűnek, a rendszerek egyes kategorizációs szempontjait azonban beépítem saját tipológiámba. A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott folyóvíznevek igen gazdag csoportját (32%) így először formális alapon csoportosítom, azaz külön mutatom be a jelölt és a jelöletlen szerkezeteket, majd ezeken belül a nevekben kifejezett szemantikai tartalom alapján alcsoportokat alakítok ki: itt a valós birtoklás, a helyviszony, a víz valamely más sajátossága és rész–egész viszony kategóriákkal dolgozom. A szakirodalomtól eltérően az osztály–egyed viszonyt kifejező neveket a szerkezeti változással (pontosabban a kiegészüléssel) keletkezett nevek között elemzem. Ez a tárgyalási

mód véleményem szerint eredményesebbnek bizonyulhat, a folyóvíznevekben ugyanis ugyanazok a szemantikai tartalmak jelölt és jelöletlen alakváltozatokban egyaránt megjelenhetnek.

3.1.1. Jelöletlen szerkezetek

1. A víz valamely s a j á t o s s á g á r a utaló jelöletlen kiemelő jelzői összetételből származó vízneveket az előtag szófaja szerint is differenciálhatjuk. Az esetek többségében jelzői szerepben melléknév áll, amely lehet képzett, mint a *Cseresznyés-patak* (1332: *Cheresnespatak*, Gy. 3: 326), *Diós-patak* (1262: *Gyospotok*[*teu*], Gy. 3: 153), *Dobos-patak* (1300/1370/1386: *Dobuspatak*, Gy. 2: 458, 551), *Egres-patak* (1324/1326: *Egrespothok*, Gy. 3: 152, 236), *Férges-ér* (1228/1491: *Fergesher*, Gy. 2: 564, 606), *Gálnás-patak* (1343: *Galnaspatak*, KMHsz. 1.), *Hidas-patak* (1300>379: *Hidaspathak*, KMHsz. 1.), *Hodos-ér* (1264: *Huduser*, Gy. 4: 327, 419), *Kálnás-ér* (1331: *Kalnaser*, Gy. 3: 153, 258), *Kengyeles-patak* (1333: *Kengeluspatak*, Gy. 4: 210), *Körtvélyes-patak* (1243/1335: *Keortvelespatak*, Gy. 2: 458, 533), *Köves-ér* (1291: *Kuuesheer*, Gy. 2: 458, 501), *Köves-patak* (+1252: *Kuespotok*, Gy. 4: 41, 102), *Kutas? -patak* (1243/1335: *Katuspatak*, Gy. 2: 458, 522), *Mogyorós-patak* (1275/1835: *Monurospotok*, Gy. 3: 152), *Mohos-patak* (1270/1272: *Muhuspotok*, Gy. 1: 83), *Nádas-patak* (1333/1334: *Nadaspatak*, Gy. 2: 459, 512), *Ölyves-patak* (1270/1272: *Vluespotok*, Gy. 1: 83), *Pisztrángos-patak* (1261: *Pistrungus potoc*, Gy. 1: 40, 105), *Rákos-patak* (1243/1335: *Bakuspatak* [ɔ: *Rakus*-], Gy. 2: 458, 523), *Rekettyés-maláka* (1341: *Reketyesmalaka*, Gy. 1: 317), *Sáros-patak* (1270/1272: *Saruspotok*, Gy. 1: 40, 82), *Somos-patak* (1299: *Sumus Pothok*, Gy. 1: 545), *Sós-patak* (1290>1413: *Sospathak*, Gy. 3: 535, 558), *Sós-séd* (1177/1202–3/1337: *Sossed*, Gy. 2: 131), *Száldobos-patak* (1349: *Zaldubuspotak*, Gy. 2: 197), *Tekeres-ér* (1323: *Tekeruser*, Gy. 2: 323, 439), és a névalkotás szempontjából képzetlen (*Erős-patak* (1306: *Ereus patac*, Gy. 2: 84), *Fehér-patak* (1325: *Feyerpotok*, Gy. 1: 197), *Fej-ér-patak* (1230: *Feirpotok*, Gy. 4: 40, 54, 105), *Fekete-patak* (1332: *Feketepotak*, Gy. 4: 326, 449), *Fekete-sár* (1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501), *Fekete-ügy* (1247/1250 PR.: *Feketig*, Gy. 1: 821), *Hideg-ér* (1342: *Hydegher*, KMHsz. 1.), *Hideg-patak* (1343: *Hydeghpatak*, KMHsz. 1.), *Hideg-séd* (1341/1347: *Hydeghsed*, Gy. 2: 459, 485), *Hideg-víz* (1296/1413: *Hydegvyz*, Gy. 2: 100), *Homorú-patak* (1208/1359: *Humurou potoc*, Gy. 4: 133, 152), *Hoszszú-aszó* (1265: *Huzzyozov*, Gy. 3: 41, 139), *Keskeny-ér* (1331: *Kesekuner*, Gy. 3: 153, 258), *Kis-patak* (1298: *Kyspotok*, Gy. 3: 154, 272), *Lassú-ág* (1338: *Lasseu ag*, Gy. 2: 565, 580), *Mély-patak* (1298: *Melpatak*, Gy. 4: 41, 53, 96), *Mély-ér* ([1077–95]>+1158//1403/PR.: *Mecler* [ɔ: *Meeler*], Gy. 1: 248, 371), *Nagy-ér* (+1252/[1270]: *Noger*, Gy. 2: 565, 607), *Nagy-patak* (1243/1335: *Nagypatak*, Gy. 2: 458, 533), *Nagy-sár* (1255: *Nogsar*, Gy. 1: 413, 472), *Ó-patak* (1291: *Opotok*, Gy. 2: 460, 543), *Sebes-maláka* (1244/1295/1384: *Sebesnilaka* [ɔ:

Sebesmlaka], Gy. 1: 401), *Sebes-patak* (1291: *Sebuspotok*, Gy. 2: 457, 541, 547), *Száraz-aszó* (1265: *Zarazozov*, Gy. 3: 41, 139), *Száraz-ér* (1323: *Zarrazer*, Gy. 1: 770), *Száraz-patak* (1332: *Zarazpatak*, Gy. 3: 326, 381), *Széles-víz* (1326: *Sceles uiz*, Gy. 4: 586, 659). Találhatunk továbbá jelzőként folyamatos és befejezett melléknévi igenevet: *Aszú-patak* ([1252]/1252: *Ozowpotok* ~ *Oscewpotok*, Gy. 3: 153, 225), *Csorgó-ér* (1284/1410: *Chorgue er*, Gy. 1: 608), *Forró-patak* (1338/1396: *Furrowpatak*[few], KMHsz. 1.), *Omsó-ér* (1200 k.]/896 u.-ra: *Umusouer* ~ *Humusouer*, Gy. 1: 570, 601), *Súgó-patak* (1338/1339: *Sugopatak*, Gy. 1: 533), *Zúgó-fok?* (1296/1346/1408: *Zugousuk* [ɔ: *Zugoufuk* ?], Gy. 1: 303), valamint *Romlott-patak* (1266: *Rumluthpatak*, Gy. 4: 210, 282). Településnévhez járulva az -i melléknévképzővel is alakultak nevek: *Baski-patak* (1330: *Boskypotok*, Gy. 1: 67, 85), *Zselizi-sár* (1274: *Selyzy sar*, Gy. 1: 413, 488).

Előfordulnak továbbá főnévi (általában növény- vagy állatnévi) jelzős szerkezetek is: *Agyag-patak* (1249/1321/XVII.: *Agagpatok*, Gy. 3: 152, 233), *Bükk-patak* (1278: *Byk potok*, Gy. 4: 66), *Csolnok-patak* ([1270]/1270: *Cholnukpotok*, Gy. 3: 151, 252), *Éger-patak* ([1205–9]>1223: *Egwerpotac*, Gy. 2: 447, 451), *Fenyő-sevnice* (1075/+1124/+1217: *Feniosaunicza*, Gy. 1: 413, 443, 482), *Hárs-patak* (1317/XVIII.: *Haaspatak*, Gy. 3: 152, 190), *Hévíz* (1309>XV.: *Hewiz*, Gy. 4: 497, 537), *Kengyel-ér* (1284/1454: *Kengeler*, Gy. 1: 793), *Köles-ér* (1329: *Kuleseer*, Gy. 1: 570, 604), *Kőrös-patak* (1267>1424: *Keuruspathak*, Gy. 3: 40), *Körtvély-ér* (1295/1423: *Kerthweler*, Gy. 1: 510), *Mogyoró-patak* (1337: *Monyerowpatak*, KMHsz. 1.), *Nyár-ér* (+1214/1334: *Narher*, Gy. 1: 571, 646), *Rák-patak* (1216 [ɔ: 1217]/1230: *Rocpotoc*, Gy. 3: 40, 113).

A jelöletlen kijelölő jelzői szerkezetű víznevek között csak olyan elnevezéseket találunk, amelyek az alaptagban megnevezett folyóvíz valamely ágát, szakaszát nevezik meg. Az ág- és szakasznevek kevés kivételtől eltekintve ebbe a csoportba tartoznak. Ide sorolhatóak az *Aszú-Szartos* (1317: *Azyuzartus*, Gy. 1: 39, 148), *Derék-Szönce* (1338/1430: *Dereksevnyniche*, Gy. 3: 152, 261), *Fehér-Körös* (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.), *Fejér-Béla* (1265: *Feyer Bela*, Gy. 4: 40, 65), *Hideg-Tepla* (1319: *Hideg Topla*, Gy. 4: 41, 104), *Holt-Duna* ([1322 u.]: *Hold duna*, Gy. 1: 710), *Holt-Ida* (1317: *Holt Ida*, Gy. 1: 41, 148), *Holt-Kompa* (1339: *Hothkompa*, KMHsz. 1.), *Holt-Latorca* (+?1248>1393: *Holthlataarcha*, Gy. 1: 537), *Holt-Mic* (1299: *Holuth Mych*, Gy. 1: 545), *Holt-Nyárágy* (1323: *Holthnarag*, Gy. 1: 794), *Holt-Tugár* (1299: *Holuthtugar*, Gy. 4: 210, 306), *Holt-Vág* (+1138 [1210–30 k.]: *Holut Vag*, Gy. 4: 325, 353, 389, 419, 420), *Holt-Zagyva* (1264/1426: *Hoult Zagwa*, Gy. 4: 296), *Hosszú-Gózd* [1278: *Husciouth Goosd* [ɔ: *Soosd*], Gy. 4: 41, 67)], *Kék-Kálló* (1311/1323: *Kekallo*, Gy. 1: 570, 618, 669), *Kis-Balog* (1297/1358//1776: *Kis Bologh*, Gy. 2: 459), *Kis-Büked* (1341: *Kysbikud*,

KMHsz. 1.), *Kis-Enyed* (1299/XIV.: *Kysenegd*, Gy. 2: 100, 141, 177), *Kis-Ilosva* (1341/1342//XVIII.: *Kis Ilosva*, Gy. 1: 519, 541), *Kis-Ond* (1341: *Kysond*, KMHsz. 1.), *Kis-Palugya* (1269/1281: *Minus Palugya*, Gy. 4: 40, 85), *Kis-Szamos* (1280/1717: *Kiss (?) Szamos*, Gy. 3: 372), *Kis-Vicsoma* (1324: *Kyswychma*, Gy. 4: 326, 480), *Kis-Zsitva* (1318: *Kywstua*, Gy. 1: 479), *Kőhid-Körös* (1329: *Kuhidkerus*, Gy. 1: 304), *Közép-Hanva* (1293: *Kuzephonua*, (Gy. 2: 506), *Közép-Sár* (1192/1374/1425: *Cuzepsar*, Gy. 2: 322, 358), *Lassú-Duna* (1192/1374/1425: *Losiuduna ~ Losyuduna ~ Losoyuduna*, Gy. 1: 201, 236–7), *Meddő-Sőnce* ([1266]/1266/1274: *Meddeu Seunche*, Gy. 3: 152, 244, 254), *Mély-Kürtös* (1337: *Meelkyrtus*, Gy. 3: 151), *Mög-Sár* (1276: *Mugsar*, Gy. 2: 322, 358), *Nagy-Balog* (1297/1358//1776: *Nagy Bologh*, Gy. 2: 459, 483, 511), *Nagy-Ilosva* (1341/1342//XVIII.: *Nagy Ilosva*, Gy. 1: 519, 541), *Nagy-Kubin* (1325: *Nogkulbyn*, Gy. 1: 196–7), *Ó-Ida* (1327: *O-Ida*, Gy. 1: 41, 69), *Sebes-Vajas* (1326/1353: *Sebeswoyas* Gy. 1: 731), *Túlsó-Borsova* (1341/1342//XVIII.: *Tulso Borsva*, Gy. 1: 541) víznevek, amelyekben a jelző tehát csak valamihez (a többi azonos nevű vízfolyáshoz) viszonyítva értelmezhető.

E nevekkel hozható kapcsolatba a mennyiségjelzős szerkezetekkel rokonítható *Hármas-Körös* (1261/1271: iuxta *Crisium triplicem*, Gy. 1: 881, 896) víznév is, mely a *Körös* azon részét nevezi meg, ahol a folyó három (*Körös* nevű) ága egybefolyik.

Az adatállományban ezenkívül találkozhatunk olyan viszonyító összetételekkel is, amelyekben a névadás alapjául szintén valamilyen más objektumhoz történő viszonyítás szolgálhatott: *Elő-patak* (1270>1270: *Eleupotok*, Gy. 3: 501, 513), *Közép-ér* (1327: *Kuzeper*, Gy. 4: 210, 269), *Közép-patak* (1338/1339: *Kuzeppatak*, Gy. 1: 533), *Vég-ág* (1268/1508: *Vegag*, Gy. 3: 387, 434), *Vég-ér* (+1278/1278: *Veger*, Gy. 3: 386, 419).

A megkülönböztető jelzős szerkezetből keletkezett *Határ-Szomoga* (+?1248>1393: *Hatar Zamaga*, Gy. 1: 537), *Mező-Rába* (1287: *Mezeuraba*, Gy. 2: 564, 582), *Örvénd-Körös* (1282: *Vluendkeres*, Gy. 1: 570, 649), *Somogyi-Bódfa* (1255: *Sumugy Buldua*[feu], Gy. 1: 98, 140) víznevek az előtagban megnevezett településen/település alatt vagy annak a területén folynak át.

2. A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó víznevek csoportjában előfordulnak a személyre utaló előtaggal bíró, v a l ó s b i r t o k l á s t kifejező víznevek is. Ezt a tényt a víznevekben azonban több szempontból is sajátosan kell értenünk: utalhat a birtokviszony egyrészt arra, hogy a víz az előtagban megnevezett személy földjén folyik keresztül, illetve másrészt arra is, hogy a víz elnevezése a halászójog birtokosáról történt — ez utóbbi különösen tavak esetében gyakori. Személynév szerepel az *Apor-ügy* (1009//[+cca. 1295]: *Apurig*, Gy. 4: 586, 696), *Csikló-patak* ([1279]/1279/XVIII.: *Chikloupotok*, Gy. 3: 152, 260), *Gyormó-ér* (1270: *Gurmouer*, Gy. 4: 327, 428, 477), *Kalenda-víz* (+1214/1334: *Kalenda wyz*, Gy. 1: 643), *Utas-*

patak (1246/383: *Vtospatak*, Gy. 2: 459, 550) nevekben, emellett népnévi (*Cseh-patak* +1294/1471: *Csehpatak*, Gy. 2: 507, *Cseh pataka* 1341/1347: *Chehpataka*, Gy. 3: 40, 125) és foglalkozásnévi (*Csősz-patak* 1341: *Cheuspatak*, KMHsz. 1.) bővítményi részt is találunk az ilyen névszerkezetekben. (Ez utóbbi két név ugyanakkor szintén lehet személynév is.)

3. Külön kell szólnunk azokról a víznevekről, amelyekben az első névrész arra a településre utal, amelyen a víz átfolyik: *Fűzi-patak* (1317/1409: *Fizyepatak*, Gy. 1: 148), *Kamut-ér* (1295/1423: *Kamawlther*, Gy. 1: 508, 510), *Kötelen-patak* (1332: *Kedelenpatak*, Gy. 3: 326, 361, 380), *Levas-patak* (1327/1327: *Lewaspatak*, Gy. 4: 211, 261), *Nyerges-patak* (1268: *Nerges potok*, Gy. 4: 281), *Szakál-ér* (1284/1410: *Zakal er*, Gy. 1: 608, 663), *Tolvé-ér* (1338: *Tolneher* [c: *Tolueher*], Gy. 2: 411), *Ug-ér* ~ *Huku-ér* (1075/+1124/+1217: *Huger*, Gy. 1: 899, 906), *Újnyerges-patak* (1327/1327: *Vynergespotok*, Gy. 4: 239, 281), *Várad-patak* (1333: *Waradpatak*, Gy. 4: 210, 316), *Varsány-patak* (1327/1327: *Wossyanpatak*, Gy. 4: 210, 317–8). E kategóriával mutatnak hasonlóságot a *Bérc-patak* (+1274/1413: *Berczpatak*, Gy. 4: 65), *Eresztevény-víz* ([1265]/1265: *Ereztewenwys*, Gy. 3: 139), *Határ-patak* (1342: *Hatarpotak*, KMHsz. 1.), *Megye-patak* (1332: *Megepotak*, Gy. 4: 326, 449), *Megye-ág* (1268/1347: *Megeag*, Gy. 3: 387, 412, 416) nevek is, mivel ezekben is l o k á l i s v i - s z o n y fejeződik ki.

3.1.2. Jelölt szerkezetek

1. A jelölt vízrajzi köznévi utótagú folyóvíznevek között szép számmal találunk olyat, amely a víz valamely s a j á t o s s á g á t jelölő előtagot kapott. A vízfolyás kapcsolatát valamely személyhez vagy csoporthoz, illetve a folyóvíz lokális viszonyát kifejező névrészt tartalmazó nevek csoportját gazdag elemszámuk miatt célszerűnek látom külön bemutatni. A hagyományos szemléletben ezek a nevek a minőségjelzős nevekhez sorolandók, bennük a birtokos személyjel használata pusztán formális.

A kiemelő jelzői összetételből származnak a képzett melléknévi előtagú *Almás pataka* (1295: *Almaspotaka*, Gy. 4: 211, 261, *Foktalan pataka* (1339/1342>1378: *Foktalanpataka*, Gy. 3: 469, 497), *Gyékényes ága* (1338: *Gekenusaga*, Gy. 2: 565, 580), *Gyertyános pataka* (1291: *Gyartyanos pataka*, Gy. 2: 459), *Hattyas pataka* (1326: *Hatyaspathaka*, Gy. 3: 326, 380), *Karvalyos pataka* (1341: *Karuluspotaka*, KMHsz. 1.), *Kökényes pataka* (1291: *Kukenespataka*, Gy. 2: 459, 501), *Köves pataka* (1331/1373: *Keuespathaka*, Gy. 3:40), *Ményes* ~ *Ménés pataka* (1341: *Menuspataka*, KMHsz. 1.), *Mocsolyás pataka* (1295: *Machalaspataka*, Gy. 3: 40, 70), *Mogyorós pataka* (1329: *Munurospataka*, Gy. 2: 44, 63, 82), *Solymos ere* (1344: *Solmusere*, KMHsz. 1.), *Solymos pataka* (1265: *Solumus potoka*, Gy. 3: 41, 139), *Sós pataka* (1281/1341: *Souspotaka*, Gy. 1: 800), *Tölgyes foka* (+1055/[1416 k.]:

Tulgu's' foka, KMHsz. 1.), *Ürmös pataka* (1249: *Yrmeg potoka* [ɔ: *Yrmes*], KMHsz. 1.) nevek. A *Jeles pataka* (1341/347: *Jeluspataka*, Gy. 3: 40, 125) előtagjaként képzetlen melléknév áll.

Ahogy a jelöletlen szerkezeteknél láttuk, e csoportban is előfordulnak főnévi (általában növény- vagy állatnévi) jelzős szerkezetek is: *Berkenye pataka* (1286: *Brekene potoka*, Gy. 4: 210, 271), *Bükk pataka* (1282/1285: *Bikpotoka*, Gy. 2: 100, 177), *Éger pataka* (1341: *Egerpataka* ~ *Egurpataka*, Gy. 2: 460, 493), *Gesztenye pataka* (1291: *Gestunepotoka*, Gy. 2: 457, 543), *Kender ága* (1338: *Kenduraga*, Gy. 2: 565, 580), *Malac pataka* (1333/1334: *Malachpataka*, Gy. 2: 459, 512), *Malom vize* (1336/1456: *Malumvize*, Gy. 4: 122), *Nagy-fűz pataka* (1291: *Nogyfyzpataka*, Gy. 2: 458), *Szarka pataka* (1312>1341: *Zarkapataka*, Gy. 3: 216), *Szín pataka* (1313: *Zynpotoka*, Gy. 2: 100, 161, 191), *Tölgy pataka* (1282/1285: *Tulpathaka*, Gy. 2: 100), *Vár pataka* (1266: *Warpathaka*, Gy. 4: 210, 282), *Varjú pataka* (1329: *Woryupataka*, Gy. 2: 71).

Az egyetlen megkülönböztető jelzős szerkezet a *Ragály Szuhája* (1283/1353: *Ragalzuhaya*, Gy. 2: 459, 537, 558) víznév.

2. A jelölt birtokviszonyt kifejező nevek előtagjai között is találkozhatunk népnévvel (1341/1347: *Chehpataka*, Gy. 3: 40, 125, 1339: *Zerechepataka*, KMHsz. 1.), személynévvel (1335/1336: *Benapataka*, Gy. 4: 209; 1321: *Bukenpothoka*, Gy. 1: 539; 1328: *Chakanpataka*, Gy. 1: 68; 1312/1358>1364: *Dethmarpataka*, Gy. 3: 216; 1228/1305/1361: *Ensere*, Gy. 3: 387, 456; 1228: *Fontscolere*, Gy. 2: 208, 302; 1299/XVI.: *Gianpataka*, Gy. 2: 181; 1266/1374: *Jenpotoka*, Gy. 3: 152; 1266/1374: *Jendinpotoka*, Gy. 3: 152; +1214/1334: *Kalenda wyze*, Gy. 1: 643; 1283: *Karulpotoca*, Gy. 3: 205; 1270: *Tyba potoka*, Gy. 1: 537; 1315/1339: *Zacharispotoka* ~ *Zachariaspothoka*, Gy. 1: 767), valamint foglalkozásnévvel is (1338: *Yobbag aga*, Gy. 2: 565, 580; 1324: *Konachpotoka* [ɔ: *Kouach-*], Gy. 1: 528; 1310: *Popaga*, Gy. 1: 616; [1335]/1335: *Popewreme*, Gy. 3: 153, 196). E nevek esetében bizonyára valószínűsíthető a birtoklásról beszélhetünk.

3. A birtokos személyjeles földrajzi köznévi utótagot tartalmazó víznevek között legnagyobb számban a helyviszonyt kifejező (településnévi előtagú) szerkezetek fordulnak elő: *Balajt pataka* (1332: *Boluhthpataka*, Gy. 1: 755, 762–3), *Bályok pataka* (1327: *Balukpathaka*, Gy. 1: 671), *Bátor pataka* (1295: *Bathurpataka*, Gy. 3: 39, 70), *Bocsárd pataka* (1327: *Bolchardpataka*, Gy. 1: 39, 69), *Bogács pataka* (1318: *Bagathpataka*, Gy. 2: 44, 61), *Cécke pataka* (1341: *Cechkepotoka*, KMHsz. 1.), *Csákány pataka* (1283/1353: *Chakanpataka*, Gy. 2: 459, 489, 558), *Damak pataka* (1279/1312: *Domokpotoka* ~ *Domokpotoka*, Gy. 1: 768–9), *Deregn(y)ő pataka* (1321: *Deregneupothoka*, Gy. 1: 539),

Dombó pataka (1278: *Dumbó potaka*, Gy. 3: 551, 561), *Esküllő pataka*, (1341: *Wskuleu-pataka*, KMHsz. 1.), *Harangláb pataka* (1301/1560/XVIII.: *Haranglábpotoka*[tw], Gy. 3: 535, 551, 553), *Hartyán pataka* (1335/1336: *Harkyanpataka*, Gy. 4: 248), *Hatvan pataka* (1250: *Hotuon potoka*, Gy. 4: 211, 258), *Hilyó pataka* (1318: *Hyleupothoka*, Gy. 1: 91, 139), *Hrussó pataka* (1279: *Huruso potoka*, Gy. 3: 152, 227), *Inaktelke pataka* (1299/1300: *Inaktelkpataka*, riv. (Gy. 3: 344, 350), *Jám pataka* (1335: *Jampataka*, Gy. 3: 485), *Kalyán pataka* (1326: *Kalyanpathaka*, Gy. 3: 326, 351, 380), *Kecső vize* (1295/1315: *Kechewyzy*, Gy. 2: 459, 514, 530), *Kercsén(y) pataka* (1268: *Kerchen potoka*, Gy. 4: 210, 271), *Keszi pataka* (1277: *Kezupataka*, Gy. 3: 151, 208), *Kesző pataka* (1232>1347: *Kezupataka*, Gy. 2: 458, 515), *Láz pataka* (1303: *Lazpataka*, Gy. 3: 151, 209), *Lüle pataka* (1299/1324: *Luepataka*, Gy. 1: 414, 468), *Málé pataka* (1255/1358: *Malee pathaka*, Gy. 2: 458, 525), *Mile pataka* (1283/1464: *Milepothoka*, Gy. 1: 788), *Mitár sédje* (+1015/+1158//1403/PR.: *Mitar sede*, Gy. 1: 248, 342, 349), *Nyerges pataka* (1268: *Nergues potoka*, Gy. 4: 210, 271), *Orogvány pataka* (1336: *Vrhuuanpataka*, Gy. 2: 458, 532), *Ózd pataka* (1339/1344/1448: *Ozd pataka*, Gy. 2: 99), *Pann ere* (1285: *Ponkeere*, Gy. 4: 443), *Petlend pataka* (1257 [o: 1259]/1390/1454: *Pethlend pochka* ~ *pothoka*, Gy. 3: 501, 518, 520), *Ragály pataka* (1335: *Ragalp(at)aka*, Gy. 2: 459, 537), *Rás pataka* (1334: *Raaspataka*, Gy. 2: 459, 538), *Regéc pataka* (1336: *Regechpataka*[fey], Gy. 2: 458, 532), *Szelce pataka* (1240: *Scelcepothoka*, Gy. 2: 459, 492, 550), *Szelény pataka* (1303/1362//1437: *Zelenpataka*, Gy. 3: 151, 209, 252), *Szentkirály pataka* (1300/1370/1386: *Zenthkiralpataka*, Gy. 2: 458, 551), *Tardona pataka* ([1240]: *Turduna potoka*, Gy. 1: 735, 811), *Told pataka* (1265: *Told potoka*, Gy. 4: 211, 263), *Vaja pataka* (1339/1342>1378: *Woyapataka*, Gy. 3: 469, 497), *Várad ere* ([1262]/1262: *Warodhere*, Gy. 1: 759), *Várad pataka* (1333: *Waradpataka*, Gy. 4: 210, 316), *Varjad pataka* (1326: *Woryadpathaka*, Gy. 3: 326, 379), *Vezekény pataka* (1341/1347: *Wezekynpataka*, Gy. 3: 40, 124), *Vidonya pataka* (1257 o: 1259]/1390/1466: *Wydama pathaka*, Gy. 3: 501, 520, 522), *Vinc pataka* (1299/1369/1571: *Vinczpataka*[feye], Gy. 2: 100, 159, 192), *Zahora pataka* (1277: *Zohora potoka*, Gy. 4: 320). E nevek szemantikailag az 'előtagban megnevezett település mellett elfolyó (esetleg azon a helyen eredő vagy a hely felé haladó) vízfolyás'-ra utalnak, vagyis az alakilag birtokos jelzős szerkezetű nevekben, jelentésánál egyfajta helyviszony fejeződik ki. Ebbe a csoportba tartoznak továbbá nem településnévi, de valamilyen más helyre (erdő, rét, megye, hegy stb.) utaló előtagot tartalmazó nevek is: *Borsod pataka* (1265: *Borsodpotoka*, Gy. 3: 41, 139), *Csincse pataka* (1334: *Chinchepotaka*, KMHsz. 1.), *Gályahorka pataka* (1281/1341: *Galahurkapotaka*, Gy. 1: 786), *Kuna pataka* (1303/1352//1450: *Kwnapathaka*, Gy. 1: 815), *Makó bükke pataka* (1299/1300: *Makobykepataka*, Gy. 3: 326,

344, 362), *Megye pataka* ([1266]/1266/1274: *Megepotoka*, Gy. 3: 152, 254), *Szelecs pataka* (1318: *Zelechpataka*, Gy. 2: 44, 71), *Telek pataka* (1318: *Thelek pothoka*, Gy. 1: 139).

4. A rész–egész viszony kifejeződése víznevek esetében igen gyakori, hiszen a folyóvíz forrásának és torkolatának a megnevezései e csoportba tartoznak (lásd pl. *Dárony pataka feje*, *Kanizsa töve*). Dolgozatomnak azonban e nevek természetesen — minthogy nem folyóvizeket jelölnek — nem képezik szerves részét, így részletes bemutatásuktól eltekintek. Valamiféle rész–egész viszony fejeződik ki a víz ágára utaló nevekben is. Itt említhetjük meg a *Karasó ága* (1330: *Karasoaga*, Gy. 1: 249, 333, 339) elnevezést, s amennyiben elfogadjuk, hogy a *Csombó ága* (1338: *Chumbouaga*, Gy. 2: 565, 580) nevű víz kapcsolatban van a *Csombord* (1338: *Chumburd*, Gy. 2: 580) patakka, akkor e nevek viszonyát is így kell értelmeznünk. Minden bizonnyal ugyanígy kell eljárunk a lokális összefüggést mutató tó- és folyóvíznevek kapcsolatának a megítélésakor is. A *Bodza foka* ~ *Bodzás foka* ([1192]/1394: *Bozyafuka* ~ 1192/1374/1425: *Buziasfoka*, Gy. 1: 202, 236) vízfolyás a Bodzás-tó kifolyó ága lehet, a *Keli-foka* (1192/1374/1425: *Losyuduna desc. usque Kelyfuka*, Gy. 1: 236) a Keli-halastó lefolyása, de valószínűleg ide tartozhat a *Kerek-tó ere* (1347: *Kerektoere*, KMHsz. 1.) név is.

3.2. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek

„A morfematikus szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (HOFFMANN 1993: 73).

A korai ómagyar korban is számos folyóvíznév (9,5%) jött létre a morfematikus szerkesztéssel történő névalkotás egyik altípusa, a helynévképzővel történő névalkotás útján. E nevek esetében az adott jelsor helynévi státusa azáltal teremtdött meg, hogy egy tőmorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképző kapcsolódott (vö. HOFFMANN 1993: 75). A TNyt. a helynévképzés megjelenését már az ősmagyar korban gyanítja, hozzátéve, hogy ekkor még feltehetően kisebb szerepe volt a helynevek létrehozásában, mint később (I, 253).

A víznévanyag e csoportba tartozó neveinek létrehozásában helynévképzőink közül a *-d*, a *-gy* és az *-s* toldalékok vettek részt alkotó módon. Néhány név pedig más formánsok segítségével vált tulajdonnévvé.

1. A *-d* és a *-gy* képzők megítélése alapvetően két táborra osztja a névkutatókat, véleményük ugyanis megoszlik arról, hogy a *-gy* képző a *-d* képző alakváltozatának vagy pedig külön formánsnak tekintendő-e. D. BARTHA KATALIN a *-d* palatalizált változataként utal a *-gy*-re (1958: 101), de együtt tárgyalja a két képzőt a TNyt. (I, 253–4), HAJDÚ MIHÁLY (1981) és KISS LAJOS (1997/1999d: 138) is. Ezzel szemben többek között GYÖRKE JÓZSEF (1940: 40),

BÁRCZI GÉZA (1958/2001: 155–6) és BENKŐ LORÁND (1995/1998: 119) külön formánsnak tekinti a *-d* és a *-gy* képzőt. Legutóbb BÉNYEI ÁGNES az ómagyar kori helynévképzőkről és változataikról írt munkájában foglalkozott részletesebben a kérdéssel. Elemzésében kitért a két képző eredetével, funkciójával, illetve alaktani viselkedésével kapcsolatos problémákra, s ezek áttekintése után arra a megállapításra jutott, hogy a *-d* és a *-gy*⁴³ egymástól független képző lehetett (2004: 94–7).

A két formánst mindamellettt többen (pl. GYÖRKE JÓZSEF, BÁRCZI GÉZA) rokon funkciójúnak tekintik. A helynévképzői funkciójuk kialakulása két irányból történhetett: 1) kicsinyítés → személynévképzés → helynévképzés, 2) valamivel való ellátottság → helynévképzés (vö. HAJDÚ 1981). A *-d* képzős helynevek egy része tehát személynévi eredetű: a korai ómagyar korban ugyanis a pusztá személynév helynévvé alakulása általános településnév-adási mód volt, így számos *-d* személynévképzőt tartalmazó személynév válhatott helynévvé, ez pedig elősegíthette, hogy a formáns új funkcióval töltődjék fel (vö. ehhez TNyt. I, 254, D. BARTHA 1958: 105, KISS L. 1997/1999d: 138). A nevek másik részében a *-d* képző eredetileg valamivel való ellátottságot fejezett ki (azaz nomen possessoris képző volt), s leggyakrabban növényt vagy állatot jelölő alapszóhoz járult (vö. TNyt. I, 253–4, 1997/1999d: 138, D. BARTHA 1958: 101–2, 105). Itt kell megjegyezni, hogy a két alakulási mód közül a víznevek esetében ez utóbbi eshetőség (az ellátottság kifejezése) tekinthető általánosnak.

A *-d*, *-gy* helynévképző a X. századtól adatolható (BÉNYEI szerint a *-gy* a *-d*-nél korábbi szuffixum lehet, vö. 2004: 95 és BENKŐ 1995/1998: 119); legproduktívabb korszaka a XIII–XIV. századra tehető. A korai ómagyar kor végéig részt vett a helynévképzésben, azután már csak analogikusan keletkeztek ilyen felépítésű nevek (vö. KRISTÓ 1976: 85–8, TNyt. I, 254, KISS L. 1997/1999d: 138).

A *-d* képző az alapszó lexikai jellege szerint földrajzi köznévhöz (+1278/1278: *Ozod*, Gy. 3: 386, 419; 1308: *Hurhud*, Gy. 3: 151, 229; 1338/1339: *Sard*, Gy. 1: 519, 533), folyamatos melléknévi igenévhez (1320/1550: *Chergeud*, Gy. 2: 100, 191; 1284/1454: *Forrod*, Gy. 1: 793), növény- (1270/1330: *Bord*, Gy. 3: 470, 494; 1338: *Chumburd*, Gy. 2: 580; 1211: *Harrangud*, Gy. 1: 835, 858, 864; 1347: *Nyarad*, Gy. 3: 469, 480) és állatnévhöz (1251/1263/1398: *Gecznoud*, Gy. 2: 564, 574, 639; 1251/1263/1398: *Tynovd*, Gy. 2: 563, 604) egyaránt kapcsolódott víznevet alkotva. A *kő* az alapszava a *Köved* (1249: *Kved*, Gy. 2: 208, 303) névnek, míg a *kerek* 'erdő' szóhoz járul a képző a *Kereked* (1330: *Kerekud*, Gy. 3: 298) esetében. Az *Apord* (1338: *Apurd*, Gy. 3: 306, 314) név kapcsán nehéz eldönteni, hogy a kicsinyítő képzős személynévből alakult-e a víznév, vagy pedig helynévképző a *-d* toldalék, s

⁴³ A *-gy* képző előfordulásáról tartott előadásában BÉNYEI ÁGNES arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes kutatók (pl. HUNFALVY) néhány név esetében nem képzéssel, hanem összetétellel létrejött nevet sejtene, véleményük szerint ugyanis bennük eredetileg az *igy* ~ *ügy* 'folyó, patak' jelentésű szó szerepelt (2007).

a név alapja az *Apor* személynév. Az *Egregy* ([+1235]/1350/1404: *Egreh*, KMHsz. 1.), *Füzegy* (1329/1358: *Fyuzeg*, Gy. 1: 570, 644), *Gyiógy* (1303/1400: *Gyog*, Gy. 2: 100, 163, 188), *Kórógy* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Couroug*, Gy. 1: 881), *Nádágy* (1208/1395: *Nadagy*, Gy. 1: 696, 714), *Nyárágy* ([1200 k.]/896-ra: *Naragy*, Gy. 1: 736, 751, 793, 798) -gy helynévképzős elnevezések növénynévi alapszóra vezethetők vissza.

2. A korai ómagyar kori morfematikus szerkesztéssel létrejött víznevek között leggyakrabban -s helynévképzősökkel találkozunk.

B. LŐRINCZY ÉVA önálló monográfiát szentelt az ómagyar kori -s és -cs képzővel alakult nevek rendszertani vizsgálatának (1962). Dolgozatában külön alfejezetben foglalkozott a közszókból lett földrajzi nevekkal, melyekről kijelenti, hogy „a képzőcsalád alakulásának kutatása szempontjából sokkal lényegesebb a vizek, helyek, térszinformák természeti adottságaira mutató közszavakból lett helynevek csoportja” (B. LŐRINCZY 1962: 85), mint a puszta személynévből lett földrajzi neveké. B. LŐRINCZY ÉVA mellett D. BARTHA KATALIN is vizsgálta a formáns funkcióit, illetve e funkciók megoszlását (1958). Kutatásaik alapján a képző a következő jelentésárnyalatokkal bír: a) kicsinyítés-becézés, b) valamivel való ellátottság (nomen possessoris), c) gyűjtőnévképző, d) foglalkozásnév-képző, e) előfordul továbbá ’-féle, -szerű’ jelentésben, f) -ó, -ő képzős melléknévi igenévhez járulva pedig tulajdonságot jelöl (vö. D. BARTHA 1958: 106–7, B. LŐRINCZY 1962: 85–95). Az -s helynévképző szerepe az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki másodlagosan (lásd ehhez TNyt. I, 255, KISS L. 1997/1999d: 138). Az -s helynévképzőként a korai ómagyar koron túl is produktív maradt.

A vizsgált névanyagban az -s képző leggyakrabban növény- (1009/+1205–35//1404: *Almas*, Gy. 1: 247, 270; 1259/1390/1466: *Egres*, Gy. 3: 501, 520; 1331: *Fyves*, Gy. 1: 163, 176; 1232: *Phizes*, Gy. 1: 248, 304, 306; +1214/1334: *Jepus*, KMHsz. 1.; 1257: *Gumulchenus*, Gy. 1: 375; 1254/1346/1399: *Hologus*, Gy. 2: 458, 528; 1320: *Quenderes*, Gy. 1: 622; 1337: *Kurtueles*, KMHsz. 1.; [1235–43]/1288: *Nadas*, Gy. 2: 458, 490; [1200 k.]: *Ystoros*, Gy. 3: 126; 1270: *Turmas*, Gy. 4: 327, 419, 428, 477; 1212/1397/1405: *Zabus*, Gy. 1: 328) és állatnévhez (+1015/+1158//1403/PR.: *Hudus*, Gy. 1: 249, 318, 368; 1329: *Ludas*, Gy. 3: 326, 345; 1329: *Whues*, Gy. 1: 570, 604; 1299/XIV.: *Rakws*, Gy. 2: 100, 141) járult. Ugyanezzel a képzővel alakultak az *Aranyos* (1255: *Aranas*, Gy. 1: 40, 98), *Agyagos* (1272: *Agagus*, Gy. 2: 565, 615), *Árkos* (1310: *Arkus*, Gy. 2: 100), *Büzös* (1320: *Byzus* ~ *Bisus*, Gy. 3: 41, 93), *Jószás* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Jouzas*, Gy. 1: 570, 643), *Ebes* (1349: *Ebes*, KMHsz. 1.), *Fenes* (1292: *Fenes*, Gy. 3: 277, 292), *Gyöngyös* (1312: *Gyungys*, Gy. 1: 249, 308), *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792), *Hidas* (+1214/1334: *Hydes*, Gy. 1: 624), *Kapus* ([1200 k.]: *Copus*, Gy. 3: 325, 349, 351), *Kengyeles* (1304: *Kengelus*, Gy. 3: 153, 179), *Kürtös* (1245:

Curtus, Gy. 3: 151, 231), *Kutas* (+1214/1334: *Kuthus*, Gy. 1: 570, 643), *Mélyes* (1320: *Melies*, Gy. 2: 43, 58, 74, 94), *Vajas* ([+1018–38]/[1173–96]>1409: *Vayas*, KMHsz. 1.), *Viaszos* (1335: *Wewzws*, KMHsz. 1.) stb. víznevek is, amelyek sokféle jelentéstartalmat sokféle lexikális alapszóval jelenítenek meg (ezekről lásd a korábbi fejezetekben).

A -cs képző hozzáadásával válhatott talán víznévvé az *Erecs* (1237–40, 1268/1347: *Erech*, Gy. 3: 387, 412, 415), azt azonban, hogy a -cs formáns helynévképzőként vagy az eredeti funkcióban, kicsinyítő jelentésben járult-e az *ér* alapszóhoz, nehéz eldönteni. Érdeemes megjegyezni, hogy BÉNYEI ÁGNES szerint a -cs helynévképző megléte egyértelműen nem bizonyítható (2004: 103).

3. Néhány víznév esetében az -s + -d képzőkkel vagy -sd képzőbokkal való alakulásmóddal kell számolnunk. A szakirodalomban e típus kapcsán is többféle véleményt olvashatunk. KISS LAJOS például nem számol ezzel a kategóriával, mások (pl. BÁRCZI GÉZA) értelmezésében az -sd képző 'valamiben bővelkedik' jelentést kap. B. LŐRINCZY ÉVA szerint az -s hordozta a gyűjtőnévképzői jelentést, míg a -t ~ -d a közszóból tulajdonnévvé válásban játszott szerepet (1962: 89).

A csoportba tartozó nevek több úton is létrejöhetnek. A *Füzesd* (1256: *Fyzezth*, Gy. 1: 248, 304), *Hodosd* (1245–64/1274/1356: *Hodosd*, Gy. 4: 327, 398, 408), *Kövesd* (1303: *Kuesd*, Gy. 1: 489), *Medest* (1236: *Medust*, Gy. 1: 570, 628), *Nádasd* (1265/1270: *Nadasd*, Gy. 4: 41, 90), *Vajasd* (1299/1369/1570: *Vayosd*, Gy. 2: 100, 190) víznevekben az -st és -sd képző az alapszóhoz csatlakozhatott, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget sem, hogy csupán a -d járult helynévképzőként az eleve -s képzős szavakhoz, ezekben ugyanis az ellátottságot az -s képző már önmagában is kifejezte, s így ugyanilyen szerepű újabb formánssra nem volt szükség (vö. TNyt. I, 254).

Mindössze két névben bukkan fel az -ny helynévképző. Növénynévi alapszóhoz kapcsolódik az -ny 'valamivel ellátottság' jelentésű képző a *Harsány* (1307: *Harsan*, Gy. 2: 71) (< *hárs*) elnevezés esetében, a víz hangosan zúduló voltára utaló *Hangony* ([1200 k.]/896-ra: *Hongvn*, Gy. 1: 735) névben pedig a *hang* szóhoz járult.

Három név estében -i toldalék szerepel a névben. Az -i helynévképző hiánya e helynévfajta elemeinek létrehozásában nem meglepő, hiszen az -i településnevek alkotásában játszott szerepet (ld. ehhez többek között PAIS 1936, KNEZSA 1943, MEZŐ–NÉMETH 1972, KRISTÓ 1976, KISS L. 1997/1999d, valamint a TNyt. idevágó fejezeteit). Néhány, településnevekkel összefüggésbe hozható név tartalmazza azonban az -i formánst: *Bori* (1291: ad aquam *Bury*, Gy. 3: 152, 182), *Sipeki* (1327: riv. *Sypeky*, Gy. 4: 210, 292, 318), *Szanási* (1327: riv-um *Zanasy*, Gy. 4: 211, 227). E nevek kapcsán felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a formánst nem a

víznevekre egyébként sem jellemző helynévképzőnek kell tartanunk, hanem a latin szerkezetek mögött **Bori víz*, **Sipeki patak*, *Szanási patak* formák állhatnak.

KISS LAJOS a *Csenge* (1295: *Chenge*, KMHsz. 1.) nevet a *cseng* ige -ó/-ő folyamatos melléknévi igenévi származékából magyarázza (vö. FNESz. *Nagycsongova*), ahogyan a *Bocsogó* (1342: *Bochogo*, KMHsz. 1.) név is a hangutánzó *csobog* igéből alakulhatott szintén az -ó igenévképzővel víznévvé. A vízmeder alakjára utaló *Tekerő* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Tekereu*, Gy. 1: 493, 570) név is ezzel a formánssal vált tulajdonnévvé. Egyetlen név esetében találkozunk a -di végződéssel: *Almádi* (1093/+1190//1404: *Almady*, Gy. 1: 247, 270), az -i ebben az esetben (a névadat koraiságát is figyelembe véve) azonban inkább tövéghangzónak tekintendő, mintsem a helynévképző részének.

3.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

„A jelentésbeli névalkotás kategóriájába a helynevek keletkezésének azon formáit sorolom, amelyek során a nyelv a már meglévő belső elemkészletét oly módon használja fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg” (HOFFMANN 1993: 91–2). A jelentésbeli névalkotásban köznevek és tulajdonnevek egyaránt részt vehetnek. A névadás pedig oly formában megy végbe, amelyben a nyelvi szerkesztés nem, vagy legfeljebb másodlagosan játszik szerepet. A korai ómagyar folyóvíznevek körében a nevek 14%-a jött létre ily módon.

HOFFMANN e fogalomkörben öt jelentésbeli helynévalkotási módot tárgyal (jelentéshasadás, jelentésbővülés és -szűkülés, névátvitel: metafora és metonímia, indukciós névadás, névköltöztetés). Mivel azonban a dolgozatom alapjául szolgáló névkorpuszban nem találunk példát mindegyik jelenségre, továbbiakban csupán a jelentéshasadással, a metonimikus névátvitellel és a névköltöztetéssel foglalkozom.

3.3.1. Jelentéshasadás

Jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értjük, amelynek során bármiféle nyelvi elem (lexéma, képző) hozzáadása nélkül egy puszta földrajzi köznévből helynév keletkezik. A terminus meghatározása értelmében tehát annak ellenére, hogy döntően fontosnak tartjuk a már meglévő névrendszer hatását, a névmintákhoz való igazodás nem zárja ki, hogy tulajdonnevek közszói előzményeik fokozatos jelentésbeli ártérkelődésével is keletkezzenek (HOFFMANN 1993: 93).

KÁLMÁN BÉLA a jelentéshasadás kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a településeken lévő egyedüli objektumokat elég csupán a helyfajtajelölő közszóval megnevezni, s további differenciálásra nincs is szükség, mert a név így is egyedít (1973: 129). TÓTH VALÉRIA azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy a földrajzi köznevek közül többnyire azok alakul-

nak önmagukban helynévvé, amelyek speciálisabb jelentéssel rendelkeznek (2001b: 200). A jelentéshasadással keletkezett víznevek között is találunk olyan példákat, melyek alátámasztják TÓTH VALÉRIA megállapítását (1249/1291: *Er*, Gy. 1: 313; 1244>347?, 1257: *Fuk*, Gy. 1: 291, 375; 1341: *Malaka*, Gy. 1: 317), azt is meg kell azonban említenünk, hogy az ómagyar korban már minden bizonnyal általános jelentésben szereplő *patak* vízrajzi köznévből származó nevek szintén előfordulnak a korpuszban (lásd például a Borsod vármegyében a Szuha menti Nyárágy határában említett patak nevét: 1299: per fl-m *potok* vocatum, Gy. 1: 794).

Érdemes megemlíteni azt is, hogy HOFFMANN ISTVÁN a jelentéshasadással létrejött helynevek keletkezésének kapcsán megjegyzi, hogy e nevek úgymond inkább csak névvé válnak, s nem feltétlenül adják őket. Ezt úgy kell érteni, hogy a helynévadásban döntően tudatos tevékenységet lát, azaz nem tartja igazolhatónak a „fokozatos tulajdonnevesülés”, a „névközületté válás” tételét, a névadás tudatossága mellett ugyanakkor a közszó > tulajdonnév típusú közvetlen változásokat is lehetségesnek tekinti (vö. HOFFMANN 2007b: 102).

Kognitív szempontból a jelentéshasadást úgy értelmezhetjük, hogy a mentális térképen egy vízi objektum található, s a percepció során észlelt prototipikus jegyek közül csupán az válik dominánssá a hely kapcsán, hogy „folyóvíz”. Mivel más azonos típusú objektumtól nem kell megkülönböztetni, nincs szükség arra, hogy egyéb jegyei is aktivizálódjanak. A megnevezés során a névadó nemfogalommal látja el az objektumot (például „patak”), majd a hely elnevezéskor, azaz a tulajdonnévi státusú nyelvi elem hozzárendelése során — mivel a percepció során észlelt jegyek közül egyik se kerül e fölébe — ez válik az objektum nevévé (pl. *Patak*). Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a vízfolyás egyedülisége mellett sem zárhatjuk ki azt, hogy más (kiemelkedő) jegye (például a víz színe, sebessége, íze, hőmérséklete stb.) váljon az elnevezés alapjává.

A történeti névanyag elemzéskor más probléma is felvetődik e keletkezéstörténeti kategória kapcsán. A jelentéshasadás útján keletkezett nevek esetében nehezen határozható meg, hogy az oklevelekben előforduló puszta vízrajzi köznévi adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg az adott objektumot, ehhez ugyanis a sok száz évvel ezelőtti névhasználati viszonyokat kellene rekonstruálni, ami azonban kellő információk híján olykor megoldhatatlan feladatnak bizonyul. HOFFMANN ISTVÁN a latin nyelvű oklevelek szövegezésének alapos vizsgálatával azonban olyan fogódzókat fedezett fel, melyek segítséget nyújthatnak a kérdéses lexémák értékelésében (2004).

Elsősorban az egyértelműen meghatározható tulajdonnévi értékű nyelvi elemek mintájára azt mondhatjuk, hogy „a latin földrajzi köznevekkel álló magyar földrajzi köznévi szórványok (*fluvium Er*) és azok, amelyek speciális szerkezet nélkül illeszkednek bele a latin szövegbe (*ripa Sar*), formai jegyeik alapján inkább a tulajdonnevekhez állnak közel, míg azok, amelyek

megnevezőszós szerkezetben szerepelnek, inkább közszónak mutatkoznak” (HOFFMANN 2004: 55). Ezt a megállapítást azonban nem vehetjük kizárólagos érvényűnek. Az egyes elemek megítélésakor ugyanis figyelembe kell vennünk egyrészt az oklevél egész szövegezését, emellett a későbbi, esetleg mai használat is megerősítheti vagy cáfolhatja a tulajdonnévi státuszt. E szempontok érvényesítésével minden bizonnyal folyóvíznévnek kell tekintenünk például a ma is *Ér*-nek nevezett bihari vízfolyás elnevezését vagy a Fejér vármegyei *Sár* nevet, melynek ma használt neve *Sárvíz*.

Sokkal könnyebbnek bizonyul a — HOFFMANN által a kétnyelvű szövegalkotás bizonyos fokú zavaraként értelmezett — közszói státuszú lexémák meghatározása. Az ilyen szerepű szavak említésekor a *quidam* (*quaeam*, *quoddam*), *unus* (*una*, *unum*), *alius* (*alia*, *alium*) és *alter* (*altera*, *alterum*) jelzők állhatnak a magyar lexémák előtt: 1258: qd. longo Berch decs. ad 1 *Potok* (Gy. 3: 232). A már korábban említett vízre visszautaló vízrajzi köznevek is egyértelműen közszói szerepűek: 1245/1588: ad Beredinca pathaka et per *pathoka* (Gy. 2: 551), 1256 [c:1266]/1297//1520: ad qd. nemus iuxta Kwrthws pathaka (potaka) sub a-e laticis scylfa, in *pothok* et desc. (Gy. 3: 239), 1279: per eandem viam antiquam cadit in Huruso potoka sub tulg bokur, ... per eundem *potok* desc. sub il. (Gy. 3: 227), [1279]/1279/XVIII.: Chikloupotok et per eundem *potok* desc. (Gy. 3: 260). Ritkán a víznév előtt a latin minősítés helyett magyar vízrajzi köznév áll, ezek szintén nem helynévi elemek: 1332: *pothok* Dubroka-pathaka, 1327/1378: *patak* Fywzerpatak nominatum, 1326/375: *patak* Garadnapatak vocatum (KMHsz. 1.), 1270: *potok* Harsan (Gy. 3: 151, 252). Érdekes szerkezetűnek mondható az 1320-as datálású ad *rivulum* seu *pothok* Ganna wyze adat (Gy. 1: 83), hiszen itt latin és magyar vízrajzi köznév egyaránt szerepel a magyar folyóvíznév mellett.

3.3.2. Metonímia

A névátvitel terminus nemcsak a jelentéstan és a stilisztika szakirodalmában, hanem a névtanban is használatos, azzal a különbséggel, hogy a tulajdonnévnek nincs fogalmi jelentése, vannak viszont fogalmi jegyei (nagyság, szín, állapot stb.), amelyek a névadás alapjául szolgálnak, így névátvitelnek a helynevek és általában a tulajdonnevek körében a fogalmi jegyek alapján történő névadást tekinthetjük. E névadás mindig olyan egyrészes helynevet hoz létre, amelynek funkcionális-szemantikai jegye kizárólag a hely valamely tulajdonságának a leírása lehet (vö. HOFFMANN 1993: 101–3). A csoporton belül beszélhetünk metaforikus és metonimikus névátvitelről, az ómagyar kori víznévanyagban azonban csupán az utóbbira találunk példákat.

A metonímia a névátvitel egyik válfaja: „egy fogalom vagy egy tényállás megnevezése a szabályos (konvencionális) megnevezés helyett olyan kifejezéssel, amely eredetileg egy másik fogalom megnevezésére szolgál; az új megnevezés alapja az, hogy a két fogalom/tényállás

egymással »érintkezzen«” (Al. 410). A szakirodalom legáltalánosabban térbeli, időbeli, anyagbeli és oksági érintkezésről beszél (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 108). SZABÓ és SZÖRÉNYI Heinrich nyomán további típusokat is felsorol, ezek közül a helynévi metonímia értelmezésekor fontos szerepet kap a tulajdonos és tulajdon érintkezésén alapuló névátvitel (1988: 159–62).

A jelenség kognitív szemléletű megközelítése szintén tágíthatja ismereteinket a metonimikus úton keletkezett helynevekről. A percepció során a földrajzi objektumok önmagukban gyökerező tulajdonságai (például vízfolyások esetében a vízzel kapcsolatos észleleti tulajdonságok mint szín, íz, sebesség, hőmérséklet stb.) mellett a víz egyéb külső körülményekhez, azaz helyekhez, személyekhez, dolgokhoz való viszonya is olyan prototipikus jeggyé válhat, mely az elnevezés szemantikai motivációját szolgáltathatja. A könnyebb érthetőség kedvéért a névadás folyamatát a *Szalók* víznév példájával szemléltetem. Az elnevezésre váró vízfolyás mentális leképezése során — valamilyen szubjektív okból kifolyólag — a víz és a mellette fekvő *Szalók* nevű település referenciális viszonyba kerül a névadó tudatában, azaz a víz lokális viszonyára utaló külső jegye válik dominánssá, majd ez szolgál az elnevezés alapjául: a víz tehát a mellette fekvő település nevét kapja. A megnevezést ez természetesen nem érinti, hiszen ekkor csupán nemfogalmat („vízfolyás”) rendelünk a vízhez annak prototipikus jegyei alapján.

Az egyrészes folyóvíznevek között igen gazdag azoknak a neveknek a csoportja, amelyek a víznek más hellyel való speciális viszonyán alapulnak. A kategóriát alkotó nevek között legnagyobb számban olyanokkal találkozunk, amelyek a ’település → folyó, amely mellette folyik’ képlettel írhatók le. Vélhetően az azonos nevet viselő településről kapták a nevüket az *Árpás* (1086: *Arpas*, Gy. 2: 578, 579), *Bába* (1246/1383: *Baba*, Gy. 4: 210, 226), *Barót* (1224: *Boralt*, Gy. 2: 101), *Bást* (1341/1347: *Basth*, Gy. 2: 459, 485), *Belényes* (1349: *Belenus*, Gy. 3: 470), *Bene* (1301: *Bene*, Gy. 3: 40, 71), *Bezenca* (1326: *Bezenche*, Gy. 1: 436), *Bocsár* (1299/1369/1571: *Buchar*, Gy. 2: 100, 159), *Bokor* (1075/+1124/+1217: *Bocur*, Gy. 4: 211, 242), *Bokoránd* (1323, 1367: *Bukurand*, Gy. 3: 470, 479, 481), *Boltrágy* (1270/1272//1580: *Boltrag*, Gy. 1: 544), *Cétény* ([1247]/1248/XVIII: *Cheten*, Gy. 4: 327, 356, 362, 415), *Csáklya* (1337: *Chaklya*, Gy. 2: 100, 133, 137), *Csákó* (1299/1369//1787: *Chakou*, Gy. 2: 100, 174), *Csatár* (1295: *Chatar*, Gy. 4: 211, 261), *Cseterőc* (1262: *Chetrusz ~ Chetruch*, Gy. 4: 328, 461), *Csór* (1330: *Choor*, Gy. 2: 357), *Danóc* (+1015/+1158//1403/PR.: *Clunouz* [ɔ: *Dunouz*], KMHsz. 1.), *Dengeleg* (1246/383: *Denselegh* [ɔ: *Dengelech*], Gy. 4: 211, 235–6), *Drénó* (1291: *Dreno*, Gy. 3: 152, 222), *Enyed* (1299/XIV.: *Enyd*, (Gy. 2: 141), *Gáld* (1299/1369/1570: *Gald*, Gy. 2: 100, 160, 190), *Gambuc* (1296: *Gumbuch*, Gy. 2: 161), *Garadna* (1234/1243: *Grathna*, Gy. 1: 41, 84, 150), *Gyula* (1307: *Gyula*, Gy. 2: 71), *Hanva*

(1293: *Honua*, Gy. 2: 459, 506), *Hecse* (1234/1364: *Hecha*, Gy. 1: 447, 476), *Hibbe* (1269: *Hybe*, Gy. 4: 40, 108), *Iszkornya* (+1135/+1262/1566: *Zcorna*, Gy. 3: 151, 204), *Isztebne* (1316: *Iztebna*, Gy. 1: 196), *Jobbágy* ([1265]/1265: *Jobag*, Gy. 3: 139), *Kács* (1339: *Kaach*, KMHsz. 1.), *Kanizsa* ([1093–95]: *Cnesa*, Gy. 1: 721), *Kesző* (1232>1347: *Kezu*, Gy. 2: 458, 515, 516, 518), *Kopajt* (1323: *Kopoyoth* ~ *Kopoyt*, Gy. 3: 470, 481, 487), *Kopcsok* (1226/1296: *Rapchuch* [ɔ: *Kopchuch*], Gy. 4: 375, 411), *Ladoméra* (1075/+1124/+1217: *Rad-mera*, Gy. 1: 425, 456), *Lapád* (1299/1369//1787: *Lapad*, Gy. 2: 100, 174, 171), *Lébény* (1208/1359: *Lybin*, Gy. 4: 134, 155), *Lubella* (?+1285/1286: *Lubele*, Gy. 4: 40, 84, 86, 87), *Malatin* (1263: *Malathyn*, Gy. 4: 41, 70), *Matucsina* (+1228/1383/1407: *Matuchyna*, Gy. 1: 274), *Monaj* (1256: *Monay*, Gy. 1: 120, 125, 132), *Nekcse* (+1228/1383/1407: *Nekche*, Gy. 1: 273–4), *Nyésta* (1256: *Neste*, Gy. 1: 125), *Okolicsna* (1295: *Okolisna*, Gy. 4: 41, 82, 83), *Ózd* (1339/1344/1448: *Ozt*, Gy. 2: 99), *Ökrös* (1344: *Vkrus*, KMHsz. 1.), *Ösvény* (1301>1437: *Ewswen*, Gy. 1: 505, 511), *Palatka* (1320/1324: *Palaka* [ɔ: *Palatka*], Gy. 3: 326, 366), *Pestes* (1330: *Pestes*, Gy. 3: 298), *Peszek* ([1335]/1335: *Pezeek*, Gy. 3: 153, 196), *Pét* (1269/1279/1392: *Peyth*, Gy. 2: 417), *Plostin* (1269/1281: *Poloschin*, Gy. 4: 40, 60, 89), *Pocsaj* (1256: *Pochey*, Gy. 1: 132), *Pocsim* (1256: *Pochym*, Gy. 1: 132), *Racka* (1271/1379: *Rochka*, Gy. 4: 210, 266), *Senye* (1323: *Sene*, Gy. 1: 312, 377), *Szalók* (1323/1446: *Zalouk*, Gy. 3: 39, 133), *Szelec* (+1252: *Scelech*, Gy. 4: 41, 101), *Szilvás* (1192/1374/1425: *Sciluas*, Gy. 1: 248, 392), *Sztregova* (1327: *Ztrigua*, Gy. 4: 210, 267, 298), *Tápió* (1275/1281: *Tapeu*, Gy. 4: 498, 511), *Tarján* (1327: *Taryan*, Gy. 4: 211, 227), *Telekes* (1298/1390: *Thelekus*, Gy. 1: 785, 811), *Újlak* (1301/1560/XVIII.: *Vjlak*, Gy. 3: 535, 550, 563), *Ürög* (1252: *Yrug*, Gy. 1: 400), *Vereng* (1341: *Vereng*, KMHsz. 1.), *Vilicske* (1271: *Wylichke*, Gy. 4: 210, 267, 320), *Visk* (1308/XIV.: *Vusic*, Gy. 4: 112, 128), *Vitelnek* (1349: *Wetelnuk*, Gy. 3: 469, 485, 498), *Záhorh* (1262: *Zahorch*, Gy. 4: 328, 461, 488), *Zsarnó* (1324/1326: *Zorna*, Gy. 3: 152, 236), *Zellő* (1300: *Zelev*, Gy. 4: 210, 321), *Zsúny* (1327: *Sun*, Gy. 4: 226, 251) víznevek. Az itt felsorolt nevek kapcsán mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy feltételezhetően nem minden adat takar egyrészes víznevet, a valós névhasználatban az oklevélbeli előfordulások mögött esetleg kétrészes, vízrajzi köznévi utótagú alakulatok is állhatnak esetenként. Különösen igaznak kell tekintenünk ezt annak fényében, hogy egyes nevek valóban rendelkeznek kétrészes alakváltozattal is: a Sajó, illetve a Recske bal oldali mellékvizét például *Kesző* és *Kesző pataka* néven is említik (1232>347: *Kezu* ~ *Kezupataka*, Gy. 2: 458, 515).

Szintén a lokális érintkezés alapján kaphatta metonimikus nevét a dombról elnevezett *Bikagyűr* (1259/1390/1466: *Bykadywr*, Gy. 3: 501, 520); rét, liget vagy tisztás, esetleg völgy melletti, közeli vizeket jelölnek a *Halyagrét* (1291: *Holugreth*, Gy. 2: 458, 501), *Sárréte* (1335>1342/1434: *Sarrethe*, Gy. 3: 41), *Szélesberek* (1258/1334: *Zylusberek* ~ *Scelusberuk*,

Gy. 2: 460, 540), *Zabaláza* (1266: *Zabalaza*, Gy. 4: 210, 282) nevek. Ide sorolandók még azok a víznevek is, amelyek elsődlegesen valamilyen területet neveznek meg: *Nagy-szád* (1350: *Nogzad*, Gy. 3: 277), *Zsarnó-szeg* (1246/1274/1293: *Sornazeg*, Gy. 3: 264). Egyetlen olyan név van a vizsgált névanyagban, amelyben 'mezsgye → folyó' típusú változás ment végbe: a *Megye* (1268/1347: *Mege*, Gy. 3: 387, 458) víznév.

A 'tó → a folyó, amely belőle kiömlik' névátviteli formával írható le a *Szarvastó* (1326: *Zorwostou*, Gy. 2: 43, 64, 89, 90) elnevezés.

A funkcionális-szemantikai elemzés rámutatott már arra, hogy vízneveink gyakran kapták nevüket a vizet környező növényzetről (pl. *Almás*, *Mogyorós pataka*, *Nyár-ér*). A metonimikus víznevek kategóriáján belül is külön csoportot alkotnak a 'növénynév → folyónév' változás által létrejött nevek, ezek száma azonban — főleg az -s képzős növénynévi víznevek megterheltségével is összefüggésben — meglehetősen csekély: *Alma* (+1183/1326/1363: ad *Almam*, Gy. 1: 270, 385), *Bor* (1276: *Bor*, Gy. 3: 152, 218, 249), *Eger* ([1067 k.]/1267: *Egur*, KMHsz. 1.), *Gyűrű* (1192/1374/1425: *Gyreu*, Gy. 1: 248, 288), *Körös* (1262/1413: *Kewrus*, Gy. 1: 248, 275, 331). Az ide tartozó nevek közös sajátossága, hogy mindegyikben (a vizet környező növényzetre utaló) fanév szolgált a metonimikus átvitel alapjául.⁴⁴

Azokat a vízneveket, amelyek személyről kapták a nevüket, a 'személy / csoport → víznév' képlet alatt tárgyalom. A víznevek pusztán személynévvel történő elnevezése a gyakoribb víznévadási módok közé tartozik, a következő nevek vélhetően ebbe a keletkezéstörténeti kategóriába sorolandók: *Boca* (1263/1293: *Bucha*, Gy. 4: 39, 56, 57, 105), *Gény* (1247/1252/1376/1592: *Gen*, Gy. 3: 387, 418), *Hasznos* (1265: *Hoznus*, Gy. 3: 40, 139), *Ká-pás* (1326: *Capas*, Gy. 1: 794), *Kara* (1258/1334: *Kara*, Gy. 2: 540), *Legenye* (1338: *Legene*, Gy. 3: 306, 314), *Mihály* ([1276 k.], 1283: *Mihal*, Gy. 3: 388, 414, 453), *Milos* (1228/1378: *Milos*, Gy. 3: 326, 373), *Mirhó* (1319: *Meruh*, Gy. 3: 41, 141), *Pacsa* (1291: *Pacha*, Gy. 2: 457, 541, 543), *Sülye* (1269/XVIII: *Sula*, Gy. 4: 210, 298), *Úz* (1192/1374/1425, 1229: *Vz*, Gy. 1: 201, 238, 243). A víznevekben szereplő személynevek által megnevezett ember(ek)nek a vízhez való viszonya alapján tovább lehet differenciálni a csoportba tartozó metonimikus neveket. A kapcsolat alapja lehet az, hogy a vízfolyás a személy „tulajdona” (azaz a birtokán található), a személy a víz közelében lakhat, halászhat, valami történhetett ott vele stb. E motivációk felderítésére több száz év távlatában azonban többnyire aligha vállalkozhatunk.

Egy-egy vízfolyás arról az építményről is vehette a nevét, amely a közelében található. Hidat jelölhetett eredetileg az *Aphida* (1338: *Ophyda*, Gy. 2: 565, 580), *Sóshíd* (1332: *Soushyd*, Gy. 3: 326, 380) víznév. A vízből kinyerhető fenésre alkalmas kövekről kapta nevét minden-

⁴⁴ A fanévi metonímia kapcsán érdemes idézni BÁRCZI GÉZA véleményét is, mely szerint az egyes számú fanevek 'erdő' gyűjtőfogalmi jelentésben is előfordulhattak (1958/2001: 153), ebben az esetben a fent említett víznevek egyik-másikában akár az 'erdő → a víz, ahol található' metonimikus változást is feltételezhetjük.

féle formáns hozzáadása nélkül a *Fenkő* (1270: *Fenkw*, Gy. 3: 241), míg a halászat során használt tárgy neve vált víznévvé a *Kas* (1312: *Kas*, Gy. 1: 333) elnevezés esetében.

3.3.3. Névköltöztetés

A jelentésbeli névalkotás altípusai között említhetjük meg a névköltöztetést is. E terminussal HOFFMANN ISTVÁN azt a keletkezéstörténeti módot jelöli, mely során „a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére” (1993: 118). Helynév-tipológiai munkájában HOFFMANN a szakirodalomban a jelenségre használt terminusokat is bemutatja: jelölésátvitel, névátvitel, névvándorlás, hozott (táj)nevek, névköltöztetés. Az utóbbi fogalom melletti döntését azzal indokolja, hogy így kiküszöbölhetővé válik a terminológiai homonímia a hasonló jelenségeket leíró terminus technicusokkal, illetve a kifejezés a névadási mód lényegi alapját is jól érzékelteti (vö. 1993: 118). Opponensi véleményében MEZŐ ANDRÁS azonban e keletkezési folyamat kapcsán nem zárja ki a névátvitel, jelölésátvitel, névvándorlás terminusok használatát sem, hiszen ezek a kifejezések tulajdonképpen a jelenség többféle szemléletű megközelítését tükrözik: „az objektumok közötti asszociatív kapcsolatok alapján jogunk van névátvitelről, a névalakulás útja alapján névvándorlásról, a névhasználók szempontjából pedig névköltöztetésről beszélni” (1994: 108).

A korai ómagyar névanyagot vizsgálva két név kapcsán merül fel a névköltöztetés lehetősége. KISS LAJOS az Oltba ömlő *Hortobágy* (1319>1413: *Hortobagh*, Gy. 2: 101) elnevezés esetében felveti a német **Hartobach* név átvételét, a hangtani megfeleltetés nehézségei miatt azonban nem zárja ki azt sem, hogy a *Hortobágy* valójában a Berettyó vízgyűjtőterületéről a határvédők által átköltöztetett név lehet. Ugyanígy kerülhetett az erdélyi víznévkincsbe a *Tömös* (1211/1231 PR.: *Timis*, Gy. 1: 821, 827) név, melyet pedig a gyepűvédő székelyek hozhattak magukkal (vö. az Al-Duna vidékén folyó *Temes* vízzel; KISS L. 1997/1999c: 157).

3.4. Szerkezeti változással alakult nevek

A szerkezeti változással alakult víznevek közös jellemzője, hogy a nevekben a denotatív jelentés változatlansága mellett a helynév alakját érintő változás megy végbe. A szerkezeti változás a nevek keletkezésében mintegy a jelentésbeli névalkotás fordított folyamatának tekinthető: míg jelentésbeli változással új víznév keletkezik, addig a szerkezeti változás során mindig szinonim nevek jönnek létre. E szinonimákat a szinkroniában variánsként, míg történetileg az alaki változás egy-egy állomásaként értelmezhetjük (vö. HOFFMANN 1993: 121).

Az alakszerkezeti változás a víznév hangtestében növekedést és csökkenést egyaránt okozhat. HOFFMANN ezeket a változásokat két szerkezeti szinten is vizsgálja: a funkcionális-semanticai szerkezet, azaz a névrész, illetve a lexikális-morfológiai szerkezet, azaz a név-

elem szintjén. A név funkcionális névrésszel való csökkenését ellipszisnek, a névrész kisebb egységeként szereplő névelemmel történő csökkenését pedig redukciónak nevezi. A névtest növekedésekor a névrésznyi változást a kiegészülés, a névelemnyi mértékűt pedig a redukció terminussal jelöli (HOFFMANN 1993: 122). Egy-egy alkotóelem fel is cserélődhet: a név szintaktikai szerkezetét érintő változást névrészcserének nevezzük, míg a névelemcsere a morfológia szintjén értelmezhető. A szerkezeti változások között említhetjük ezeken kívül a korábban összefoglalóan deetimologizációnak nevezett változás altípusait: a reszemantizációt, a deszemantizációt és a transzszemantizációt is (HOFFMANN 1999: 214–5).

3.4.1. Ellipszis és kiegészülés

A névrész szintjén történő alakszerkezeti változások leírására a fentiek alapján tehát az ellipszis és a kiegészülés terminusokat használjuk. Az ellipszis olyan névalkotási folyamat, amelynek során a helynévből egy névrész, azaz az egyik funkcionális-szemantikai egység eltűnik, s ezáltal a kétrészes helynév egyrészessé alakul át. Az elliptikus változás során a nevek döntő többségükben a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévi utótagjukat veszítik el (vö. HOFFMANN 1993: 123–8). Kiegészülésnek nevezzük azt az ezzel ellentétes irányú keletkezési módot, amely során egy meglévő helynevet földrajzi köznévvvel toldanak meg. A név denotatív jelentése a kiegészüléssel nem, szerkezete azonban mindenképpen megváltozik: M+F struktúrával leírható kétrészes helynév jön létre belőle (HOFFMANN 1993: 131–5).

A csoportba tartozó neveket érdemes két alcsoportba sorolni, külön kezeljük tehát az átvett nevet tartalmazó vízneveket azoktól, amelyek valamilyen belső névalkotási mód útján jöttek létre, azáltal ugyanis a névpárokban végbement változás oka pontosabban felderíthető.

1. Jövevénynév kiegészülésével keletkeztek minden bizonnyal a *patak* ~ *pataka* utótagú *Béla-patak* (1138/1329: *Bela patak*, Gy. 3: 153, 189, 199), *Cseremna pataka* ([+1262]>+1306: *Chermene potoky*, Gy. 4: 61), *Dubróka pataka* (1332: *Dubrokapathaka*, Gy. 1: 84), *Herepány pataka* (1323: *Harypanpothoka*, Gy. 2: 458, 510), *Hlinik pataka* (1329: *Hlynnykpotoca*, Gy. 4: 84), *Holboka pataka* (1298: *Hulubukapathaka*, Gy. 3: 154, 272), *Lászó pataka* (1324: *Lazopotoka*, KMHsz. 1.), *Lipva pataka* (1308: *Lipua pataka*, Gy. 3: 229), *Liskó pataka* ([1240]: *Liscopotoca*, Gy. 1: 810), *Ludna pataka* (1281/1341: *Lubunapotaka*, Gy. 1: 786), *Okolicsna pataka* ([1347/1347]: *Kalichnapataka*, Gy. 4: 82), *Orbó-patak* (1299/1338: *Orbowpatak*, Gy. 2: 100, 136), *Rakaca pataka* (1249: *Rokocha potoka*, Gy. 1: 735, 802, 804), *Recske pataka* (1323: *Rechkepothoka*, Gy. 2: 458, 516, 538), *Rednek pataka* (1332/1549: *Rednek pathaka*, Gy. 2: 458, 525), *Szelicsne pataka* (1332: *Selychnepotaka*, Gy. 4: 326, 449), *Szesztric pataka* (1296: *Sesterce potok*, Gy. 4: 41, 90), *Szinva pataka* (1303/1352//1450: *Zynopathaka*, Gy. 1: 815), *Szitnyice pataka* (1332/1549: *Zenechtepataka*

[*ǫ*: *Zetnechepataka*], Gy. 2: 458, 525), *Tarna pataka* (1341/1347: *Turnapataka*, Gy. 3: 40, 125), *Varbók pataka* (1135/+262>405: *Warbokpathaka*, Gy. 3: 151, 183, 262), *Veperec pataka* (1301: *Veprechpataka*, Gy. 3: 152, 198), *Vilicske-patak* (1271/1379: *Vilicchapotach*, Gy. 4: 266, 320) ~ *Vilicske-pataka* (1271/1379: *Wilicchapotaka*, Gy. 4: 266, 320) nevek, míg a *víz* ~ *vize* névelem járult másodlagosan az átvett víznévhez a *Gölnic vize* (1243/1335: *Gulnuch*, Gy. 2: 460, 532, 533), *Hernád vize* (1333: *Hornaduyze*, KMHsz. 1.), *Ida vize* (1332: *Idawyse*, Gy. 1: 91), *Ipoly vize* (1262: *Ipulwyze*, Gy. 3: 151, 200), *Sztinva-víz* (1331: *Zthinau wiz*, Gy. 2: 457, 482), *Tarca vize* (1284: *Tarchauyze*, KMHsz. 1.), *Zalatna vize* (1331/1332/XVIII.: *Zalathnavicze* [*ǫ*: -vize], Gy. 3: 154, 273, 274) elnevezésekben.

A fent említett nevek kevés kivételtől eltekintve mind szláv víznévre vezethetők vissza. A kiegészülés tényét pedig — mint arra már utaltam — elsősorban a szláv nőnemű végződést mutató nevekkel szokás alátámasztani: a hímnemű *potok* ugyanis nem tűrné a nembeli egyeztetés hiányát (vö. HOFFMANN 2003: 670). Ennek következtében azonban minden olyan csupán víznévként előforduló, szláv előtagot tartalmazó M+F szerkezetű névben még akkor is kiegészülést kell feltételeznünk, ha a szláv előtag önmagában nem adatolható (vö. PÓCZOS 2004: 112–3). Így a kiegészüléssel keletkezett nevek körébe sorolhatók még a *Beberc pataka* (1281/1416: *Beberchpataka*, Gy. 3: 153, 188), *Beredinca pataka* (1245/1588: *Beredinca pathaka*, Gy. 2: 459, 484, 511), *Bernece pataka* (1281/1416: *Bernechepataka*, Gy. 3: 153, 188), *Bornanó pataka* (1255: *Bornanoupotoka*, Gy. 1: 98), *Bukóca-patak* (1327: *Bukochapotok*, Gy. 4: 210, 303), *Bukova pataka* (1341/1347: *Bukuapataka*, Gy. 3: 154, 267), *Dárony pataka* (1334: *Darunpathaka*, Gy. 2: 459, 517), *Debrece-patak* (1331: *Debrechepathak*, Gy. 1: 427), *Dobó-patak* (1332: *Dobopataka*, Gy. 4: 326, 449), *Dobrocsna pataka* (1321: *Dodrochnapathaka*, Gy. 4: 326, 427), *Gerbece pataka* (1324/1377: *Gurbuchepotaka*, Gy. 1: 87, 152), *Gorbó pataka* (1297: *Gorbopathaka*, Gy. 3: 325, 355), *Harabó pataka* (1332: *Harabopotaka*, Gy. 4: 449), *Hluboka pataka* (1298: *Hulubukapathaka*, Gy. 3: 154, 272), *Holboki-patak* (1283/1283: *Holboqui potok*, Gy. 4: 41, 95), *Ilsuk-patak* (1282: *Ilsank* [*ǫ*: *Ilsouk*] *potok*, Gy. 3: 152, 228), *Jamna pataka* (1341/1347: *Jamnopataka*, Gy. 3: 154, 267), *Kamunuska pataka* ([1240]: *Kamunuska potoka*, Gy. 1: 810), *Kemence pataka* (+1264/1324: *Kemenchepathaka*, Gy. 1: 40, 71), *Klukucs pataka* (1324: *Klukuch pataka*, Gy. 4: 480), *Kobolya pataka* (1341/1347: *Kobolyapataka*, Gy. 3: 154, 267), *Lesnece pataka* (1298: *Leznechepothaka*, Gy. 3: 154, 272), *Lipó pataka* (1243/1335: *Lipoupataka*, Gy. 2: 519), *Lipóc pataka* ([1240]: *Lypouch potoka*, Gy. 1: 810), *Lippa pataka* (1332: *Lippapotaka*, Gy. 4: 326, 375), *Lupóc pataka* (1282: *Lupouch potoka*, Gy. 3: 152, 228), *Luzsa pataka* (1290/1303/1479: *Luzyapathaka*, Gy. 2: 459, 485), *Luzsna-patak* (1222: *Lvzna pothok*, Gy. 3: 152, 250), *Ma-*

licska pataka (1297/1358//1776: *Malitska pataka*, Gy. 2: 459, 510, 511), *Mocsolya pataka* (1334: *Mocholapataka*, Gy. 2: 459, 538), *Radik pataka* (1299/1406: *Radykpataka*, Gy. 1: 778), *Rednik pataka* ([1240]: *Rednichpotoca*, Gy. 1: 810–1), *(S)Zalatna pataka* (1291: *Zalathnapataka*, Gy. 2: 458, 501), *Szécsén pataka* (1339/1342>1378: *Zechenpataka*, Gy. 3: 469, 497), *Szuha-patak* (1291: *Zuhapotog ~ Zuhapotok*, Gy. 3: 152, 222), *Tapolca pataka* (1324: *Tapolchapataka*, Gy. 4: 480), *Tarac vize* (1336/1456: *Tarazwyze*, Gy. 4: 412, 122), *Tura-patak* (1278: *Turapotok*, Gy. 4: 41, 104), *Varbó pataka* (1303/1352//1450: *Warbopathaka*, Gy. 1: 735, 815), *Verbelice pataka* (1317: *Werbeliche potoka ~ Werbelice pothuka*, Gy. 1: 151–2) nevek.

Mivel az említett nevek utótagjának nagy része birtokos személyjeles formában jelenik meg, érdemes szólni arról is, hogy a birtokos jelzős (illetve ritkán a formáns nélküli) szerkezetekben a szakirodalom megítélése szerint egyfajta osztály–egyed viszony kifejeződésének lehetünk a tanúi. A MMNy. *formai birtokos jelzős szerkezet*-nek (346) mondja a *Pest városa* típusú neveket. Ezzel szemben a TNyt. *azonosságot kifejező birtokviszony*-nak nevezi a tagok közötti kapcsolatot: a fejezetet író ZELLIGER ERZSÉBET szerint a *Szocsogó vize*, *Eger pataka* nevek jelölt birtokviszonya az alap- és a bővítményi tag által jelölt dolgok szoros összetartozását jelöli (TNyt. I, 549.). Noha nem minden esetben birtokos jelzős szerkezetekről beszélnek, itt említhetjük meg, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN a *faj–egyed* fogalompárt használja a jelenség megnevezésére, vagyis értelmezése szerint a *Rába folyó* a folyó fajnak egy egyede (vö. 1979: 112). BALÁZS JÁNOS *osztály–egyed* viszonyról beszél a *Fertő tó*, *Pest város(a)* stb. típusú nevek kapcsán, ahol az első elem a létezőt egyedi mivoltában, a második pedig általánosítva jelöli (1963: 44–5).

Az itt említett jövevénynevet tartalmazó víznevekben a földrajzi köznév funkciója tehát pusztán az objektum fajtájának megjelölése, ami a névtest pontosabb azonosítását segíti. Ezenkívül érdemes megemlíteni azt a tényt is, hogy ha a korai ómagyar korpusz összes (F, S, M, S+F, M+F, S+M szerkezetű) nevei közül kivesszük az egyrészes átvett neveket (M), illetve az e pont alatt tárgyalt kétrészes M+F szerkezetű neveket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a megmaradt (tkp. F, S, S+F, S+M struktúrájú) nevek túlnyomó része vízrajzi köznevet tartalmazó kétrészes alakulat. A nevek kiegészülését tehát a magyar víznévrendszerhez való alkalmazkodás segíthette elő.

2. Az osztály–egyed viszony kifejeződésére láthatunk példákat a belső keletkezésű egyrészes víznevek kiegészülésével keletkezett névformák körében is. A nevek többségének utótagjaként a *patak ~ pataka* vízrajzi köznév áll: *Aranyos pataka* (+1326/[1400 k.]: *Aranyaspataka*, Gy. 1: 40, 142), *Bor pataka* (1312: *Burpathaka*, Gy. 3: 180), *Kürtös pataka* (1256 [c: 1266]/1297//1520: *Kwrthus pathaka ~ Kwrthus potaka*, Gy. 3: 152, 239), *Lubus-patak* (1222:

Lubus pothok, Gy. 3: 250), *Mélyes pataka* (1329: *Melyespataka*, Gy. 2: 43, 63, 82), *Morotva-patak* (1336: *Mortuapatak*, Gy. 2: 458, 532), míg a *Balog vize* (1334: *Bolugwyze*, Gy. 2: 459, 517), *Ér-víz(e)* (1338/1396: *Eerwyz ~ Erwyze*, KMHsz. 1.), *Kőrös vize* (1330, 1332: *Keurusuizy*, fl. (Gy. 1: 248, 306) és *Sár vize* (+1093/1367>1411: *Saruize*, Gy. 1: 729) nevek esetében az eredeti egyrészes víznévhez a *víz ~ vize* földrajzi köznév járult.

Ez a jelenség figyelhető meg továbbá az *Aszó-jó-séd* (1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373) *Berek-jó vize* (1334: *Berekyovize*, KMHsz. 1.), *Bükk-sevnic pataka* (1346: *Byksebnichpataka*, KMHsz. 1.), *Fenyő-sevnice-patak(a)* (1346: *Fenysewnichpatak ~ Feynosebnich-pataka*, KMHsz. 1.), *Fűz-ér-patak* (1327/1378: *Fywzerpatak*, Gy. 1: 146), *Hév-jó vize* (1261/1271: *Heuiouize*, Gy. 1: 736, 775, 799), *Hideg-víz pataka* (1341/1347: *Hydegwyzpataka*, Gy. 3: 40, 12), *Keserű pataka vize* (1336/1456: *Keserewpathakawyz*, Gy. 4: 122), *Méh-séd pataka* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Gy. 1: 570, 600), *Só-jó vize* (1248/1326: *Sayouvyze*, Gy. 1: 735, 771), *Sebes-ér pataka* (1343: *Sebeserpataka*, KMHsz. 1.), valamint *Szikszo pataka* (1302>1344: *Zekzoupathaka*, Gy. 1: 41, 77) sajátos szerkezetű víznevek esetében is. E nevek szerkezeti szempontból azért különlegesek, mert bennük az előtagban eleve meglévő földrajzi köznévi elem már önmagában is utal arra, hogy vízfolyás neveként szerepelnek (*ér, jó, patak, séd, sevnice, víz*), ennek ellenére kapcsolódott hozzájuk egy újabb 'patak, folyó' jelentésű utótag. Kiegészülésüket legtöbb esetben az előtagban szereplő vízrajzi köznév jelentésének elhomályosulása magyarázhatja. A nevek egy részében ennek bizonyosságaként a név hangtani és morfológiai szerkezetének változása is megtörténik vagy megtörtént.

A fentiek mellett több név esetében is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy azért kaphatott utóbb a hely fajtáját megjelölő utótagot, hogy ezáltal a településnév ~ víznév homonímiát megszüntessék. E a jelenség figyelhető meg a *Garadna-patak(a)* (1326/1375: *Garadnapatak ~ Garadnapataka*, Gy. 1: 41, 150), *Gyula pataka* (1307: *Gyulapothaka*, Gy. 2: 44, 71), *Hecse-patak* (1275: *Hetche potok*, Gy. 1: 447), *Ménés-patak* (1274: *Menuspatak*, Gy. 4: 210, 238–9), *Ózd pataka* (1339/1344/1448: *Ozd pataka*, Gy. 2: 99), *Palugya pataka* (1287/1340/XV: *Palwgya potoka*, Gy. 4: 54), *Racka-patak* (1271/1379: *Rochkapotok*, Gy. 4: 210, 266–7), *Szerencs-patak* (+1326/[1400 k.]: *Zerenchpatak*, Gy. 1: 40, 142), *Zellő pataka* (1300: *Zelev potoka*, Gy. 4: 321), illetve *Eger vize* (1317: *Eguruize*, Gy. 1: 736, 812), *Tecső vize* (1336/1456: *Thechewvyze*, Gy. 4: 412, 122) nevekben. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy ezeknek a neveknek egy része az itt elsődleges névnek tekintett elnevezéssel párhuzamos alakulású is lehetett.

3. Ennek a kategóriának a tárgyalásakor kell megemlítenem a *Keskeny* (1075/+1124/+1217: *Kesekun*, Gy. 1: 896, 899) és a *Sebes* (1341: *Sebes*, Gy. 2: 100) vízneveket is. E nevek elsődleges keletkezésük is lehetnek, ennek azonban ellentmondani látszik az

a tapasztalatunk, hogy a víznévrendszerre ez a fajta névalakulás (puszta melléknév > víznév) egyáltalán nem jellemző. Ennek tükrében azt feltételezhetjük, hogy mindkét víznév ellipszissel keletkezhetett, azaz egy feltehetően kétrészes (pl. **Keskeny-patak*-féle) víznévből az egyik névrész, a helyfajtajelölő földrajzi köznévi utótag eltűnt, s így alakult a kétrészes helynév egyrészessé. (Ilyen *sebes* előtagú nevek szerepelnek is a névanyagban: *Sebes-patak*, *Sebes-maláka*.) Kisebb valószínűséggel ugyan, de azt is felvethetjük, hogy e víznevek más képzett melléknévi víznevek (vö. pl. *Fenes*, *Hodos*, *Rákos* stb.) analógiájára, azok mintájához igazodva közvetlenül is létrejöhettek.

Hasonlóképpen felvetődhet az ellipszis lehetősége az egyrésztes fajtajelölő funkciójú nevek kapcsán (vö. HOFFMANN 2007b: 89) is. Talán ennek a folyamatnak az eredményeképpen jött létre a Bars vármegyei *Nagy-sár* (1255: *Nogsar*, Gy. 1: 413, 472) névből a *Sár* (1274: *Saar*, Gy. 1: 413, 462, 488) elnevezés.

4.3.2. Redukció és bővülés

A nevek lexikális-morfológiai szerkezetének azokat a változásait, amelyek a szemantikai szerkezetet érintetlenül hagyják, a redukció és a bővülés fogalmakkal írhatjuk le. Redukción azokat a helynévváltozási folyamatokat értjük, melyek során egy vagy több névelem esik ki a helynévből. Az elemváltozás lexéma vagy kötött morféma (képző, rag) elmaradását egyaránt jelentheti. A bővülés a redukcióval ellentétes irányú változás: a névtest terjedelme a kiegészüléshez hasonlóan növekszik, de a folyamat során nem névrész(ek), hanem névelem(ek) kerül(nek) a névbe. (Vö. HOFFMANN 1993: 128–31, 135–6.)

Az e változástípusokkal kapcsolatba hozható névpárok esetében igen nehéz a változás irányát megítélni, vagyis azt, hogy bennük névelemnyi növekedés vagy csökkenés ment-e végbe. Emellett az itt bemutatásra kerülő víznevek esetében annak a lehetőségét sem vethetjük el, hogy a névpárok nem egymásból vezethetők le, azaz nem szerkezeti változás útján jöttek létre, hanem párhuzamos alakulásúak.

Itt említjük meg a *Gyümölcsény* (1227/1250/1611/1779: *Gemelchen*, Gy. 3: 510) víznevet is, mely az -s képző hozzákapcsolásával *Gyümölcsényes* (1341: *Gemelchenes*, Gy. 3: 501, 510) változatban is feltűnik az oklevelekben. Ide tartozik továbbá az *Alma* (+1183/1326/1363: ad *Almam*, Gy. 1: 270, 385) ~ *Almás* (1009/+1205–35//1404: *Almas*, Gy. 1: 247, 270) ~ *Almád(i)* (+1093/+1190//1404: *Almady*, Gy. 1: 247, 270) névhármas. A szakirodalom e nevek kapcsán a képzőtlen forma elsődlegességét tartja valószínűnek, a másik két névforma kapcsán azonban lehetetlen eldönteni, hogy melyik jött létre bővülés útján, illetve hogy melyik név kapcsán beszélhetünk névelemcseréről.

Az előtag morfológiai szerkezetében történhetett változás a *Bodza-foka* ([1192]/1394: *Bozyafuka*, Gy. 1: 236) ~ *Bodzás foka* (1192/1374/1425: *Buziasfoka*, Gy. 1: 202, 236), vala-

mint a *Mogyorós-patak* (1234/243: *Munurous potok*, Gy. 1: 41, 150) ~ *Mogyoró-patak* (1337: *Monyerowpatak*, KMHsz. 1.) elnevezésekben. Mivel a *Bodzás foka* struktúra számos előfordulása mellett a képzőtlen *Bodza foka* pusztán egy ízben adathozható, azt valószínűsíthetjük, hogy ez utóbbi egyszeri — talán az oklevélíró számlájára írható — előfordulás lehet.

A redukció és a bővülés folyamata vízneveink körében elsősorban az utótagot érinti, s alapvetően a birtokos személyjellel áll összefüggésben.

TÓTH VALÉRIA a *Fűzi pataka* (1317: *Fyzypataka*, Gy. 1: 148) ~ *Fűzi-patak* (1317/1409: *Fizyepatak*, Gy. 1: 148) nevek kapcsán az oklevél későbbi átiratában megjelenő *Fűzi-patak* alakot redukció útján keletkezettnek tartja. Véleménye szerint a végbement változást az első névrész *-i* eleme is elősegíthette, hiszen a név ezáltal beilleszkedett a *Baski-patak* típusú nevek sorába (2001b: 210).⁴⁵ A változás leírásának óvatos megfogalmazása azt sugallja, hogy a szerző nem veti el annak lehetőségét sem, hogy bővülés történt.

A redukció valószínűségét támogatja esetleg az oklevélbeli előfordulások időrendje a *Cseh pataka* (1266/1283: *Cech potoka*, Gy. 2: 459, 545) > *Cseh-patak* (+1294/1471: *Csehpatak*, Gy. 2: 507), *Megye pataka* (1321: *Megepotoka*, Gy. 1: 101, 153) > *Megye-patak* (1350: *Megyepatak*, KMHsz. 1.) névpárok esetében. E kritérium alapján a vele ellentétes irányú változást, vagyis a bővülést lehet valószínűsíteni a *Csikló-patak* ([1279]/1279/XVIII.: *Chikloupotok*, Gy. 3: 152, 260) > *Csikló pataka* (1331/1394: *Chychlopotoka*, Gy. 3: 152, 229), *Ménés-patak* (1274: *Menuspatak*, fl. (Gy. 4: 210, 238–9) > *Ménés pataka* (1301/1373: *Menus pathaka*, Gy. 4: 210, 287) nevek viszonyában. Semmiféle fogódzó nem áll azonban a rendelkezésünkre az azonos datálású oklevélben előforduló névváltozatok kapcsán: *Ér-víz* (1338/1396: *Eerwyz*, KMHsz. 1.) ~ *Ér vize* (1338/1396: *Erwyze*, KMHsz. 1.), *Fenyő-sevnic-patak* (1346: *Fenysewnichpatak*, KMHsz. 1.) ~ *Fenyő-sevnic pataka* (1346: *Feynosebnich-pataka*, KMHsz. 1.), *Garadna-patak* (1326/1375: *Garadnapatak*, Gy. 1: 150) > *Garadna pataka* (1326/1375: *Garadnapataka*, Gy. 1: 41, 150), *Horhod-patak* (1281: *Hurhudpotok*, Gy. 3: 151, 228) ~ *Horhod pataka* (1281: *Hurhudpotoka*, Gy. 3: 151, 227, 228), *Kalenda-víz* (+1214/1334: *Kalenda wyz*, Gy. 1: 643) ~ *Kalenda vize* (+1214/1334: *Kalenda wyze*, Gy. 1: 643), *Kis-Varbóc-patak* (1326/1327: *Kysurbochpatak*, Gy. 4: 317) > *Kis-Varbóc pataka* (1327: *Kysurbochptaka*, Gy. 4: 317), *Nyerges-patak* (1268: *Nerges potok*, Gy. 4: 281) ~ *Nyerges pataka* (1268: *Nergues potoka*, Gy. 4: 210, 271), *Várad-patak* (1333: *Waradpatak*, Gy. 4: 210, 316) ~ *Várad pataka* (1333: *Waradpataka*, Gy. 4: 210, 316), *Vilicske-patak* (1271/1379: *Vilicchapotach*, Gy. 4: 266, 320) ~ *Vilicske pataka* (1271/1379: *Wilicchapotaka*, Gy. 4: 266, 320).

⁴⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a településnévi előtagú nevek körében a településnév *-i* melléknévképzős származéka + *patak(a)* szerkezetű nevek a korai ómagyar korban egyáltalán nem gyakoriak, a mai névanyagot tekintve azonban a leggyakoribb típusnak mondhatjuk.

INCZEFI GÉZA a Makó környékének helyneveit elemző monográfiájában arra a megállapításra jutott, hogy a birtokos személyjel „néha utólag járul a névhez” (1970: 27), azaz birtokos összetartozás nélkül is a névbe kerülhet. PÓCZOS RITA — a tulajdonságot jelölő előtagú kétrészes víznevekre szűkítve le megállapítását — szintén a jelöletlen forma elsődlegességét valószínűsíti, s a birtokos személyjelnek a névbe való bekerülését az analógiával magyarázza (2004: 113).

3.4.3. Névelemcsere

A helynévképzővel alakult víznevek bemutatásakor érdemes szólni arról is, hogy bizonyos esetekben képzős és képzőtlen névpárok találkoznak a történeti anyagban, más nevek kapcsán pedig a képzők váltakozását láthatjuk vagy esetleg képzőcserét tapasztalhatunk.

Ugyancsak Baranya vármegyében található az a víz, amely *Füzes* (1232: *Phizes*, Gy. 1: 248, 304, 306) és *Füzet* (1256: *Fyzezth*, Gy. 1: 248, 304) ~ *Füzes* (1329, 1332: *Fyzezth*, Gy. 1: 304, 307) ~ *Füzesd* (1334: *Fyzesd*, Gy. 1: 306) alakban is megtalálható az adatállományban. Az eredeti formának az -s képzős alakot tekinthetjük; a másodlagos nevek létrejötte több módon is végbemehetett. Az -s és -t képzők minden bizonnyal (talán alkalmilag) felcserélték egymást. A *Füzes* név emellett bővíthetett -d és -t helynévképzőkkel is, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget sem, mely szerint az -s helyét az -st/-sd képző vette át (vö. BÉNYEI 2004: 100).

Az erdélyi Sajó egyik jobb oldali mellékvízének *Budak* (1243/344: *Bodrug* [ɔ: *Bodwg*], Gy. 1: 553, 560, Gy. 2: 44, 87) ~ *Budagd* (1228/378: *Bodagd*, Gy. 2: 44) névváltozatai vélhetően párhuzamosan éltek egymás mellett. A -d-vel bővült formában a *k > g* változást hangtani okokra vezethetjük vissza (zöngésülés).

A víznevek körében csupán egy esetben megjelenő -ny képző ritkasága miatt történhetett képzőcsere a *Hangony* ([1200 k.]/896-ra: *Hongvn*, Gy. 1: 735) > *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792) esetében. Végleges képzőcseréről azonban nemigen beszélhetünk, a Borsod vármegyében említett folyóvíznek ugyanis ma is *Hangony* a neve (Fnt. I, 19).

3.4.4. Deszemantizáció

Helynévtipológiai modelljében HOFFMANN ISTVÁN a deszemantizáció⁴⁶ terminust azoknak a helynévszerkezeti változásoknak a megnevezésére használja, amelyek a név funkcionális-szemantikai vagy lexikális-morfológiai szerkezetének elhomályosulása következtében jelentkeznek, és a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik (vö. HOFFMANN 1993: 139). A helynevek és egyben a víznevek funkcionális-szemantikai, illetve

⁴⁶ Korábbi munkájában HOFFMANN ISTVÁN a *deetimologizáció* terminust használta a jelenség leírására (1993: 138–40), JUHÁSZ DEZSŐ — magyarnyelvűsége miatt — a *homályosulás* fogalmat ajánlotta (2000: 132).

lexikális-morfológiai szerkezetének elhomályosulását az okozhatja, hogy megváltozik a denotátumnak az a jellegzetessége, amely a névadás alapjául szolgált, s megszűnik az etimológiai transzparencia (HOFFMANN 1993: 138).

A *Hejő* és a *Hájó* elnevezésekben ugyanaz a folyamat játszódott le. Etimológiailag mindkét víznév a *hév* 'meleg' és a *jó* 'folyó' elemeket tartalmazza. A korai ómagyar kori adatok (1288/1326: *Heuyo*, Gy. 1: 570, 672 ~ *Hoyow*, KMHsz. 1., valamint [1200 k.]/896-ra: *Heyou*, Gy. 1: 736, 772 ~ 1332: *Heyeu*, Gy. 1: 781) azt mutatják, hogy ekkor már zajlott, pontosabban épp a „szemünk előtt” zajlik a deszemantizáció, az adatok között ugyanis megtalálhatók még felismerhető szerkezetű, kétrészes (pl. *Heuyo*) és a már elhomályosult, egyrészes (pl. *Heyeu*) adatok egyaránt. A *jó* földrajzi köznév elavulása egy olyan folyamatot indított el, mely során a közösség számára a helynév lexikális-morfológiai összetettségének tudata megszűnt. A két alakvariáns (a palatális és a veláris forma) létrejötté azzal magyarázható, hogy a vegyes hangrendű alakból a hangrendi kiegyenlítődés mindkét irányban megtörténhetett, s az egyik névben palatális, a másikban veláris irányban realizálódott.

Az ómagyar kori nyelvterületen két *Sajó* (a felvidéki [1176–96]>1230: *Syov*, KMHsz. 1. ~ 1243/1344: *Sayow*, Gy. 1: 553, valamint az erdélyi [1200 k.]/896-ra: *Louiou* [ɔ: *Souiou*], Gy. 1: 735 ~ 1349: *Sayou*, Gy. 1: 735, 784, 792) nevű vízzel is találkozhatunk. E nevek vélhetően a *só* és a *jó* lexémák kapcsolatából jöttek létre, s elhomályosulásuk szintén az ómagyar kor terméke.⁴⁷

Több *aszó* földrajzi köznévi utótagú kétrészes víznév szerkezete homályosult el a korai ómagyar korban. A *Berekszó* (1323/1332: *Berukzo*, Gy. 1: 163, 176) víznév etimológiailag a *berek* és az *aszó* 'időszakos vízfolyás' jelentésű köznevek összetétele. A víznév korai ómagyar kori adatai ugyanakkor az elhomályosulás bekövetkezéséről tanúskodnak. Ugyanezt tapasztalhatjuk a *Szikszo* (1248/1402/1483, 1256: *Zekzov*, Gy. 3: 39, 108, 133) név esetében is, mely eredetileg a *szék* ~ *szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' és az *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' lexémák összekapcsolásával jött létre. KISS LAJOS a forma létrejöttét a név belseji szótag elmaradásával, azaz összerántódással magyarázza (1995: 28). Kézenfekvő magyarázatot nyújt azonban a folyamatra a két nyílt szótagos tendencia érvényesülésével is. A korai ómagyar kori adatok csupán e változás végeredményét mutatják, az eredeti forma nem adatolható.

⁴⁷ A *Berek-jó* víznév szerkezetének elhomályosulása a korai ómagyar kor adatait figyelembe véve ekkor még nem történt meg: 1213/1550: *Beruchyōn* [ɔ: *Beruchyōu*] (Gy. 1: 569, 668). A későbbi *Berettyó* változat a ritka *kj* > *ty* változás következtében jött létre, ahol a *ty* intervokális helyzetben megnyúlt (KISS L. 1995: 32). Az sem zárható ki azonban, hogy az eredeti két hangból egyből *tty* hang alakult (további adatokhoz lásd a KMHsz.-t).

Noha *ér* szavunk napjainkig megmaradt nemcsak a helynévkincsben, de az általános lexikonban is, az *ér* utótagú neveket is érintheti az elhomályosulás folyamata: a *Millér* víznevek (1075/+1124/+1217: *Meler*, Gy. 3: 41 ~ +1214/1334/1342: *Myler*, Gy. 3: 41, valamint 1226: *Myler*, Gy. 3: 387) eredetileg bizonyára a *mély* és az *ér* elemekből tevődött össze.

3.5. Névátvételek

1. A fent bemutatott belső névalkotási módokon kívül más nyelvek helynévkincséből átvett nevekkal is bővült a magyar helynévrendszer. A többnyelvű területek helynévrendszerének kölcsönhatása a nemzetközi szakirodalom egyik legtöbbet kutatott témája, a hazai kutatók közül legutóbb PÓCZOS RITA foglalkozott e kérdéskörrel (2005).

A jövevénynevek beépülése egy másik nyelv helynévkincsébe több módon is megtörténhet. A névintegráció legszélsőségesebb esetének az tekinthető, amikor az átvétel alkalmával semmiféle (hangalaki) változás nem történik. Az átvett nevek a legtöbb esetben azonban alkalmazkodnak az átvevő nyelv hangrendszeréhez. A korai ómagyar korban igen gyakori az integrációnak az a típusa, melynek során a név alaktani szerkezete is módosul, azaz a név a cél nyelv helynévmodelljéhez igazodik. Egyes nevek esetében hangtani és alaktani változás egyaránt történik.

A korai ómagyar kori átvett víznevek kapcsán nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a nyelvi érintkezés során e korban minden bizonnyal kétnyelvűséggel (is) kell számolnunk. KRISTÓ GYULA arra hívja fel figyelmünket, hogy a lejegyzett nevek nyelvi jellegét a lejegyző írnok mellett a nevet közlők nyelvi hovatartozása is befolyásolta (2000: 7–8). Ez hatással lehetett véleményem szerint arra is, hogy az átvett víznevet az integráció mely fokán rögzítették az oklevél anyagában.

2. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy kétnyelvű területeken az egyik nyelv helynévrendszere hatással van a másikra. Az olyan neveknél, amelyek az átvétel korában az átadó nyelvben áttetszők voltak, a kétnyelvű „névközvetítők” (akik nélkül elképzelhetetlen az átvétel) szemantikailag világosan értelmezhetők azokat. Ez lehet az alapja a névfordításoknak is, amelyek gyakran párhuzamos szemantikai tartalmú névhasználathoz (*Tapolca* – *Hejő*) vezettek, de az is lehet, hogy némely csak magyarul meglévő név szemantikai szerkezete mögött jövevénynév szerkezete rejlik. (A kérdésről lásd bővebben PÓCZOS 2009a). Az átvett nevek funkcionális-szemantikai tartalmának feltárása emellett azért sem lényegtelen, mert így a folyóvíznévadás pánkronikus elemei tárulnak a kutató elé, azaz azok a gondolkodásbeli kategóriák, melyek a nyelvi kifejezés sokszínűsége fölött összekötik a különböző népeket.⁴⁸ A

⁴⁸ A 23. Nemzetközi Névtudományi Konferencián elhangzott előadásomban arra tettem kísérletet, hogy a korai ómagyar folyóvíznevek példáján bemutassam a különböző nyelvek víznévrendszerének szemantikai hasonlóságait (2008).

továbbiakban ezért a jövevényneveknek az átadó nyelvben leírható funkcionális-szemantikai tartalmát is feltárom.

2.1. Dolgozatomban utaltam már arra a közismert tényre, hogy folyóvizeink közül a legnagyobbaknak nem magyar nevük van, nem szláv s nem is latin, hanem egy pontosan meg nem határozható ősi indoeurópai nyelvhez kapcsolhatók. Ennek a rétegének a vizsgálata a XIX. századra megy vissza, az elmélet elterjedését HANS KRAHE munkássága alapozta meg (1964), majd az ő elgondolását WOLFGANG P. SCHMID (1981) fejlesztette tovább. KRAHE nyomán ó e u r ó p a i (alteuropäisch) rétegnek nevezzük a víznevek e csoportját (1964). Az óeurópai jelző KRAHE értelmezésében azt a nyelvtörténeti korszakot jelöli, amely az indoeurópai ősnyelv és az egyes nyelvek kialakulása közötti fejlődési szakaszt foglalja magában. Tanítványa, WOLFGANG P. SCHMID azonban már csupán a víznévkincs egy speciális nyelvi-kronológiai rétegeként definiálja a terminust: ide tartoznak az indoeurópai nyelv alapelemeiből felépülő, Kr. e. 1500-tól keletkező, a mai Európa területén lévő víznevek (1981). Az óeurópai elmélet értelmében azokat a vízneveket sorolhatjuk e csoportba, amelyek eleget tesznek öt feltételnek: „1. Ne legyen megmagyarázható abból a nyelvből vagy annak előzményeiből, amelyet az általa jelölt víz mentén beszélnek vagy beszéltek. 2. Indoeurópai etimonnal és az ősi indoeurópai örökségre jellemző morfológiai szerkezettel kell rendelkeznie. 3. Jelentésének a »víz, folyó, folyás, folyadék« szómezőhöz kell tartoznia, illetőleg a víz valamely tulajdonságára kell utalnia. 4. Európai, s nem Európán kívüli folyó- vagy állóvizet kell jelölnie. 5. Tövét és szerkezetét tekintve Európában még legalább egy ősi víznév tartozzék a rokonságába mint etimológiai megfelelés.” (KISS L. 2000: 7).

A réteg bemutatásakor nem hunyhatunk szemet az elméletet ért kritikák felett sem. Számos skandináv kutató kifogásolta például a tövek és toldalékok kormeghatározó értékét: „Some appellatives containing suffixes that ceased to be productive already in pre-Germanic times may have survived and been used during the Proto-Germanic and Proto-Nordic periods; in such cases the stratification of suffixes cannot be used as a chronological criterion.” (STRANDBERG 2002: 154; lásd még ANDERSSON 1972, STRANDBERG 2003, SÆRHEIM 2001). Szemantikai kifogást ugyancsak emeltek a teóriával szemben: ezek a ’víz, folyó, folyás stb.’ jelentésű tövek hogyan képesek bármiféle egyedi tulajdonság kifejezésére, illetve hogyan kell választanunk a több hasonló tő közül (STRANDBERG 2002: 154).

A magyar folyóvíznévkincs óeurópai rétegének vizsgálatát — a felvetett kritikus pontokon túl — tovább nehezíti az is, hogy „a magyar magánhangzórendszer éppen a vizsgált korban, illetve az azt megelőző írásbeliség nélküli időszakban olyan jelentős változásokon ment keresztül, amely az esetleges indoeurópai tövek azonosításának egyik jelentős kritériumát, az ún. Ablautot (azaz a tövek magánhangzó-váltakozását) teljesen elmosta” (PÓCZOS 2004: 121).

A nagyobb folyók neve közül az óeurópai névkincshez tartozhatnak az *Árva* (1287: *Arua*, Gy. 1: 195–6 < **er-*, **or-* 'megmozdul, megindul', vö. FNESz.), *Dráva* ([+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Drawa*, KMHsz. 1. < **droyos* 'vízfolyás', vö. FNESz.), *Duna* (+1015/+1158//1403: *Duna*, Gy. 1: 281, 330 < **danu-* 'folyó', vö. FNESz.), *Garam* (+1135/+1262/1566: *Gron*, (Gy. 2: 208, 227, 314 < **ghren-* 'földet túl, váj', vö. FNESz.), *Ida* (1247/1331: *Yda*, Gy. 1: 92–3, 133, 138–9 < **ei-*, **oi-*, **i-* 'megy, siet', vö. UDOLPH 1990: 124–6, FNESz. *Nagyida*), *Ipoly* (1138/1329: *Ipuli*, Gy. 3: 151, 199 < **eibhros* 'meglocsoló, befröcskölő' FNESz., vö. ugyanakkor KISS L. 1994/1999: 90), *Körös* (1075/+1124/+1217: *Crys*, Gy. 1: 493, 505 < **k^(w)rhso-s* 'fekete', vö. FNESz.), *Lajta* (Chron. Hung. Saec. XIV. [Gesta Hung. Cr. 1270, ad 955]: *Leytah*, Gy. 4: 133 < **loidhos* 'sár', vö. FNESz.), *Marcal* (1086: *Murzol*, Gy. 2: 564, 579 < illír **murs-* 'mocsár', vö. FNESz.), *Maros* ([1077–95]>1347: *Morus*, KMHsz. 1. < **mori* ~ **mōri* 'tenger, állóvíz, tó', vö. FNESz.), *Ompoly* (1299/1369/1571: *(Om)poy*, Gy. 2: 159 < **āp-* 'víz, folyó', vö. FNESz.), *Rába* (+1037/1330: *Raba*, Gy. 2: 564, 578, 582, 589, 590, 606, 609, 610, 620 < **ēreb(h)-*, **ōrob(h)-* 'sötétvöröses, barnás', vö. FNESz.), *Radik pataka* (1299/1406: *Radykpataka*, Gy. 1: 778) és *Rados pataka* (1243/1335/XVII.: *Radustpotoka*, Gy. 2: 519 < **redho-*, **rodhos* 'folyik, folyó', PÓCZOS 2003: 494), *Rima* (1246/1383: *Rima*, Gy. 2: 459, 548 < **rūm-*, KISS L. 1994/1999: 81), *Szamos* ([1200 k.]: *Zomus*, Gy. 3: 325, 341, 349, 355, 380 < **s(w)om-īsyo* 'harcsában gazdag', vö. FNESz.), *Tarac* (1336/1456: *Tarazwyze*, Gy. 4: 412, 122 < **tārāh* 'átható, hangos', de összefügg a görög *τοπός* 'hangos; gyors, fürge' szóval is, vö. FNESz.), *Temes* ([950 k.]: *Τιμησις*, Gy. 3: 305) és *Tömös* (1211/1231 PR.: *Timis*, Gy. 1: 821, 827 < **thībħ-isjo-* 'mocsaras', vö. FNESz. *Temes*), *Tisza* ([950 k.]: *Τίτζα*, Gy. 1: 835, 881 < **Tīsjo* 'iszapos, sáros' < **ī* 'olvaszt, olvad', vö. FNESz.).

Több kutató úgy véli, hogy nem csupán a nagyobb folyók elnevezései között találhatunk óeurópai ősiségű neveket, kisebb patakok nevei is fennmaradhattak több évezreden keresztül, ennek egyetlen feltétele ugyanis az egymással érintkező folyamatos lakosság (lásd ehhez KISS L. 2000: 7, PÓCZOS 2004: 121). PÓCZOS RITA pusztán a víznév hangalak-szerkezete alapján — a magyar vagy más átadó nyelvű (szláv, germán) eredeztetés lehetősége mellett — az óeurópai származtatás lehetőségét sem veti el az *Apoka pataka* (1324/1377: *Apokapotoka*, Gy. 1: 152 < **āp-* 'víz, folyó'), *Balog* (1244>1410: *Balogh*, Gy. 2: 459, 483, 497, 511, 522 < **bholghā* 'duzzad, dagad'), *Lubna* ([1240]: *Lubna*, Gy. 1: 786, 810 < **leu*, **leuə*, **lū* 'kosz, bepiszkol' tő *-b-*vel bővült variánsa), *Szartos* (1255: *Scortas*, Gy. 1: 39, 75 < **ser*, **sor-* 'folyik, áramlik') nevek esetében (vö. PÓCZOS 2003: 491). Hosszabb érvelés eredményeként a *Hernád*-dal ([1200 k.]: *Honrad* ~ *Honrat*, Gy. 1: 39) kapcsolatban szemantikai és hangtani

okok miatt nem tartja elfogadhatónak a név germán eredeztetését (vö. KISS L. 1994/1999: 79–80), de ugyancsak hangtörténeti indokok miatt elutasítja a szláv etimon lehetőségét is. UDOLPH nyomán az óeurópai származtatást is idézi (< **kse(v)(r)*- 'simít, borotvál'), azonban a névben kifejezett szemantikai tartalom miatt ezt az értelmezést sem tudja elfogadni (2003: 492). A Garam és az Ipoly víznévrendszeréből a *Liberce* (1271/1379: *Liberce*, Gy. 4: 210, 266–7 < **leib*-, *loib*-, *lib*- 'öntöz, folyik, nedves'), *Litva* (+1135/+1262/1566: *Lyttua*, Gy. 3: 151, 216 < **leu*-, **leuā*-, **lŭ*- 'piszkol, bepiszkol'), *Poltár* (1332: *Poltar*, Gy. 4: 209, 242, 285–6 < *pol*-, *pel*-, *pl*- 'önt, folyik'), valamint a *Vidaszó pataka* (1240: *Wydozoupothoka*, Gy. 2: 460, 492) és a *Vidos pataka* (1341: *Viduspataka*, Gy. 2: 460, 493 < **ueid*-, **uoid*-, **ũid* 'kanyarodik, hajlik, gördül') folyóvíznevek előtagja kapcsán számol az indoeurópai rétegbe való tartozás lehetőségével (vö. PÓCZOS 2004: 122–3).

A fent említett nevek esetében a többféle nyelvből való eredeztetést azzal magyarázhatjuk esetleg, hogy a valójában óeurópai gyökerű név az átvevő nép nyelvének egy szemantikailag is megfelelő szavával hasonlóságot mutatott, s így az új névhasználó közösség ennek a szónak a tartalmát értette bele a névbe, majd ehhez a szóhoz igazította a jövevénynév hangalakját. Erre láthatunk talán példát a Temesbe ömlő *Berzava* név esetében: KISS LAJOS az elnevezés etimonjának az ie. **bher(ē)g* 'fénylik, ragyog' tövet tartja, míg szláv kutatók szerint a névben vagy az összsl. **berza* 'nyírfa', vagy a szintén összsl. **brzъ* 'sebes, gyors' rejlik (1997/1999c: 150).

2.2. Az átvett neveket alkotó folyóvíznevek csoportjában legnagyobb számban a s z l á v jövevénynévek képviseltetik magukat: az összes jövevénynév több mint háromnegyede tartozik közéjük.

A szláv eredetű nevek körében⁴⁹ a leggyakrabban megjelenő motivációt a víz környékének a növényzete szolgáltatta, s közöttük is a legtöbb név a part menti fákról kapta nevét: minden bizonnyal a szl. **vrba* 'fűzfa' (vö. PŘSITOP. 195) növénynévre vezethetők vissza az *Orbó* (1269/1270//XIX.: *Orbo*, Gy. 2: 44, 61), *Varbó pataka* (1303/1352//1450: *Warbopathaka*, Gy. 1: 735, 815), *Varbóc* (1298/1390: *Worbouch*, Gy. 1: 785), *Varbók* (1274: *Vrbouk*, Gy. 3: 151), *Verbelice pataka* (1317: *Werbeliche potoka*, Gy. 1: 151–2), *Verbice* (+1248/+1276: *Verbiche*, Gy. 4: 40, 82, 83) nevek. Vélhetően a vizet szegélyező hársfákról (összsl. **lipa* 'hárs', vö. PŘSITOP. 112) vették nevüket a *Lipcse* (1265/1270: *Lypche*, Gy. 4: 40, 41, 71), *Lippa pataka* (1332: *Lippapotaka*, Gy. 4: 326, 375), *Lipó pataka* (1243/1335: *Lipoupataka*, Gy. 2: 519), *Lipok* (1302: *Lypuk*, Gy. 1: 441), *Liponok* ([1235–43]/1288: *Lipulnuk*, Gy. 2: 458, 490, 523),

⁴⁹ A szláv réteg vízneveiben kifejezett szemantikai tartalom minél szélesebb körű bemutatása érdekében az M+F szerkezettel leírható nevek előtagját is figyelembe veszem itt.

Lipóc pataka ([1240]: *Lypouch potoka*, Gy. 1: 810), *Lipva* (1308: *Lipua*, Gy. 3: 229) folyóvizek, míg a (Kis)*Ilosva* (1341/1342//XVIII.: *Kis Ilosva*, Gy. 1: 519, 541), *Ilsuk*-patak (1282: *Ilsank* [ᵛ: *Ilsouk*] *potok*, Gy. 3: 152, 228), *Jósva* (1295/1315: *Ilsua*, Gy. 2: 459, 530), *Oleska* (1262: *Olesca*, Gy. 4: 328, 414, 415, 488), *Ósva* (1270/1272: *Ilsua*, Gy. 1: 39, 83) elnevezésekben a **jelchba* 'égerfa' (vö. *PrSlTop.* 85–6) szót fedezhetjük fel. Nyírfákkal szegélyezett vízfolyásokat jelölhettek a *Berzence* (1279: *Berzence*, Gy. 4: 231), *Breznica* (+1228/1383/1407: *Brezthnyche*, Gy. 1: 274), *Brizona* (+1262: *Brizona*, Gy. 4: 361, 441) nevek (< *berza* 'nyírfa', vö. *PrSlTop.* 38); tölgyes állhatott a *Dobó* (1263/1271: *Dubo*, Gy. 4: 328, 370, 419), a *Dubnica* (1244/1367: *Dubniche*, Gy. 4: 378) és a *Dubróka* (1332: *Dubroka*, Gy. 1: 84) partján (< **dqbъ* 'tölgyfa', vö. *PrSlTop.* 57), bükkerdő lehetett a *Bukova* pataka (1341/1347: *Bukuapataka*, Gy. 3: 154, 267), illetve *Bukóca*-patak (1327: *Bukochapotok*, Gy. 4: 210, 303) nevű vizek mellett, gyertyánfák a *Gerbece* pataka (1324/1377: *Gurbuchepotaka*, Gy. 1: 87, 152) és *Harabó* pataka (1332: *Harabopotaka*, Gy. 4: 449), *Hrabic(s)* (1228: *Hrabich*, Gy. 1: 469) patakok mentén (< *grab(r)ъ* 'gyertyánfa', vö. *PrSlTop.* 71). Fanév szerepel még a *Losonc* (1299: *Lusunch*, Gy. 4: 210, 269–70, 306 < **lučъ* 'fenyő', vö. *FNESz.*) víznévben is, és erdőről, fakitermelésről árulkodnak a *Lubna* ([1240]: *Lubna*, Gy. 1: 786, 810 < **lubъ* 'háncs, kéreg', vö. *PrSlTop.* 115) és a *Szomolnok* (1243/1335: *Sumulnuch*, Gy. 2: 533 < **smola* 'gyanta, szurok', ti. mellette olyan fafajta nő, melyből fakátrányt, szurkot állítanak elő, vö. *FNESz.*) nevek. A fanevek mellett néhány név esetében más növények is szolgálhattak a névadás alapjául: a *žito* 'rozs, búza' lexéma lehet a *Zsikva* (1075/+1124/+1217: *Sikua*, Gy. 1: 489), *Zsitva* (1075/+1124/+1217: *Situoā*, Gy. 3: 385) nevek végső forrása (vö. *FNESz.*), míg a part menti nád jelenik meg a *Rohozsnica* (1284: *Rasnicha*, Gy. 1: 414, 469 < összl. *rogozъ* 'gyékény, nád', vö. *PrSlTop.* 153, l. még *FNESz. Kisgyékényes*), a *Szikince* (1248: *Scithnice*, Gy. 3: 208) és *Szitnyice* (1248: *Scithnice*, *KMHsz.* 1. < összl. **sita* ~ **sitъ* 'szittyó, egyfajta nád', vö. *PrSlTop.* 161, *FNESz.*) nevekben. Növénynévi eredetű lehet továbbá a *Csernamosnya* (1291: *Chormasna*, Gy. 2: 457, 541, tövéhez l. **čermъcha* 'májusfa, zelinice'; valamint **čermъša* 'medvehagyma', vö. *FNESz. Csermosnya*), a *Dáron(y)* pataka (1334: *Darunpathaka*, Gy. 2: 459, 517 < **dъrnъ* (*drěnъ*) 'gyep', vö. *FNESz. Darnó*), a *Lekence* (1285/1800 k.: *Lekenche*, Gy. 2: 43, 77, vö. R. cseh *lekno* 'tündérrózsa, vízililiom', vö. *FNESz. Szászlekence*), a *Lesznece* pataka (1298: *Leznechepothaka*, Gy. 3: 154, 272) és a *Liszkó* ([1240]: *Lisco*, Gy. 1: 810 < *lěs(ъ)ka* 'mogyoró', vö. *PrSlTop.* 111–2), a *Sipek* (1327/1327: *Sipek*, Gy. 4: 210, 292, 318) és *Sipkó* (1258: *Chypkow*, Gy. 4: 351, 415 < **šipъ* 'tüske, szög; vadrózsa', vö. *FNESz. Nógrádsipek*), a *Tarna* (1255: *Thoruuam*, Gy. 3: 40, 111) és *Tornaka* (1300: *Tornoka*, Gy. 1: 453 < **ъrnъ* 'tüske, tövis, kökény', vö. *FNESz. Torna*) víznév.

A magyar víznévrendszerbe bekerült szláv eredetű víznevek körében szintén gyakran megjelenő névrészfunkciónak tarthatjuk a 'víz viszonya más helyhez' szemantikai tartalom kifejezését. A helyviszony megjelölésekor arra figyelhetünk fel, hogy ezek a denotátumok leginkább a környezetükben lévő tájrészről vagy térszínformáról kapták nevüket. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy az említett nevek nagy része még az állandó településrendszer megszilárdulása előtt jöhetett létre. A víz melletti erdő, erdőirtás, tisztás, rét közelsége szolgáltatta a névadási indítékot a *Dervence* ~ *Dervenica* (1113: *Dreuenizza*, Gy. 1: 413, 453 < összl. **dervo* ~ *drvo* 'élő fa; fa mint anyag; erdő', vö. FNESz.), *Gáj* (1075/+1124/+1217: *Gai*, Gy. 1: 478, 481 < **gajb* 'liget, berek, erdő' vagy *gol'a* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő', vö. TÓTH V. 2001b), *Gozd* (1289/1293/1401: *Kozd*, Gy. 2: 101, 199, 201 < *gvozdъ* 'erdő, erdőség, hegyi erdő', PŕSITop. 74), *Ladica* (1254/1364/1399: *Ladisca*, Gy. 2: 458, 461, 528) és *Lászó* pataka (1324: *Lazopotoka*, KMHsz. 1. < **lazъ* 'tisztás, irtás, legelő', vö. FNESz. *Lázi*, *Lászka*), *Luzsna*-patak (1222: *Lvzna pothok*, Gy. 3: 152, 250 < összl. **logъ* 'berek, rét', vö. FNESz. *Lúzsna*), *Tereblye* (1321: *Thereble*, Gy. 1: 40, 153 < **trebiti* 'irt', vö. FNESz.) vizek megnevezésekor. Talán az összl. **dъbrъ* 'völgy' szóra vezethető vissza a *Debrece*-patak (1331: *Debrechepathak*, Gy. 1: 427) és a *Dobraca* (1265/1283: *Dobracha*, Gy. 1: 468, vö. FNESz. *Döbröce*) víznév, s talán ide sorolható a *Dolina* pataka (1262: *Dolnapataka*[*teu*], Gy. 3: 153, 199 < szl. *dolina* 'völgy', PŕSITop. 56) név is. Szigetek is alkalmasak voltak arra, hogy róluk vizeket nevezzenek el: a *Kompa* (1075/+1124/+1217: *Compa*, KMHsz. 1. < szl. *kępa* ~ *kopa* 'bozóttal benőtt folyami sziget', vö. FNESz.) és az *Osztró* (1299: *Scrou* [*ɔ*: *Strou* ?], Gy. 1: 545 < szlk. *ostrov* 'sziget', talán 'vízi gát' jelentésben, vö. FNESz.) nevek motivációjául például efféle objektumok szolgáltak. A denotátum lokális elhelyezkedésére utalnak a *Gerencsa* ~ *Gerence* (+1231/1545: *Gerensa*, Gy. 2: 563, 625, tkp-i értelme 'határ', vö. FNESz.), *Lomnica* (1243/1335: *Lumnicha* ~ *Lumnichae*, Gy. 2: 458, 533 < **lomъ* 'törés, kőfejtő, bánya', vö. FNESz. *Lomnici-csúcs*), valamint *Szeleden* (1323/1390: *Sceleden*, Gy. 1: 41, 95 < összl. *slědъ* 'nyom, csapás, telek', PŕSITop. 163) elnevezések is. Két névben a víz relatív helyzetére utaló névrész is felbukkan: a *Paróca* (1271/1379: *Procha*, Gy. 4: 210, 267, vö. FNESz.) név a szlk. *pravica* 'jobb kéz' szóra vezethető vissza, míg a *Belezna* (1337: *Blezna*, Gy. 3: 151, vö. FNESz.) víznév etimológiai jelentése 'közeli'.

A harmadik leggyakoribb motivációtípust az állatvilágra utaló szláv víznevek alkotják. A vízben, víz környékén élő állatról kapta nevét a *Beberc* pataka (1281/1416: *Beberchpataka*, Gy. 3: 153, 188), a *Bebre* ([1266]/1266/1274: *Bebre*, Gy. 3: 151, 254), a *Bobróc* (1323: *Bobroch*, Gy. 4: 41, 56 < szl. **bebrъ* 'hód', PŕSITop. 37); a *Rakaca* (1249: *Rococha*, Gy. 1: 735, 802), a *Rakovic* (1332: *Rakauych*, Gy. 4: 326, 375), a *Rákóc* (1266: *Rakouch*, Gy. 4: 210, 282 < szl. **rakъ* 'rák', PŕSITop. 151). A vízpart jellegzetes állatának nevéből származik a

Szernye (+?1248/1393: *Scerneue*, Gy. 1: 519, 537), *Szirna* (+1262/XIV.: *Zyrna*, Gy. 1: 113 < **szrna* 'öz', vö. PŕSlTop. 176,) és a *Túr* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Turu*, Gy. 1: 493, 503), *Tura* pataka (1278: *Turapotok*, Gy. 4: 41, 104), *Túróc* (1243/1335: *Turuch*, Gy. 2: 458 < összl. **turь* 'östulok; ökör, szarvasmarha', vö. PŕSlTop. 185) elnevezés. A víz körüli disznó(k)ról kaphatta nevét a *Szincse* (1295: *Scinche*, Gy. 1: 414, 486 < összl. **svinja* 'disznó', vö. FNEsz. *Szinice*, de lehetséges a szl. **sinь* ~ *sinь* 'kék, szürke' lexémából való származtatása is, PŕSlTop. 161), valamint a *Veperec* (1317/XIV.: *Weprech*, Gy. 3: 152, 219 < **veprь* 'vaddisznó', PŕSlTop. 188–9) víznév. Egy-egy névben más állatfajták is megjelennek: *Huzina* (1235: *Huzina*, Gy. 4: 326, 473, szl. *gosь* 'lúd, liba', PŕSlTop. 71), *Kerepec* (+?1248>1393, 1282/1379: *Kerepech*, Gy. 1: 519, 537, vö. *κόπον* 'ponty', FNEsz. *Felsőkerepec*), *Kobolya* pataka (1341/1347: *Kobolyapataka*, Gy. 3: 154, 267, etimológiailag összetartozik a m. *kabala* 'kanca' szláv előzményével, vö. FNEsz. *Kabalás*), *Kurca* (1075/+1124/+1217: *Curice*, Gy. 1: 881, 900, vö. szb.-hv. N. *kŭrica* 'jérce'; szl. *kŭrica* 'ua.'; ukr. *кŭриця* 'tyúk', FNEsz.).

Vizet jelentő közszóból alakultak a *Baláta* (1270/1270: *Balata*, Gy. 4: 386 < *bolto* 'mocsár, sár, tó', vö. FNEsz. *Baláta-tó*), *Baraca* (1298/1479: *Baracha*, Gy. 2: 459, 484, 506) és *Baróc(s)* (1247: *Borosk* [ɔ: *Borosc*], Gy. 1: 735, 770 < **barь* 'mocsár', ŠMILAUER 1932: 467), *Bernece* pataka (1281/1416: *Bernechepataka*, Gy. 3: 153, 188 < **brьn-*, *bryn-* 'sár', vö. FNEsz. *Bernecebaráti*), *Bornanó* pataka (1255: *Bornanoupotoka*, Gy. 1: 98 < *brьnьje* 'sár', PŕSlTop. 43), *Galga* (1284/1284: *Kalgua*, Gy. 4: 498, 560) és *Klaszita* (1245: *Kalasta*, Gy. 3: 152 < *kalь* 'sár, mocsár', vö. FNEsz.), *Jamna* pataka (1341/1347: *Jamnopataka*, Gy. 3: 154, 267 < **jama* 'árok, gödör, üreg', vö. FNEsz. *Jamnik*), *Luzsa* pataka (1290/1303/1479: *Luzyapathaka*, Gy. 2: 459, 485) és *Luzsna* pataka (1222: *Lvzna pothok*, Gy. 3: 152, 250 < *luža* 'tócsa, mocsár', vö. UDOLPH 1979: 186–92), *Malicska* pataka (1297/358//776: *Malitska pataka*, Gy. 2: 459, 510, 511 < **molka* 'mocsár, tócsa', vö. UDOLPH 1979: 206–14), *Rékas* (1251/1263/1398: *Recus*, Gy. 2: 563, 604) és *Recske* (1232/1347: *Rekche*, Gy. 2: 458, 515, 538 < *rěka* 'folyó', vö. FNEsz. *Zagyvarékas*), *Szalatnya* (1278: *Zlatna*, Gy. 4: 210, 233, 306, vö. szb.-hv. *slätina* 'savanyúforrás', cseh *slatina* 'láp, mocsár, ingovány', vö. FNEsz. *Szalatnak*), *Szomoga* (1270: *Scumuga*, Gy. 1: 537, vö. ukr. N. *cmьza* 'folyó kis mellékmedre folyó- vagy állóvízzel', FNEsz.), *Sztudinca* (1295/1296: *Studuna*, Gy. 4: 67 < *studňa* 'kút; hideg víz', ŠMILAUER 1932: 474, 486), *Temente* ~ *Temence* (1244>1347?: *Themente*, Gy. 1: 291 < összl. **timěňь* 'mocsár, iszap, sár', vö. FNEsz. *Temenceszél*) szláv eredetű víznevek.

A ritkább funkcionális-szemantikai kategóriák között említhetjük a víz állapotára utaló nevek csoportját: időnként kiszáradó víz elnevezése lehetett a *Szuha* (1294: *Zuha*, Gy. 2: 459, 554 < szl. **suchь* 'száraz', FNEsz. *Szuha*, *Szuhogy*), az *Ilóc* (1235: *Yloch*, Gy. 4: 472) és

Jalóc (+1291/1391: *Jaloch*, Gy. 4: 41, 56, 65, 66 < összl. **jalovъ* 'terméketlen, meddő', vö. FNESz.), valamint a *Mertvice* (+?1248>1393: *Merthuice*, Gy. 1: 537 < *mьrtvъ* 'holt', PŕSI^{Top}. 126), s talán a *Panyóca* ([1200 k.]: *Ponoucea*, Gy. 3: 306 < **ponaviti* 'elbágyad, elhal', vö. FNESz. *Pancsova*), lehetséges azonban, hogy e név nagyon lassan csörgedező vízre utal). Poshadt vizéről kaphatta nevét a *Gölnic* (1243/1335: *Gulnuch* Gy. 2: 460, 532, 533, vö. R. *Gnilycbъ* tkp. 'poshadt vízű', FNESz. *Gölnicbánya*), a víz zavaros, homályos jellege szolgált a névadás alapjául a *Beredinca* (1245/1588: *Beredinca pathaka*, Gy. 2: 459, 484, 511 < **brud-* ~ **brod-* ~ **brid-* ~ **bred-* 'sötét, homályos, zavaros', UDOLPH 1979: 343–9) folyóvíznév esetében.

A víznek magának vagy környezetének egyéb sajátosságainak kifejezése kis számban ugyancsak felfedezhető a magyar víznévrendszerbe átkerült szláv nevek körében. A folyófenék agyagos voltára utalhat a *Helednek* (1323/1390: *Helednek*, Gy. 1: 95) és a *Hlinik* (1294 [?]: *Hlynik*, Gy. 4: 66 < *glina* 'agyag', PŕSI^{Top}. 65), köves medre után kaphatta nevét a *Kamunuska* pataka ([1240]: *Kamunuska potoka*, Gy. 1: 810) és a *Kemence* pataka (+1264/1324: *Kemenchepathaka*, Gy. 1: 40, 71 < **kamy* 'kő', PŕSI^{Top}. 87) s talán az *Iskolt* (1281: *Skalch* [ɔ: *Skalth*], Gy. 1: 249, 278 < **skala* 'szikla, kő', PŕSI^{Top}. 161) is. A *Revisnye* ([1272]/1272: *Riuisne*, Gy. 1: 197), *Revistye* (1228: *Ryvchka*, torr. (Gy. 1: 469) nevű patakok medre minden bizonnyal úgy nézhetett ki, mintha fel lett volna tépve, szaggatva (< összl. **rъvati* 'tép, szakít', vö. FNESz., *Revistyevárálja*), a folyómeder kanyargós volta alapján kapott nevet a *Gorbó* patak (1297: *Gorbopathaka*, Gy. 3: 325, 355 < összl. **gъrbъ* 'púp', etimológiailag összetartozik a m. *görbe* melléknév szláv előzményével, vö. FNESz. *Magyargorbó*). A víz hőmérséklete is megjelenik a víznévben kifejezett szemantikai tartalmak között: a *Tapolca* ([1235–43]/1288: *Tapulcha*, Gy. 2: 458, 490), *Tepla* (1264/1696: *Tepla*, Gy. 4: 41, 66, 103, 104), *Teplice* (1331: *Tepleche*, Gy. 1: 92), *Toplica* (1243/1335: *Toplachka*, Gy. 2: 457, 533) nevek a víz meleg voltára utalnak (vö. FNESz.), a nevek végső előzménye a **toplъ* ~ *teplъ* 'meleg' melléknév lehetett (PŕSI^{Top}. 180). A víz gyors folyása által keltett hanghatás szolgált a névadás alapjául a *Gortva* (1240: *Gorthoa*, Gy. 2: 459, 499 < **grochotъ* 'zörgés, csörgés', vö. FNESz.), *Revuca* (1230/1283: *Reuchna*, Gy. 4: 40, 82, 91, vö. szlk. *revúci* 'ordító, bögő, bömbölő', vö. FNESz.), *Rima* (1246/1383: *Rima*, Gy. 2: 459, 548) és *Rimóca* (1298: *Rymocham*, Gy. 3: 154, 271, vö. or. N. *рымóнуѣ* 'üvölt, sír', vö. FNESz.), *Torockó* (1299/XIV.: *Twruzco*, Gy. 2: 100, 141 < **trěskati* 'zúg, harsog', vö. FNESz.) nevekben. A víz mozgásának sebessége, módja ugyancsak motivációként jelenik meg több névben is: a *Beszterce* (1288/1390>1394: *Bezterche*, Gy. 1: 558), *Bisztirc* (1278/XVII: *Byztech* [ɔ: *Byztrech*], Gy. 4: 377, 413?, 451), *Borza* (1338: *Barza*, Gy. 1: 248, 303) nevű vizek gyors, sebes folyá-

súak lehettek (< összsl. **bystrъ* 'gyors folyású [és ezért többnyire átlátszó vizű] patak, folyó', vö. FNESz.), lassú folyásáról nevezték el viszont a *Szaporca* vizet ([1177]/1500 k.: *Supincza* [ɔ: *Supurcza*], Gy. 1: 248, 324, 380, vö. szb.-hv. *spõr* 'lassú', KISS LAJOS idézi ugyanakkor lehetséges névelőzményként a *spõr* 'cickafarkkóró' főnevet is, vö. FNESz.). A *Klokocsóc* (+1228/1383/1407: *Clokochuch*, Gy. 1: 273–4) és *Klukucs* pataka (1324: *Klukuch pataka*, Gy. 4: 480) nevek talán a szl. *klokotati* 'bugyog; kibuggyan; füstölög' (vö. PŕSITop. 90) lexémából származtathatók, de esetleg összefüggésbe hozhatjuk őket a szlk. *klokoč* 'hólyagfa' szóval is (vö. GREGOR 1989: 143). A víz színe is megjelenhet motivációként víznevek körében: több *Béla* (pl. 1297: *Bela*, Gy. 1: 106) nevű vizünk és a *Belecs* pataka (1283: *Belechpataka*, Gy. 1: 460) elnevezése a víz fehér színére utalhat (< szl. **bělb* 'fehér', PŕSITop. 38); a **črnъ* 'fekete' (vö. PŕSITop. 51) színnév lehetett a *Csarnavoda* (1270/1272>1393: *Churnawoda*, Gy. 1: 543–4) és a *Csarnolta* (1344: *Charnoltha*, KMHsz. 1.) nevek létrejöttének nyelvi alapja, s talán ide sorolható szemantikailag a *Zagyva* ([1200 k.]: *Zogea* ~ *Zogea*, Gy. 3: 40 < összsl. **sadjā* 'korom', vö. FNESz.) víznév is. KISS LAJOS a *medokŷš* 'savanyúvíz, ásványvíz' lexémából eredezteti a *Medekes* (+1273/+1273/+1298: *Medekes*, Gy. 4: 88) víznevet (1999b:11).

Sajátos szláv névadási forma az, amikor egy folyó kisebb ágát a főfolyó nevének kicsinyítőképzős alakjával nevezik meg. A *Drávca* ~ *Daróca* (1212/1397/1405: *Drausa*, Gy. 1: 249, 328) elnevezés tulajdonképpeni értelme tehát 'Kis-Dráva'. Ilyen név a magyar víznévállományban még a *Rábca* ([1200 k.]: *Rabuceam*, Gy. 2: 563), *Répcse* (1274: *Rebche*, Gy. 2: 593), *Ompolyica* (+1293/1323>XIX.: *Ompoicza*, Gy. 2: 100), *Nyitrice* (1271: *Nytriche*, Gy. 4: 326, 372) és a *Vazsec* (+1265//+1297: *Vasych*, Gy. 4: 39, 105, 106, 108) is.

A többi csupán egy-egy névben megjelenő funkcionális-szemantikai kategória ismertetésétől, illetve a pontos etimológiával nem rendelkező, de minden bizonnyal szláv eredetű — vagy legalábbis a magyar víznévrendszerbe szláv közvetítéssel került — víznevek felsorolásától itt eltekintek.

2.3. Néhány germán eredetű folyóvíznévvel is találkozunk az ómagyar korpusz vizsgálatakor. A *Vág* (1075/+124/+217: *Wag*, Gy. 3: 385, 418, 427) neve az ófn. *wāg* 'hullámozó víz' jelentésű szóval hozható kapcsolatba, ugyanez az utótag kapcsolódik össze a szintén germán eredetű ófn. *tōt*, *tōd* ~ ószász *dōd* 'halott, holt, döglött' jelentésű jelzői előtaggal a *Dudvág* (1228/305/361: *Buduach* [ɔ: *Duduach*], Gy. 3: 386, 456) név esetében (vö. FNESz. *Dudvág*, *Vág*). A korábban már említett *Blavá*-val mutat hasonlóságot a *Bódva* ([1200 k.]/896-ra: *Buldua*, KMHsz. 1.) víznév, melynek germán előzménye **Fuldahwa* (< *fult* 'föld,

ország’ + *ahwa* ’víz’) lehetett (vö. FNESz. *Bódva*).⁵⁰ Szintén az *ahwa* név szerepel alaptagként a *Nyitra* (1075/+1124/+1217: *Nitra*, KMHsz. 1.) forrásául szolgáló **Nitrahwa* névben, mely tulajdonképpen az indoeurópai **neid-* ~ **nid-* ’folyik, áramlik’ töre vezethető vissza. E név kapcsán tehát valószínűleg másodlagos germanizáció történt, de végső soron a víznév nem germán eredetű (vö. FNESz. *Nyitra*).

Német nyelvű névadókat tételezhetünk fel talán a *Cód* (1339: *Zcoth*, Gy. 2: 101) név esetében: vö. kfn. *sōt* ’forrás, kút, ásványvízforrás’ (vö. FNESz. *Cód*). A *Viza* (1346: *Wyzou*, Gy. 2: 100) folyóvíznévben pedig talán a kfn. *wīz* ’fehér’ lexémát láthatjuk (vö. FNESz. *Vizakna*). Az erdélyi *Hortobágy* (1319>1413: *Hortobagh*, Gy. 2: 101) folyó nevét a német *Hartobach* tkp. ’erdei patak’ szóból eredeztethetjük. A szabályos hangtani megfelelés hiányát KISS LAJOS az ország más pontjain előforduló, bizonytalan eredetű *Hortobágy* nevek analógiás hatásával magyarázza (1972–1974/1999: 160–7).

2.4. A névátvételek közül a török eredetű nevek körül tapasztalhatjuk a legtöbb bizonytalanságot. MAKKAI LÁSZLÓ Erdély területén több-kevesebb valószínűséggel török eredetűnek tartja a *Barót*, *Barca*, *Brassó*, *Tatrang*, *Tömös* neveket (Erdtört. 250). MELICH, illetve KNIEZSA magyarázatára támaszkodva BÁRCZI — noha megkérdőjelezi azt, hogy vannak török eredetű földrajzi neveink — nyilvánvalóan török előzményűnek tartja a *Küküllő* és a *Karaszó* neveket (1958/2001: 152). LIGETI LAJOS a *Küküllő*-vel kapcsolatban azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a név török-bolgár eredeztetése téves lehet, nem fogadja el továbbá sem a kun, sem pedig a GYÖRFFY GYÖRGY által támogatott besenyő származtatás lehetőségét (vö. LIGETI 1986: 114, 536, 541). A szerző annak ellenére, hogy nem tudja pontosabban meghatározni az átadó nyelvet, mégis régi kölcsönzésű török eredetű névnek tartja. KISS LAJOS e nevek mellett a *Budak*, *Görgény*, *Okor*, *Ojtoz*, *Seleg* víznevek esetében is felveti a török származtatás lehetőségét (vö. 1996/1999a: 98, 1997/1999b: 145, 1997/1999c: 154–5).

KISS LAJOS több-kevesebb sikerrel a nevek etimológiai hátterének feltérképezésére is vállalkozott. A *Barca* (1211/1231 PR.: *Borsa* ~ *Borza*, KMHsz. 1.) víznevet RÁSONYI magyarázatára hivatkozva említi az úzból való származtatás lehetőségét, etimont azonban nem tud adni, s etimológiája is tisztázatlan (vö. FNESz. *Barcaság*). A *Brassó* víznév esetében szintén idézi RÁSONYI magyarázatát (< **Boro-šuy* tkp. ’szürke víz’), azonban valószínűbbnek tartja azt, hogy a név egy személynévre visszavezethető szláv **Brašov* helynévből való. A *Budak* ~ *Budagd* (1228/1378: *Bodagd*, Gy. 1: 553, 560, Gy. 2: 44, 87) név végső nyelvi forrásának a (talán besenyő) *buday* ~ *budaq* ’ág’ szót tekinti (vö. FNESz. *Bodajk*). RÁSONYI a *Görgény* nevet egy úz fanévből származtatja (< oszmán-török *gürgen* (*ağaci*) ’gyertyán(fa)’),

⁵⁰ A *Bódva* név magyarázatakor KISS LAJOS megemlíti a szláv eredeztetésének lehetőségét is: **bъdvъna* ’gödör’ (FNESz.).

KISS LAJOS ugyanakkor idézi a *Gergen* személynevet is. A *Karasó* (+1228/1383/1407: *Crassow*, Gy. 1: 249, 273–4) és *Krassó* (Chron. Pict. saec. XIV. [< Gesta saec. XII. 1128-ra]: *Karaso*, Gy. 3: 469, 487) nevek egy **qara-šuy* ’fekete víz’ név átvételei lehetnek (vö. FNESz. *Karas*, *Szamoskrassó*), míg a *Küküllő* (1252/1291/1588: *Kykullu*, Gy. 3: 535, 548, 556, 559) név a vizet környező kökény(es)ről kaphatta török nevét (vö. tat. *kügenlek* ’kökénycserjék, kökényes’, FNESz.). Megemlíti ugyanakkor, hogy némelyek dák eredetűnek tartják, mások magyar belső keletkezésű névnek tekintik, ezt a lehetőséget azonban KISS LAJOS elveti. Az *Ojtoz* nevet talán az úz **Altuz* (tkp. ’vöröses só’) átvételének tarthatjuk, az *Okor*-t (+1183/1326/1363: *Okur*, KMHsz. 1.) pedig az ótörök *aq-* ’folyik’, oszm. *akar* ’folyó, folyékony’, *akarsu* ’folyóvíz, vízfolyás’ szavakkal hozza kapcsolatba KISS LAJOS. Talán a török *silik* ’tisztá’ szó *š* kezdetű ócsuvas (bolgár-tötök) alakjára megy vissza a *Seleg* víznév. Német közvetítéssel kerülhetett névrendszerünkbe, de végső soron szintén török eredetűnek mondható a *Tartlau* (1211/1231 PR., 1222 P.: *Tortillou*, Gy. 1: 821, 826, 831) név is (< *Tortillou* < **Tortiliy* ’üledékes’) (vö. FNESz. *Tatrang*). A korábban török eredetűnek tartott *Barót* és a *Tömös* neveket KISS LAJOS a szlávból eredeztet.

Noha az ismertett etimológiákból jól érezhető egyfajta bizonytalanság a török etimonokkal kapcsolatban, kevesen bírálták az eredeztetéseket. BENKŐ LORÁND több névtípus kapcsán is óvatosságra inti a névkutatókat a török eredetű neveket illetően: „a magyar nyelvterület helyneveinek viszonylatában [...] előbb a magyar nyelv körül kellene vizsgálgatni, s ha ez sikertelen, akkor lehet, sőt kell a számba jöhető idegen nyelvekhez fordulni, ott is elsősorban — a nyelvi, kronológiai, szubsztrátum-viszonyokat tekintve — a szláv nyelvekhez” (2003c: 165). A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyairól írt tanulmányában kétségbe vonja még a korábban biztosnak vélt *Küküllő* és a *Krassó* nevek török eredeztetését is (vö. 1997: 170). Ahhoz, hogy az említett nevek török etimonjait megerősíthessük, a modern turkológusok és a török történeti helynévkutatók mélyebb közreműködésére van szükség.

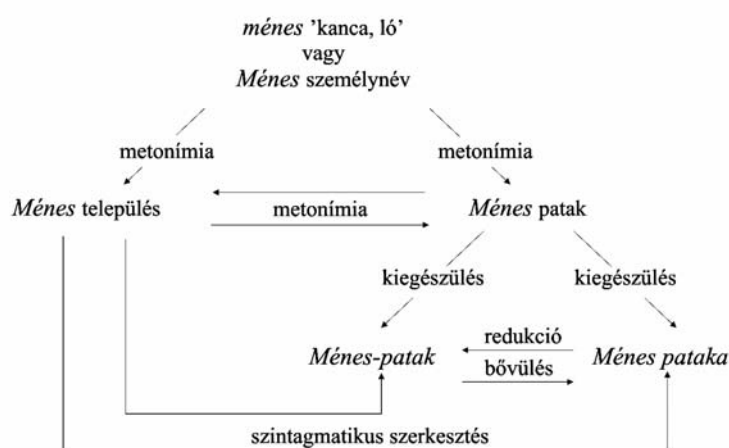
3.6. Összegzés

1. A keletkezéstörténeti elemzés során bemutatott folyamatok jól példázzák azt, hogy sok száz év távlatból számos esetben igen nehéz megállapítani a nevek keletkezésének, változásának lehetséges módját, irányát. Egy összetett példa (a *Ménés* településnév, illetve a *Ménés* ~ *Ménés-patak* ~ *Ménés pataka* víznévi variánsok) segítségével az alábbiakban igyekszem bemutatni, hogy sokszor egymás mellett több névkeletkezési és névváltozási mód is számításba jöhet.

A Nógrád megyei nevek⁵¹ keletkezése minden bizonnyal vagy a *ménes* 'lovak csoportja, kanca, ló' (TESz.), vagy pedig a m. R. *Ménes* személynévre (1138/1329: *Menes*, ÁSz.) vezethető végső soron vissza. Az azonos alakú település- és víznév mindegyike létrejöhetett ebből az alapszóból, ugyanis semmiféle szemantikai megkötés nem áll az útjában ennek az értelmezésnek egyik névfajta esetében sem. Az szintén bizonyos, hogy az állatnévi vagy a személynévi lexéma metonimikus módon válhatott a település vagy a víz elnevezésévé. Az így létrejött elsődleges helynév aztán szintén metonimikus úton lett a másik objektum nevévé. A településnév > víznév változás valószínűségét csupán a kronológiára támaszkodva tarthatjuk bizonyosabbnak: a településnév először egy 1264-es datálású oklevélben fordul elő (1264/Pp: *Meniis*, Gy. 4: 274), míg a víznév csak valamivel később bukkan fel (1279: *Menuis*, Gy. 4: 238). Az időbeli eltérés azonban aligha lehet perdöntő e kérdésben.

A *Ménes-patak* ~ *Ménes pataka* nevek létrejöttét szintén többféle módon magyarázhatjuk. Keletkezhetek egyrészt a *Ménes* patak név kiegészülésével, vagyis oly módon, hogy a *Ménes* víznévhez földrajzi köznévi utótag járult. A két forma közül az adatok időrendje alapján (1301/1373: *Menuspathaka*, Gy. 4: 274, 287 és 1327/1327: *Menuspatak*, fl. ~ *Menuspotok*, riv., Gy. 4: 239) a *Ménes pataka* név tűnik a korábbinak, s a birtokos személyjel nélküli alak redukcióval jöhetett létre. Mivel azonban az oklevelekbeli rögzítés időpontja esetleges, azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a *Ménes pataka* névforma bővüléssel alakult ki. Természetesen a két névváltozat egymástól függetlenül párhuzamosan is keletkezhetett. Végül meg kell említenünk azt is, hogy az utóbb említett két név a *Ménes* településnév és a *patak* ~ *pataka* vízrajzi köznevek szintagmatikus kapcsolatából is származhat.

A névcsoporttal kapcsolatos keletkezési módokat az 1. ábrával szemléltethetjük:

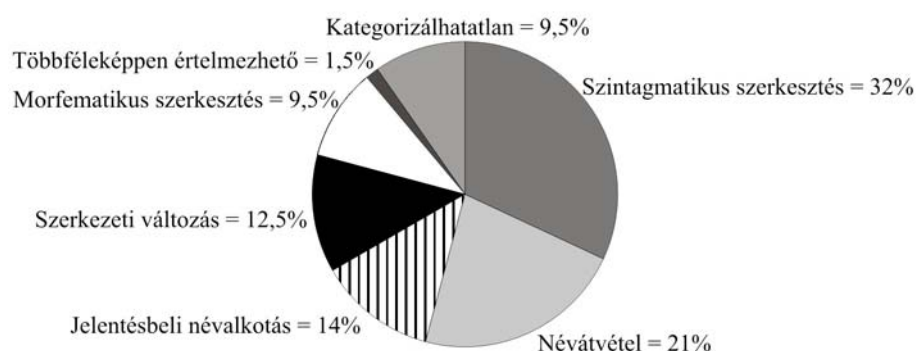

1. ábra. A *Ménes* ~ *Ménes-patak* ~ *Ménes pataka* nevek keletkezésének lehetséges módjai.

⁵¹ Érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy a Bihar vármegyében található 1341: *Menuspataka* (KMHsz. 1.) név esetében más eredeztetést kell elfogadnunk: ez a *meny* 'menyhal' vagy *ménes* 'lovak csoportja, kanca' szavak valamelyikére vezethető vissza.

2. A korai ómagyar kori folyóvíznevek keletkezéstörténeti szempontból meglehetősen sokszínű képet alkotnak. Az elemzett nevek legnagyobb számban szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek (32%). A csoportba tartozó kétrészes nevek földrajzi köznévi utótaggal vagy tulajdonnévi alaptaghoz kapcsolt differenciáló szerepű előtaggal jöttek létre. A belső névkeletkezési mód mellett a külső névalkotás is jelentős mértékben szerepet kapott a magyar folyóvíznévrendszer létrejöttében: az ómagyar kori névanyag minden ötödik eleme névátvétel útján került a magyar nyelvbe (21%). A jelentésbeli névalkotás szintén a gyakrabban előforduló névkeletkezési típusok között említendő (14%). A kategórián belül a jelentéshasadással létrejött nevek sokkal kisebb arányban szerepelnek, mint a metonímia útján keletkezett nevek. E típusnál valamivel kisebb arányszám jellemzi a név terjedelmét érintő szerkezeti változás útján keletkezett nevek csoportját: a nevek 12,5%-a jött létre névrésznvi vagy névelemnyi növekedéssel vagy csökkenéssel. A folyóvíznevekre a legkevésbé jellemző alakulási mód a morfológiai szerkesztés (9,5%), a nevek majd egy tizede a korszakban általános *-d*, *-gy* vagy *-s* képző hozzáadásával nyerte el tulajdonnévi státusát.

Ahogy a szerkezeti elemzés során is találkozunk többféleképpen elemezhető vagy kategorizálhatatlan nevekkel, itt is meg kell említenünk, hogy a nevek 1,5%-a többféle névkeletkezési folyamat részese is lehetett, s majd minden tizedik név az olvasat bizonytalanságai vagy a névalak homályos etimológiája miatt nem elemezhető (9,5%). (A keletkezéstörténeti kategóriák áttekintését lásd a 4. diagramon!)

4. diagram. Az Árpád-kori folyóvíznevek keletkezéstörténeti áttekintése.

3. A korai ómagyar kori folyóvíznevek funkcionális-szemantikai szerkezettípusainak bemutatásakor már éltem a kronológiai áttekintéssel, ezt az elemzési szempontot a névalkotási módok összegzésekor is érvényesítem.

A morfológiai szerkesztés négy korszakban 10% körül mozog, a XII. századi nevek körében nem találkozunk így létrejött elnevezéssel. Kisebb-nagyobb mértékű elmozdulásokat

tapasztalunk a jelentésbeli névalkotással alakult nevek körében is. A 16–24%-os szórásban lévő keletkezési mód minden korszakban a harmadik helyen áll gyakoriság szempontjából. A maradék három történeti kategória megoszlásában drasztikusabb változásokat tapasztalhatunk. A XI. században a szintagmatikus szerkesztés útján keletkezett nevek aránya 21%, majd a korai ómagyar kor végére ez a szám megkétszereződik. Figyelemre méltó növekedés jellemzi a szerkezeti változást is: a kezdeti 3%-os jelenlét a XIV. század közepére meghatszorozódik. E két névalkotási mód ilyen arányú növekedése a folyóvíznevek tendenciaszerű kétrészsé válásával magyarázható. (Ehhez lásd még a funkcionális-szemantikai összegző rész megfelelő pontját.) Ezzel szemben a névátvétel kezdeti magas aránya zuhanni látszik, s az így keletkezett nevek száma 1350-re körülbelül a negyedére esik vissza.

	1000–1099		1100–1199		1200–1249		1250–1299		1300–1350	
szintagmatikus	7	21%	8	35%	43	25%	158	41,5%	159	44%
morfematikus	4	12%	-	-	14	8%	31	8%	35	10%
jelentésbeli	6	18%	5	21%	40	24%	67	17,5%	58	16%
szerkezeti v.	1	3%	2	9%	17	10%	38	10%	64	18%
névátvétel	15	46%	8	35%	56	33%	88	23%	43	12%

7. táblázat. *A folyóvíznevekben megjelenő névalkotási módok kronológiai áttekintése.*

A víznevek funkcionális-szemantikai szerkezet típusainak áttekintésekor igyekeztem röviden utalni arra, hogy a korai ómagyar korban érzékelhető változások tovább folytatódtak, s napjainkra az egyes típusok megterheltsége jelentősen megváltozott. PÓCZOS RITÁNAK a Sásdi járás víznevei körében végzett vizsgálata a keletkezéstörténeti kategóriák megoszlásában szintén más arányokat mutat, mint azt a régi folyóvíznevek esetében láttuk. A mai névanyagban — a régiséghez hasonlóan — a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek túlsúlyban, a baranyai névkincsben azonban a nevek 85,6%-a alakult ily módon. Ez a névalkotási mód tehát szinte kizárólagossá vált, s mellette nagyobb elemszámmal csupán a jelentésbeli névalkotással (tkp. jelentéshasadással) keletkezett nevek csoportja bír (8,9%). Néhány név szerkezeti változás útján jött létre (3,2%), a morfematikus szerkesztéssel még kevesebb esetben éltek a névadók (1,8%). A névátvétel pedig a többnyelvű baranyai járásban szinte egyáltalán nem jelenik meg (0,2%) (vö. PÓCZOS 2009b). Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a korai ómagyar kori víznevek keletkezéstörténeti szempontból differenciált csoportja napjainkra szegényesebb képet mutat. A szintagmatikus szerkesztéssel alakult kétrészes nevek mellett csupán a jelentéshasadás hoz létre meghatározó számban víznevet. Az ilyen erős mértékű egységesülésre a térképnevek és a hivatalos névadás minden bizonnyal jelentős hatással volt. A baranyai névkincsből kiindulva azt feltételezhetjük, hogy más területek víznévrendszerében azok az elnevezések, amelyek morfematikus vagy metonimikus úton jöttek létre, illetve név-

átvétellel kerültek nyelvünkbe, a régiebbi korokból megőrzött neveknek tekinthetők. E keletkezéstörténeti kategóriák tehát egyfajta korjelző funkcióval is felruházhatók. Ennek pontosabb feltérképezéséhez természetesen a magyar nyelvtörténet más szakaszaira is ki kell terjeszteni a kutatásokat, illetve a mai víznévanyag területi szempontból minél szélesebb körű feldolgozása szükséges.

4. A folyóvíznévből származó helynévfajták

1. A helynévrendszerek természetes vonása az újabb és újabb névalakulatok születése. A magyar helynévrendszer szempontjából újonnan keletkezett helynévnek számítanak egyrészt azok, amelyeket a magyar névhasználók egy másik nyelv névrendszeréből egy adott időmet-szetben kölcsönöznek. Ezt a jelenséget — legalábbis elvi szinten — jól tetten érhetjük például a honfoglalást követően: őseink ugyanis nem lakatlan területen telepedtek le, nem egyfajta etnikai és nyelvi vákuumhelyzetben szállták meg a régiót, hanem az itt élő népcsoportokkal (főként szlávokkal, de például germán, törökségi népekkel is) kapcsolatba lépve alakították ki Kárpát-medencei létmódjukat. Ezt helyneveink — különösképpen vízneveink — jól tükrözik, hiszen nagyobb folyóink nevei szinte kivétel nélkül jövevényelemek. A víznevek ráadásul kitűnően szemléltetik azt is, hogy ez a folyamat a névadás régóta létező formája, hiszen a magyarba főleg szláv közvetítéssel eljutott folyóvíznevek egy részének ősi, indoeurópai gyökerei vannak (pl. *Dráva*, *Duna*, *Maros*, *Száva*, *Tisza*), azaz a víznév az átadó szláv névhasználó közösségre ugyanúgy hagyományozódott, mint ahogy később tőlük ránk.

A nyelvek közti érintkezésből adódó külső névalkotás mellett természetesen egy adott nyelvi rendszer saját, belső elemeinek a felhasználásával is keletkezhetnek minden korban új helynevek. A belső keletkezésű nevek körében pedig különbséget kell tennünk a nyelv közszavaiból, illetve a helynévrendszer már meglévő tulajdonnévi értékű egyedeiből, valamint ezek kombinációiból keletkezett névstruktúrák között. Noha vizsgálatunk szempontjából fontos differenciálni ezeket a csoportokat — hiszen ezen a helyen csupán a már létező vízneveknek az új helynevek létrehozásában betöltött szerepéről kívánok szólni —, fontos megemlítenünk, hogy a már létező helynévrendszer mindhárom kategória esetében alapjaiban határozza meg a születendő elnevezések milyenségét, egy-egy új névalak létrejötte ugyanis mindig az adott névrendszert jellemző névmodellekhez igazodva történik.

TÓTH VALÉRIA önálló tanulmányban tárja fel a már meglévő helynevek újbóli felhasználásának lehetséges módjait (1999b). Az újonnan létrejövő helynév állhat egyetlen, a hely sajátosságát kifejező névrészből (S: *Komlós* víznév > *Komlós* 'a Komlós nevű patak mellett lévő település' településnév); kétrészes nevek esetében e mellett a névrész mellett szerepelhet egyrészt a hely fajtáját jelölő köznévi elem (S+F: *Bocsárd* településnév > *Bocsárd pataka*

'Bocsárdon eredő vagy rajta folyó patak' víznév), másrészt egy már létező helynév kiegészülhet a hely sajátosságát kifejező előtaggal (S+M: *Ida* víznév > *Holt-Ida* 'az Ida holtága' víznév). Az új helynév létrejöttének további lehetséges módja az, amikor a már meglévő helynév földrajzi köznévi utótaggal egészül ki (M+F: *Rakaca* víznév > kiegészüléssel *Rakaca pataka* víznév ugyanannak a folyóvíznek a megjelölése), és végül — főként a településnevek körében — találkozhatunk olyan alakulatokkal is, amelyek két létező helynév összekapcsolódásával keletkeztek (M+M: *Szurdok* településnév + *Bénye* településnév > *Szurdokbénye* településnév).

2. Vízneveink a kezdetektől napjainkig élénken részt vesznek az új helynevek létrehozásában. BÍRÓ FERENC a mai Körösladány helynévkincsében vizsgálta a víznevek helynévalkotó szerepét (1999): a területen adathozható 228 víznév közül 134 hozott létre újabb helynevet (összesen 578-at). KOCÁN BÉLA az ómagyar és a középmagyar kori Ugocsa vármegye helynévrendszerében vizsgálta ugyanezt a jelenséget. Az ómagyar korra vonatkoztatva azt tapasztalhatjuk, hogy a vármegye másodlagos neveinek 53%-a víznévből jött létre, a középmagyar korra ez az arány csökkent valamelyest (41%), de még így is ez a helynévfajta vett részt a legtermékenyebb módon a helynévalkotásban (2008a, b).

Ezt az korai aktivitást egyesek azzal magyarázzák, hogy a folyóvizek már a korai magyarság életében is nagy fontossággal bírtak, hiszen „a steppén, ahol a 9. századi magyarság élt, a folyók szolgáltak biztos tájékozódási pontként” (KRISTÓ 2003: 16). Ez a szemlélet a névadásnak azt az elméleti felfogását tükrözi, mely szerint a helynevek keletkezése mögött egyrészt a tájékozódás, másrészt a megkülönböztetés igénye húzódik meg (vö. például LŐRINCZE 1947). Újabban azonban kutatóink inkább a mindennapi szituációkban jelentkező névszükségletre utalnak úgy, mint ami a helynevek keletkezésének legfőbb oka lehetett (KIVINIEMI 1978: 73, 77, idézi HOFFMANN 2007b: 97). Ezt a két felfogást mindamellett — úgy vélem — nem kell egymástól élesen elkülönítve kezelnünk, hiszen mindkettőnek megvan egyidejűleg a realitása, mivel ugyanannak a valósághelyzetnek más-más elemeit emelik ki.

3. Dolgozatom korábbi fejezeteiben elsősorban a korai ómagyar kori folyóvíznévkincs átfogó, részletező elemzésére vállalkoztam. A folyóvíznevek más helynevekbe való bekerülésének bemutatásához ugyanakkor a korai ómagyar kori névkorpuszon túl célszerűnek láttam a kronológiai határokat némileg kitágítani, s a jelenség minél alaposabb feldolgozásához ezért a FNESz. névállományából leszűrhető tapasztalatokat is felhasználtam. Eljárásomat az is igazolhatja, hogy ily módon több olyan lényeges összefüggésre is rámutathattam, aminek felszínre kerüléséhez a korai ómagyar kori névkincs nem lett volna önmagában elegendő.

Ezen a helyen természetesen nem szólok azokról az újonnan létrejövő, már létező vízneveket felhasználó nevekről, melyek folyóvizeket jelölnek meg — ezeket ugyanis az előző fejezet

megfelelő részeiben már bemutattam —, itt pusztán azokat a helyneveket vizsgálom, amelyek a folyóvizektől különböző helyfajtákat neveznek meg.

Az új helynevekben megjelenő víznevek minden esetben sajátosságot kifejező funkcióban szerepelnek, s a denotátumnak az előtagban megnevezett folyóvízzel való lokális kapcsolatára utalnak. Ezek a víznévi előzményre visszavezethető helynevek szerkezetüket tekintve S, S+F és S+M struktúrával jellemezhetők. Az ómagyar kori névanyag tanúságtétele szerint az újonnan megnevezett objektumok nagyon sokfélék lehetnek: előfordulnak közöttük például települések, tájak, várak, illetve forrás- vagy torkolatvidékek nevei, erdő-, völgy- és tónevek is, és a sort akár még tovább is folytathatnánk. Tulajdonképpen bármilyen hely nevében előfordulhat folyóvíznév, e tekintetben ugyanis elméletileg semmilyen megszorítást nem tudunk tenni. Legfeljebb pusztán az egyes típusok gyakoriságában lehetnek különbségek aszerint, hogy mely helyfajtáknak van a vizekkel közvetlenebb, természetesebb kapcsolata, és melyek függhetnek össze velük csupán áttételesen.

1. Folyóvíznevekből keletkezett településnevek

A víznevekből származtatható helynevek legnépesebb csoportját a településnevek elnevezései alkotják. A folyóvíznévi előzményű településnevek strukturális felépítésüket tekintve igen színes csoportot alkotnak. A településre átvonódhatott egyrészt a mellette, körülötte folyó víznek a neve mindenféle formáns hozzáadása nélkül, metonimikus névátvitellel (*Sáros-patak* víz > *Sárospatak* település), járulhatott továbbá a víznévhez helynévképző formáns (*Erecs* víz > *Ercsi* település), összekapcsolódhatott fajtajelölő földrajzi köznévi utótaggal (*Szamos* víz > *Szamosfalva* település), és járulhatott végül előtagként is már létező településnevekhez (*Bogdány* település > *Dunabogdány* település).

1.1. BENKŐ LORÁND, aki talán a legtöbbet írt a település- és víznevek keletkezéstörténeti viszonyát érintő kérdésekről, úgy véli, hogy „nagyobb vizek esetében — szinte névtani univerzáléként — a vizek az elsődleges névadók: a mellettük fekvő helységek [...] a folyóktól kapják nevüket” (1998/2003: 136). Ezzel az axiómával azonban óvatosan kell bánnunk, hiszen BENKŐ is kiemeli, hogy ez elsősorban a nagyobb vizeket érinti, a közép- és kisebb vizek elnevezéseinek az esetében a névadás fordított irányú (településnév > víznév) képletet is mutathat.

A metonimikusan keletkezett településnevek kérdését utóbb — mint erre már a II. fejezetben utaltam — BÍRÓ FERENC tanulmányozta (2005).⁵² A FNESz. adatbázisából származó 906 víznévi eredetű metonimikus településnevet bemutató írása alapján elmondhatjuk, hogy 1) a

⁵² A 2007 augusztusában Balatonszárszón tartott VI. Magyar Névtudományi Konferencián elhangzott előadásában ugyancsak e témakört járta körül BÍRÓ FERENC.

„Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban a nevek 7,55%-a tartozik ebbe a típusba; 2) a másodlagosan felhasznált víznevek 64%-a folyóvíznév volt; 3) a történelmi Magyarország keleti régióiban gyakoribbnak tűnnek a víznév > településnév képlettel leírható településnevek, ezt a tényt azonban az egyes területek természetföldrajzi jellemzői is befolyásolják; 4) az elemzett nevek több mint fele (55,62%) a korai ómagyar korban keletkezett. A témakörben végzett elemzés eredményeit BÍRÓ így összegzi: „Mind a funkció fontossága, mind az információtartalom gazdagsága miatt — általában is, és a metonimikus névalkotáson, valamint az azok következményeként kialakuló poliszemantikus névkapcsolatokon belül is — ez az alkategória a magyar településnevek fontos részrendszerének számít” (2005: 178).

Egyes víz- és településnevek kapcsán egy sajátos, körkörös névalakulási folyamatra is felfigyelhetünk. Az adott település eleve másodlagosan (metonimikusan) kap nevet az ott elfolyó vízről (pl. *Szik-aszó* víznév > *Szikszo* településnév), majd a homonímiát elkerülendő a településnévből és egy vízrajzi köznévi utótagból álló névstruktúra jön létre a kérdéses víz jelölésére (*Szikszo pataka*). BENKŐ LORÁND, aki több alkalommal is foglalkozott a *Kézd* név etimológiájával, azt állapította meg, hogy: „a *Kézd* helység az azonos nevű víz (*Kézd patak*) mellett fekszik, s ilyen esetekben [...] rendszerint a víznév szokott az elsődleges lenni, az *-i* képzős »fordított irányú« névtani helyzet csak látszólagos” (1992/1998: 149). BENKŐVEL vitatkozik HEGEDŰS ATTILA, aki úgy véli, hogy az *-i* képzős nevek inkább a ’honnan jön a víz’ szemantikai tartalommal bírnak, mintsem a BENKŐ által felvázolt víznév > helységnév > *-i* melléknévképzős kétrészes víznév folyamattal lennének leírhatók. Tanulmányának eredményeit két pontban összegzi: 1. a népi névadásban az *-i* képzős folyóvíznév ritkán jelenik meg szemben a hivatalos névadásban betöltött jelentős szerepével; illetve 2. a településnév *-i* képzős származékával alkotott hivatalos néven azon a helyen kívül, amelyről kapta, sehol sem említik a népi névhasználatban (HEGEDŰS 1993: 143). Noha HEGEDŰS ATTILA megjegyzéseit általában érvényesnek kell tekintetünk, a BENKŐ által leírt jelenségre azonban nem alkalmazható.

2. Korai írásaiban — ahogy erre korábban már utaltam — BENKŐ LORÁND számos kapaszkodót ad a névkutatónak a problematikus névadási folyamatok irányának a meghatározásához. Minden bizonnyal víznév → településnév fejlődésre gyanakodhatunk abban az esetben, ha a víznév eredetibb voltát jelentésbeli érvek támogatják, illetve ha a vizet a névadó településen felül is a helységről vett névvel illetik, emellett akkor is, ha a névben a *patak*, *víz*, *ér* vagy a *fő*, *tő* szók megmaradtak, s végül ha a víznévvel kapcsolatban bőséges analógiát tudunk felmutatni (BENKŐ 1948: 98, vö. még 1947b).

2.1. Az azonos alakú víz- és településnevek esetében gyakran a név szemantikai tartalma tehát az, ami segítségünkre lehet a változási irány felderítésekor. Minden bizonnyal metonimikus úton, azaz a puszta víznévből, mindenféle nyelvi elem hozzáadása nélkül keletkezett

településneveknek tekinthetjük az eredetileg a folyómeder méretére utaló *Keskeny* (1327: *Kesekun*),⁵³ a vízparti növényzetet kifejező *Alma* (1211/1252: *Alma*), *Almás* (1234 k./XV.: *Almas*), *Füves* (1234/1550: *Fiues*), *Füzes*⁵⁴ (1315: *Fyzess*), *Gyűrű* (1287/1468: *Gyrew*), *Harangod* (1333–4/PR.: *Harangud*), *Komlós* (1270/1272: *Cumlous ~ Kumlovs*), *Kórógy* (*1323: *Chorog*), *Kőrös* (1319: *Keurus*), *Ostoros* (1330/1771: *Ostoros*) neveket. A *Hodos* (1326: *Hudus*) másodlagos településnév esetében a víz melletti állatvilág, a *Szekcső* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Zecuseu*) névben pedig a víz mozgása szolgáltatta az eredeti víznévnek a motivációt.⁵⁵

Külön érdemes szólnunk azokról a poliszemantikus víz- és településnevekről, amelyek közül az elsődleges név valamely más nyelv helynévrendszeréből került át a magyarba. E nevek esetében szintén segítségünkre lehet a név eredeti, az átadó nyelvben meglévő funkcionális-semanticai szerkezete. A *Vadna* név esetében például a tövében rejlő szl. *voda* 'víz' lexéma alapján a víznevet tarthatjuk az elsődleges helynévnek. Ezt azonban csupán a szláv helynévrendszeren belül jelenthetjük ki bizonyossággal. A névkölcsönzéshez szükséges kétnyelvűség feltételezésével együtt sem tudhatjuk, hogy a magyar helynévrendszerbe a víznév került-e be először, majd erről vette nevét a település, vagy pedig már az átadó nyelvben is víznév > településnév változás történt, ebben az esetben azonban a víznév és a településnév együtt kerülhetett át a magyar helynévrendszerbe. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *Béla* (1228: *Bela*), *Beszterce* (1332–6/PR.: *Bystricia ~ Byrida*), *Bezence* (1326: *Bezenche*), *Csarnavoda* (1299/1435: *Charnawoda*), *Gadna* (1320: *Ganna*), *Ida* (1275: *Ida* és 1280: *Ida*), *Kolbása* ([XIII. vége]: *Kulkasa* [ɔ: *Kulbasa*]), *Kurca* (1193–96/1216: *Curta* [ɔ: *Curca*]), *Lászó* (1298>1381: *Lazow*), *Lekence* ([1285]>1356: *Lekicench* ~ *Lekenche*), *Ludna* (1267>1353: *Lubna*), *Misza* (1230: *Misloa*), *Okor* (1257: *Okur*), *Ósva* ([1272–90]: *Ilswa*), *Rakaca* (1273>1435: *Rakocha*), *Revisnye* (1272: *Riuisne*), *Revistye* (1228: *Ryvchka*), *Rohozsnica* (1283: *Rohosnicha*), *Szaporca* ([1177]/1500 k.: *Supincza* [ɔ: *Supurcza*]), *Szernye* (1270/1272/1476: *Zyrnua*), *Tapolca* (1219/1550: *Taphucia*), *Tartlau* (1240: *Tartillen ~ Tartilleri*), *Varbó* (1303/1352//1450: *Warbo*), *Zsikva* (1075/+1124/+1217: *Sikua*) nevek kap-

⁵³ Amennyiben a fejezetben közölt betűhív alakok mellett nem tüntetem fel a forrást, abban az esetben az adatok a KMHsz.-ből származnak. A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ból gyűjtött nevek esetében minden esetben feltüntettem a forrásul szolgáló szótárt.

⁵⁴ A fanevek gyakran erdők elnevezéseként is szolgáltak, így azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a víz és a település az erdővel való lokális érintkezése alapján egy időben kapta a nevét.

⁵⁵ Metonimikus úton is keletkezhetek az eredetileg víznévi előtagú és köz (*Sárköz*, *Vízköz*), *mellék* (*Almamellék*, *Gyöngyösmellék*, *Sármellék*) és *szeg* (*Körösszeg*, *Nyitraszeg*) utótaggal rendelkező településnevek is. A három említett névszerkezettel tipikusan a tájnevek körében találkozhatunk (lásd ehhez a 2. pontot), e nevek keletkezésekor tehát (mikro)tájnév > településnév változással is számolhatunk esetleg. Közvetlen alakulásukat sem zárhatjuk ki azonban. A hasonló struktúrájú *Vágpart* nevű település az országos rendezéskor kapta ezt a mesztérségesen alkotott elnevezést, nyilvánvalóan a fenti névszerkezeti típusoktól nem függetlenül.

csán is. (A víznevek etimológiájához lásd a keletkezéstörténeti elemzés 3.5. pontjának megfelelő részeit.)

Sajátos alakulat az *Aszúbeszterce* (1332–6/PR.: *Amda Bystricia* ~ *Anda Bystricia*, 1453/1456: *Azyw-Bestricie*) településnév, mely S+M szerkezetű víznévből keletkezett, s vélhetően a Beszterce valamely kiszáradó ágáról kaphatta a nevét.

2.2. A vízrajzi köznevet tartalmazó településnevekben még egyértelműbb módon nyilvánul meg a víznevekhez képest másodlagos jellegük. Ennek folytán egyértelmű például, hogy az *Aszúág* (1217/1350/1367: *Ozyuagh*), *Kölesér* (*1138/329: *Kuleser*), illetve *Ér* (*1214/1550: *Her*), *Sár* (1313>1350: *Saar*) stb. nevű települések a mellettük vagy közelükben folyó vízről kapták a nevüket. Néhány név esetében az eredeti víznév szerkezete mára elhomályosult. Így például a laikus névhasználó számára ma már nem fedezhető fel a R. jó 'folyó' vízrajzi köznév a *Berettyó* (1213/1550: *Beruchyó*), *Hájó* (1249: *Hewyo*) nevekben, de az *aszó* 'kiszáradt folyómeder, völgy' azonosítása is problémát okozhat például a *Szikszó* (1307>1398: *Zykwow*) településnévben. Ezek településnévi előfordulása is nyilvánvalóan másodlagos névalkotás eredménye.

2.3. BENKŐ LORÁND a *fő* 'forrás, kezdet' és a *tő* 'torkolat' utótagú településnevek esetében is azok víznévi előzményét valószínűsíti, bár ezek keletkezési körülménye nem minden esetben egyértelmű.

A nevükben *fő* köznevet tartalmazó települések jelentős része valamely folyó, patak, víz kezdeténél jött létre⁵⁶, s így a térbeli érintkezés miatt kaphatta a település a forrásra, forrásvidékre⁵⁷ utaló nevet: *Gyűrűfő* (1332–5/PR.: *Korofiev* ~ *Kyrewf* ~ *Syrofen*, 1492: *Gywrewfew*), *Körösőfő* (1276: *Crysfev*), *Sárfő* (127[8]: *Sarfeu*), *Sédőfő* (1330: *Sedfeu*). Ugyanezt a *tő* utótagú nevekre vonatkoztatva is elmondhatjuk: vagyis az *Almatőve* (+1183/1326/1363: *Almatui*), *Bátatő* ~ *Bátatőve* (1346: *Bathathew* ~ +1015/+1158//1403/PR.: *Batatue*), *Hejőtő* (1292: *Heyeuteu*), *S(z)elypestő* (1319: *Zelpestu*) településnevek a vizek torkolatvidékénél helyezkednek el.

A nevek keletkezésének módja ugyanakkor egyik névszerkezet esetében sem egyértelmű. A *Körösőfő* kapcsán például az lenne a leginkább kézenfekvő megoldás — s a szakirodalom jó része valójában ezt a felfogást is tükrözi —, ha egy *Körös* 'víz' > **Körös-fő* 'a Körös forrása, forrásvidéke' > *Körösőfő* 'a Körös forrásánál létesült település' többlépcsős változási sémával

⁵⁶ A *fő* földrajzi köznévvel találkozhatunk továbbá hegyneveink körében, de tó- vagy völgynévvel összekapcsolódó alakulatokban is felfedezhetjük e lexémát helynévrendszerünkben.

⁵⁷ Érdemes utalni rá, hogy az itt említett *fő* és *tő* földrajzi köznevekkel alakult nevek az oklevelekben leggyakrabban vagy *locus* 'hely' minősítéssel állnak, vagy bármiféle fajtajelölő szó hozzáadása nélkül szerepelnek az iratokban. Arra azonban, hogy ezek a víz forrását jelölték volna meg mint a településnévvel azonos alakú tulajdonnevek, nemigen találunk utalást. A *fő* és *tő* utótagú helyeknek a forráshoz/torkolathoz viszonyított eltérő térbeli pozícióját talán azzal magyarázhatjuk, hogy a *fő* és a *tő* köznevek nem a vizek forrására, illetve torkolatára, hanem a megnevezett folyóvíz felső vagy alsó folyására (is) utalnak.

számolhatnánk, a középső, tehát magára a forrásra, forrásvidékre utaló név azonban a hasonló típusú nevek esetében szinte soha nem adathozható. Így lehetségesnek kell tartanunk azt, hogy nem forrásnév > településnév metonímiával alakultak e nevek, hanem egy egyszerű helymegjelölő szerkezet vált tulajdonnévvé: *Körös-fő* 'a Körösnek a kezdete' > *Köröső*.⁵⁸

Emellett azonban meg kell említenünk azt is, hogy okleveleink szövegeiben találkozunk olyan körülírásokkal is, melyek esetleg ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Az Eperjestől északkeletre fekvő *Nádfő* nevű település esetében egy 1429/1510-es adat tanúsíthatja, hogy a településnek is nevet adó *Nádfő* elsődlegesen a patak forrásának az elnevezésére szolgált: *fontem fluentem wlgo Nadfew appellatum* (vö. FNESz.).

Ez a tény esetleg arra enged minket következtetni, hogy nem minden *fő* és *tő* utótagú településnév keletkezett ugyanazon a módon. A típus bázisát minden bizonnyal a metonimikus forrásnév/torkolatnév > településnév keletkezési móddal jellemezhető nevek alkotják, s más, szintén forrás- vagy torkolatvidéken fekvő települések analogikus úton, tehát a forrásnév valószínű használata nélkül kaphatták nevüket. Megállapításaimat az is alátámaszthatja, hogy míg egyes helységek a szigorú értelemben vett forrás- vagy torkolatvidéken helyezkednek el (ilyen például a *Köröső*, *Tapolcaő*), addig más ilyen névszerkezettel álló települések attól távolabb létesültek, a *Szuhaő* nevű település például a Szuha forrásától 4-5 kilométerre fekszik, *Jószaő* település pedig 5-6 kilométerre található a Jósza forrásától. TÓTH VALÉRIA a jelenség vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a *fő* településnév-formánssá vált, s az analogikus úton létrejött nevekben a lexéma immár 'egy adott vízfolyás mellett (többnyire annak a forrásánál) lévő település' jelentéssel bír (2008: 182–3).

A mai településnévrendszert szemlélve fontos megjegyeznünk azt is, hogy bizonyos esetekben nem természetes névalakulatokkal állunk szemben, hanem a XX. századi országos névrendezési folyamatok eredményeként létrejött helynevekkel. E gyökeres névváltoztatások részben úgy keletkeztek, hogy az új név a település fekvésére utal, hiszen a helyviszonyítást kifejező nevek megfelelőek a pontos lokalizálásra (vö. MEZŐ 1982: 204–5). Így váltotta fel például a *Telgárt* nevet a *Garamő*, illetve a *Hernádő* a *Vikárdi*-t. A *Répcseő* esetében a XIX. század közepén történt meg a *Schwendgraben* név helyett a korábbi név visszaállítása. A *Gyöngyöső* pedig a német *Günseck* név tudatos magyarosításával keletkezett. (Vö. FNESz., még több adattal lásd MEZŐ 1982: 205.)

2.4. Ha egy folyó mentén több, a víznévvel megegyező nevet viselő település fekszik, ugyancsak a víznév > településnév fejlődési irányt valószínűsíthetjük. E jelenségre példaként a korai ómagyar korból az Abaúj vármegyei *Ida* nevű településeket említhetjük meg. A két

⁵⁸ Az Árpád-kori Borsod vármegye településneveit feldolgozó munkájában PÓCZOS RITA a *Selypestő* településnév kapcsán ugyancsak a mikronévi áttételen keresztül való keletkezését valószínűsíti e névnek (2001), s ugyanígy jár el RÁCZ ANITA a *Sárő* név kapcsán (2007).

település a bizonytalan eredetű *Ida* vízről kapta a nevét, majd a településnévi (s így a víz- és településnévi) homonímia megszüntetésére a helységnevek a *nagy*, illetve a *kis* megkülönböztető elemekkel egészültek ki, létrehozva ezáltal a *Nagyida* ([1330 k.]: *Noghyda*) és a *Kisida* (1331>1358: *Kyus-Ida*) elnevezéseket.

2.5. A vizek mérete szintén azok közé a kritériumok közé tartozik, amelyeket az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában eredményesen fölhasználhatunk: a nagyobb vizek nevei ugyanis köztudottan jóval korábban keletkeztek, mint a mellettük létrejövő helységek nevei. Itt említhetjük meg kivételes példaként az indoeurópai eredetű *Arrabo* 'Rába' víznevet, mely a mellette létesült, ma *Győr* nevet viselő helynek (*Arrabona*) kölcsönözte a római kori nevét, amely indoeurópai **ēreb(h)-*, **ōrob(h)-* 'sötétvöröses, barnás' lexémából származik, azaz víznévi etimonként lehet jellemezni (vö. FNESz.).

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a víz nagyságát mint kritériumot csak igen nagy óvatossággal célszerű figyelembe vennünk. Egyrészt azért, mert legnagyobb folyóinkról köztudottan nem neveztek el településeket: nincs például **Duna*, **Tisza*, **Száva* nevű helységünk. (Ezek a víznevek ugyanakkor számos névben megjelennek előtagként; vö. a 6. pontban írottakkal.) A víz méretének a megítélése pedig meglehetősen relatív.

3. Helynévrendszerünk korai történetében jelentős szerepet játszott a névképzés; az ómagyar kori folyóvíznévre visszavezethető településnevek között azonban igen ritkán találkozunk ezzel az alakulásmóddal, ami nyilvánvalóan az efféle névalkotási mód (ti. víznévből képzővel való településnév-adás) periférikus szerepét jelzi.

Az *-i* képzővel alakultak ugyanakkor a *Bori* (+1135/+1262/1566: *Bory* < *Bor*) és *Ercsi* (+1207–8/14. sz: *Erchy* < *Erecs*) nevek; a *-d* helynévképző teremtette meg az elsődleges víznévből a *Kabold* (1278: *Kobulth* < *Kobula*), *Okrágy* (1799: *Okragy* < *Okor*), *Selegd* (1410: *Selegd* < *Seleg*) településneveket (vö. FNESz.). Az itt bemutatott névalakulási móddal ellentétes irányú változást (vagyis egyfajta redukciós folyamatot) figyelhetünk meg a *Sereden* településnév kapcsán. A hely a Kraszna jobb oldali mellékvize, a szláv eredetű *Seredenke* nevű víz mellett fekszik, s róla kapta a nevét (1323: *Sereden* < *Seredenke*). A *Sereden* alak a víznévből úgy jött létre, hogy a névadók a *-ke* kicsinyítő képzőnek felfogott elemet elhagyták.

4. A folyóvíznévi eredetű kétrészes településnevek két csoportra bonthatók: egy részükben a település lokális elhelyezkedésére utaló víznév fajtajelölő földrajzi köznévvvel mint utótaggal kapcsolódott össze (S+F), a másik strukturális típusban pedig a folyóvíz neve egy már létező településnévhez járult előtagként S+M struktúrájú neveket hozva létre.

4.1. Az első típusra csupán néhány példát, s jobbára azokat is a korai ómagyar kor időhatárain túlról tudok említeni. A *falu* ~ *falva* 'kisebb emberi település' utótag kapcsolódik a kétré-

szes víznévhez a mai *Bréb* nevű település korábbi *Hódpatakfalva* (1360: *Hatpatokfalua* < *Hódpatak*) nevében. Ez a struktúra jellemzi továbbá a *Lajtafalva* (1696: *Laitafalu* < *Lajta*), *Sárosfalva* (1397: *Zarusfalua* < *Sáros*), *Szamosfalva* (1345: *Samusfalua* < *Szamos*) elnevezéseket is. Az azonban, hogy a XX. század folyamán a hivatalos névadás is alkalmazta ezt a névmodellt, talán azt bizonyítja, hogy a természetes nevek körében is elterjedtebb névalkotási mód lehetett. Többszöri változtatások után szintén víznév + *falva* szerkezetű *Gyöngyösfalu* nevet kapott az 1934-ben *Ludad* és *Seregélyháza*, illetve később *Pöse* egyesítéséből létrejött Vas megyei helység (vö. FNESz., lásd még MEZŐ 1982: 279, 1999: 132). Az 1954-ben kialakított új község *Dunafalva* neve pedig ugyancsak mesterséges úton, bizonyára az itt említett nevek mintájára keletkezett (vö. FNESz., MEZŐ 1999: 100).

A Szamos melletti fekvésre utal a *Szamosstelke* (1329: *Zamostheleke* < *Szamos*) településnév víznévi meghatározó tagja, amely ebben az esetben a *telek* 'földterület, jószág, birtok, faluhely' köznév birtokos személyjeles származékával alkot nevet. A Gödöllőtől északra található *Vácegres* korábban az *Egrestanya* (1907: *Egrestanya* < *Egres*) nevet viselte: az égerfákkal szegélyezett patakra utaló víznévi előtaghoz itt a *tanya* 'határban levő kisebb gazdasági település' utótag kapcsolódott (vö. FNESz.).

4.2. A folyókat, patakokat jelölő elnevezések másodlagosan, azaz megkülönböztető, a hely elhelyezkedésére utaló előtagként is kapcsolódhattak a már korábban létező településnevekhez.

A régiségből az *Almásszentgyörgy* (1350: *Almasscentgurg*) nevet minden bizonnyal e csoportban említhetjük meg.

A folyóvíznévnek a régi településnevekben betöltött szerepét a mai nevek vizsgálata jobban megvilágíthatja. Az *Almáskeresztúr* (1902: *Almáskeresztúr*) helynév esetében a víznévi elemnek az a funkciója, hogy az eredetileg csupán *Keresztúr*-nak (1296: *Keruchur*) nevezett helységet megkülönböztesse a többi ugyanilyen nevű településtől (MEZŐ ANDRÁS a tempolmcímből keletkezett településneveket bemutató írásában 109 *Keresztúr* nevű települést sorol fel, vö. 1996: 113–8). E *Keresztúr* nevek körében — az *Almáskeresztúr* mellett — több olyat találunk, amelynek bővítményi részében szintén víznév található, lásd például a *Bodrogskeresztúr* (1602: *Bodrog-Kereszturt*), *Drávakeresztúr* (1773: *Drava Keresztur*), *Hejőskeresztúr* (1773: *Hejő-Keresztúr*), *Rákosskeresztúr* (1799: *Rákosi Kersztúr*), *Sajóskeresztúr* (1576: *Sayo Kerezthur*), *Tizakeresztúr* (1773: *Tisza-Keresztúr*), *Vágkeresztúr* (1910: *Vágkeresztúr*) stb. neveket (valamennyihez lásd a FNESz.-t).

Ugyanezt a jelenséget megközelíthetjük a víznevek oldaláról is, hiszen — míg a fent említett nevek az azonos településnévi utótag szempontjából alkotnak névbokrot, addig — bizonyos helynevek esetében a nevek közötti kapcsolatot az teremti meg, hogy a meghatározó tag

ugyanannak a folyónak a nevét tartalmazza. Ezt tapasztalhatjuk például a Tiszának a Bánságon átfutó egyik mellékfolyójáról elnevezett *Bégaszederjes* (1913: *Bégaszederjes*), *Bégaszentgyörgy* (1873: *Bega-Szentgyörgy*) és *Bégaszentmihály* (1913: *Bégaszentmihály*) településnevek kapcsán, de számos más példa mellett megemlíthetjük még a Körös mellékvíze mellett elhelyezkedő *Berettyócsohaj* (1910: *Berettyócsohaj*), *Berettyódéda* (1903: *Berettyódéda*), *Berettyófarnos* (1911: *Berettyófarnos*), *Berettyókirályi* (1904: *Berettyókirályi*), *Berettyószentmárton* (1799: *Berettyó Szent Márton*), *Berettyószéplak* (1913: *Berettyószéplak*) és *Berettyóújfalu* (1607: *Berettyóújfalu*) stb. helyeket is (az adatokhoz lásd a FNESz.-t).

Ebben a pozícióban leggyakrabban a legjelentősebb, a leghosszabb vagy az egy régió életében legfontosabb szerepet betöltő, azaz a legnagyobb hatókörrel rendelkező folyók, patakok szerepelnek, hiszen ezeknek a vizeknek van olyan információs értékük, amely a megkülönböztetést szolgálhatja. Településnevek előtagjaként így találkozhatunk — az előfordulások közül csak néhány példát említve — a *Bodrog* (1692: *Bodrog Olaszi*, 1904: *Bodrogszentes*, 1873: *Bodrogszerdahely*), *Bódva* (1905: *Bódvarákó*, 1905: *Bódvaszilas*, 1863: *Bódva-Vendégi*), *Dráva* (1773: *Drava Palkonya*, 1903: *Dráwapiski*, 1783–4: *Dráva Szabolts*), *Duna* (1851: *Duna-Almás*, 1885: *Duna-Bogdány*, 1863: *Duna-Szerdahely*), *Garam* (1863: *Garamlök*, 1907: *Garamrudnó*, 1907: *Garamsálfalva*), *Hejő* (1904: *Hejőkürt*, 1851: *Hejő-Papi*, 1882: *Hejő-Szalonta*), *Hernád* (1773: *Hernád-Bűd*, 1950: *Hernádcéce*, 1907: *Hernádszentistván*), *Ipoly* (1907: *Ipolyhidvég*, 1399: *Ipolykeszi*, 1691: *Ipoli Paszto*), *Kapos* (1851: *Kapos-Füred*, 1865: *Kaposgyarmat*, 1908: *Kaposhomok*), *Körös* (1913: *Körösbökeny*, 1564: *Körös-Nadán*, 1907: *Köröstárkány*), *Lajta* (1908: *Lajtakáta*, 1773: *Lajta Pordany*, 1799: *Lajta Sz. Miklós*), *Maros* (1760–2: *Maros-Datos*, 1760–2: *Maros Jára*, 1760–2: *Marus Némethi*), *Nyárad* (1854: *Nyárad Andrásfalva*, 1905: *Nyáradkarácson*, 1687: *Nyárad-Sz(en)t-László*), *Nyitra* (1882: *Nyitra-Ivánka*, 1942: *Nyitrakér*, 1786: *Nitra-Szerdahely*), *Rába* (1863: *Rába-Csanak*, 1864: *Rábagyarmat*, 1907: *Rábakethely*), *Sajó* (1799: *Sajó Galgótz*, 1774: *Sajó-Kazai*, 1799: *Sajó Keszi*), *Szamos* (1698: *Szamos Becsý*, 1913: *Szamoshesdát*, 1733: *Szamosudvarhely*), *Tápió* (1808: *Tapió-Bicske*, 1783: *Tapju Györgye*, 1495: *Thapyozenthmarthon*), *Tarna* (1773: *Tarna Eörs*, 1901: *Tarnaszentmária*, 1900: *Tarnaszadány*), *Vág* (1902: *Vágapáti*, 1863: *Vág-királyfalu*, 1909: *Vágszabolcs*), *Zala* (1792: *Zalabér*, 1898: *Zalacséb*, 1880: *Zala-Istvánd*) stb. víznevekkel (vö. FNESz.).

MEZŐ ANDRÁS a magyar hivatalos helységnévadást elemző munkájában a víznévi előtaggal kiegészített településneveket vizsgálva ugyancsak úgy találta, hogy a „egy-egy folyó névével egyénített helységnevek száma csaknem szabályosan követi a folyók nagyságrendjét: 1.

Tisza,⁵⁹ 2–3. *Maros*, *Szamos*, 4. *Vág*, 5. *Garam*, 6–8. *Ipoly*, *Rába*, *Sajó*, 9–10. *Duna*, *Körös*” (1982: 222). A *Duna*⁶⁰ név jelzőként való használatának a viszonylagos ritkaságát MEZŐ azzal magyarázza, hogy „ezt a víznevet már az öntevékeny névadás során számos község a saját neve elé illesztette, s a törzskönyvbizottság nem akarta aránytalanul növelni a *Duna*-jelzősök számát” (MEZŐ 1982: 222).

Ugyanakkor e típus kapcsán MEZŐ ANDRÁS megjegyzi azt is, hogy „a folyók lineáris kiterjedése miatt nevük csak korlátozott mértékben könnyíti meg a tájékozódást. Ebből a szempontból még alkalmasabbak lennének a kisebb vizek nevei, ezeket azonban a nagyközönség alig ismeri” (MEZŐ 1982: 222–3). Ezek a víznévi előtagok azonban a tájékozódásban és az egyedítésben betöltött szerepüket nem saját környezetükben, hanem nagyobb területi körzetben nyerik el, s ebben a relációban a pontosabb (de szigorúan véve mégis viszonylagos) lokalizáció is megtörténhet. A *Berettyóújfalu*, *Dunaújfalu* és *Vágújfalu* nevek előtagjai megfelelően identifikálják az egyes helyeket, az egzakt helymeghatározás azonban csupán közepes mértékben valósul meg: a névhasználó ugyanis pusztán a megnevezett folyók vízgyűjtőterületén tudja elhelyezni a településeket, de nem pontosan — tekintve, hogy az előtagban említett vizek sok kilométeren át folynak. Ehhez azonban azt is hozzátehetjük, hogy a szűkebb környezetben az előtag nélküli *Újfalu* forma is egyértelmű azonosító funkcióval rendelkezik, s emiatt az efféle nevek többnyire hasonló formában használatosak.

MEZŐ felhívja továbbá a figyelmünket arra is, hogy egyes esetekben a víznévi megkülönböztető elem félrevezető is lehet: „Téves lokalizálásra ad módot a Vas megyei helységnevek egyénítésére használt *Gyöngyös*- (ld. *Gyöngyös* város, He), valamint a két *Sajó* nevének (a *Sajó*¹ borsodi és gömöri, a *Sajó*² beszterce-naszódi és szolnok-dobokai helységekben)” (1982: 223). Véleményem szerint minden esetben a névhasználó ismeretei, kognitív szempontból a mentális térkép milyensége az, ami a névvel jelölt denotátum helymeghatározását segíti.⁶¹ Aki

⁵⁹ A FNSZ. adatállományában is a *Tisza*- előtagú településnevek alkotják a legnépesebb csoportot. Ezen azonban aligha csodálkozhatunk, hiszen a folyó csupán magyarországi szakaszán 579 km távolságot tesz meg. A *Tisza*- előtagú településnevek köréből említhetjük például a *Tiszaadony*, *Tiszaalpár*, *Tiszaújfalu*, *Tiszababolna*, *Tiszabecs*, *Tiszabercel*, *Tiszabездéd*, *Tiszabő*, *Tiszabög*, *Tiszabökény*, *Tiszabura*, *Tiszacsécse*, *Tiszacsége*, *Tiszacsermely*, *Tiszacsoma*, *Tiszadada*, *Tiszaderzs*, *Tiszadob*, *Tiszadorogma*, *Tiszaeszlár*, *Tiszafejéregyház*, *Tiszaöldvár*, *Tiszafüred*, *Tiszaigyenda*, *Tiszaigyháza*, *Tiszahegyes*, *Tiszahegy*, *Tiszaigár*, *Tiszainoka*, *Tiszajenő*, *Tiszakanyár*, *Tiszakarácsonyfalva*, *Tiszakarád*, *Tiszakécske*, *Tiszakerecsény*, *Tiszakeresztúr*, *Tiszakeszi*, *Tiszakirva*, *Tizakisfalud*, *Tizakóród*, *Tizakiért*, *Tizaladány*, *Tizalők*, *Tizalúc*, *Tizamogyorós*, *Tizanagyfalva*, *Tizanána*, *Tizaörs*, *Tizaörvény*, *Tizapalkonya*, *Tizapüspöki*, *Tizarád*, *Tizaroff*, *Tizsasas*, *Tizsasásvár*, *Tizsasüly*, *Tizsaszászfalu*, *Tizsaszalka*, *Tizsaszentimre*, *Tizsaszentmárton*, *Tizsaszentmiklós*, *Tizsaszirna*, *Tizsaszóllós*, *Tizsataridos*, *Tizsatarján*, *Tizsateleik*, *Tizsatenyő*, *Tizsaug*, *Tiszaújhely*, *Tiszaújlak*, *Tizsavalak*, *Tizsavarkony*, *Tizsavasvári*, *Tizsabűd*, *Tizsaveresmart*, *Tizsavid*, *Tizsazug* elnevezéseket.

⁶⁰ *Duna*- előtaggal a következő településnevek szerepelnek az etimológiai szótárban: *Dunaalmás*, *Dunabogdány*, *Dunabökény*, *Dunacsún*, *Dunaegyháza*, *Dunafalva*, *Dunaföldvár*, *Dunagálos*, *Dunaharaszti*, *Dunahidas*, *Dunakeszi*, *Dunakiliti*, *Dunakisfalva*, *Dunakömlőd*, *Dunamocs*, *Dunapataj*, *Dunaragadvány*, *Dunaremete*, *Dunasáp*, *Dunaszeg*, *Dunaszekcső*, *Dunaszentbenedek*, *Dunaszentgyörgy*, *Dunaszentmiklós*, *Dunaszentpál*, *Dunaszerdahely*, *Dunasziget*, *Dunatétlen*, *Dunatorony*, *Dunatókés*, *Dunaújfalu*, *Dunaújváros*, *Dunavarsány*, *Dunavecse*.

⁶¹ HEGEDŰS ATTILA is utal arra, hogy a tulajdonnév használata többlettudást igényel (1997: 7).

tudatában van annak, hogy Szombathelyen átfolyik egy *Gyöngyös* nevű folyóvíz, annak nem okoz gondot például a *Gyöngyösfalu* vagy a *Gyöngyöshermán* nevű helyek azonosítása. Aki-nek viszont hiányzik ez a tudása, annak az előtag nem segít a lokalizálásban, s a szélesebb körben ismert *Gyöngyös* (víznév és nem a településnév) eltéríti a helyes helymeghatározást. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy például a *Ciróka* pataknev ismerete nélkül a *Cirókabéla* és a *Cirókahosszúmező* nevek esetében az előtag ugyanígy elveszíti lokalizáló szerepét, noha ez az előtag nem állítható homonim párba más névvel.

Helymeghatározó funkciójukat azok a víznévi előtagok sem töltik be, amelyeket eredetileg kétrészes víznevekből vontak el. Ez a jelenség figyelhető meg a *Fekete*- meghatározó tagot tartalmazó nevekben, hiszen a pontosabb lokális körülményeket nem ismerő névhasználó feltehetően nem tekinti a *fekete* névelemet tulajdonnévi értékűnek, emellett ha sejti is, pusztán a névalak alapján nem döntheti el, hogy a *Fekete-víz* vagy a *Fekete-Körös* víznévvel kell-e számolnia. A *Feketeardó*, *Feketebalog*, *Feketenyék* nevekben ugyanis a *Fekete-víz* név jelzőjét láthatjuk pusztán a vízrajzi köznévi utótag nélkül, ezzel szemben a *Feketebátor*, *Feketegyörös*, *Feketetót* településeken a *Fekete-Körös* halad át, így ezekben a nevekben a víz valamely sajátosságát kifejező nyelvi elem mellől egy tulajdonnévi értékű szó esett ki (vö. MEZŐ 1982: 223).

A hivatalos névadásban a folyóvíznévi előtagok használata az egész magyar helynévrendszerben való azonosítást szolgálta, a helyi közösségek természetes névhasználatába azonban nemigen szivárgott be. Jól ismert példaként említhetjük, hogy *Berettyóújfalu*-t csupán *Újfalu*-nak nevezik, ahogy eredetileg is hívták (1373: *Wyfalu*, KMHsz. 1), s *Dunaújváros* helyett pusztán *Újváros*-t mondanak. Az utóbbinak azonban soha nem létezett ilyen változata: ez a *Sztálinváros* elnevezést felváltó név ugyanis mesterséges úton keletkezett 1961-ben, s az *Újváros* forma vélhetően a különböző előtagú *Avasújváros* (< 1270/1409: *Wyuarus*, FNESz.), *Balmazújváros* (< 1465: *Wywaras*, FNESz.), *Szaláncújváros* (<1332–5/PR.: *Vyuaros* ~ *Vyuarus*, KMHsz. 1.) természetes keletkezésű *Újfalu* nevek mintájára született. Ez utóbb említett elnevezéseknek — az *Újfalu* névhez hasonlóan — a megkülönböztető szerepű bővítményi rész nélküli formája az eredeti, illetve helyi szinten ma is ez a használatos.

2. Folyóvíznevekből keletkezett tájnevek

Vízneveink már a magyar nyelv önálló életének legkorábbi szakaszában részt vettek a tájnevek létrehozásában, a vándorlásokat követően pedig annak köszönhetően, hogy — mint ahogy erre már korábban utaltam — őseink előszeretettel telepedtek le folyók mentén, illetve azok völgyeiben, a tájnévadás egyik jelentős motivációjává váltak.

1. Az ősmagyar korból fennmaradt *Etelköz* (950 k.: *ατελκοῦζου*) nevünket mindenképpen meg kell említenünk akkor, amikor a folyóvíznevek és a tájnevek kapcsolatát vizsgáljuk, hiszen e névalakulatban fedezhetjük fel a későbbi korok tájnévadásának egyik prototípusát, a folyónév + *köz* szerkezetet.⁶²

A korai ómagyar névanyagban a tájnévrendszer alapját képező *köz* utótaggal alakult nevekkel szép számmal találkozunk. Az elnevezések többnyire jelöletlen birtokos jelzős struktúráként jöttek létre: *Bőköz* (1217/1412: *Belkus*), *Kompa-köz* (1343: *Kumpakuz*), *Körösköz* (+1285/1572: *Kereskvz*); 1284/1368: *Zamuskuz* (FNESz.); a korszakból lásd még továbbá: *Bá(s)zaköz* (1275: *Bazakuz*), *Dráva-Muraköz* (1264: *Draua Muracuz*), *Ormánköz* (1264/1269/1270: *Ormankuz*), *Rábaköz* (1214/1269: *Rabakuz*), *Temesköz* (1327/1328: *Temeskuz*), *Vágköz* (1239: *Wagkuz*) (vö. JUHÁSZ 1988 megfelelő szócikkeivel), de ritkábban birtokos személyjeles formákkal is találkozunk már a régiségben is: pl. *Két-jó köze* (1246/1348/1408: *Kethyoukyzi*), illetve valamivel későbből és bizonyára csupán a hivatalos írásbeliségben használt szerkezetként: *Tisza-Bodrog köze* (1432: *Thyzabogrogkezy*), *Dráva-Száva köze* (1706: *Dráva-Szávaközi*) (vö. JUHÁSZ 1988).

Az előtagok lexikális jellege szerint a *köz* utótagú vízzel kapcsolatos tájneveknek két típusát különíthetjük el. A viszonyítás alapjául szolgáló vízfolyásra ugyanis utalhat egyrészt *köz*-szó (1399: *Wizkuz*, JUHÁSZ 1988) vagy közszavakból álló szintagma (1246/1348/1408: *Kethyoukyzi*), állhat másrészt előtagként egy (1264/1269/1270: *Ormankuz*, 1327/1328: *Temeskuz*, JUHÁSZ 1988), illetve két folyónév (1432: *Thyzabogrogkezy*, 1562 e./1562-4: *Tisza Duna között*, JUHÁSZ 1988).

Ahogy a példák is mutatják, a formánssal ellátott *köze* alaptag csak abban az esetben jelenik meg, ha az előtagban mindkét folyóra történik utalás (akár közvetlen, akár közvetett módon). Ennek csupán a későbből adatolható és mára kihalt *Két-körös-köz* névalak látszik elmentmondani (1567: *Kettkereoskeoz*, JUHÁSZ 1988), mely a Fekete-Körös és a Fehér-Körös folyók közötti területet nevezte meg. A *két* névelem talán azért válhatott a tájnév részévé, hogy így különböztesse meg azt a *Körösköz* névtől, mely a Sebes-Körös és a Berettyó által közrezárt terület elnevezése.

JUHÁSZ a tájnevek e csoportja kapcsán fontos megállapításra jutott: „úgy látszik, hogy a méretek a tájszemléletre s azon keresztül a névadásra is hatással vannak” (1988: 33). Az *Ormánköz* típusú névalakulatok esetében egy kisebb folyó ömlik egy nagyobbba (lásd ehhez még KRISTÓ 2003: 15), míg a *Tisza-Bodrogköz* típusúaknál az összefolyás helyén nincs lé-

⁶² Helynévrendszerünk legrégebből adatolható magyar elnevezései közül az *Etelköz* és a *Levedia* nevekkel igen sok kutató foglalkozott, ezek közül kiemelendő az MTA által szervezett vitaülés, melyet 1983. április 28-án tartottak. Az ülés anyagát az MNyTK. 172. számaként tették közzé 1985-ben, a kötet GYÖRFFY GYÖRGY, BENKŐ LORÁND, HARMATTA JÁNOS, KIRÁLY PÉTER és LIGETI LAJOS írásait tartalmazza.

nyeges méretbeli különbség a vizek között. Fontos azonban e név kapcsán megjegyeznünk, hogy az eredetileg két folyó nevét tartalmazó tájnév az idők folyamán idomult az első csoporthoz, s ma csupán *Bodrogköz* néven említik. Ezt az adalékot figyelembe véve meg kell említenünk KERTÉSZ MANÓ nézetét, mely szerint minden *köz(e)* utótagú név eredetileg kétrészes volt: *Tisza-Bodrogköz* > *Bodrogköz* (1913, 1931). Ugyanezt a szemléletet érzi magáénak KRISTÓ GYULA is: „a nevek eredeti állapotuk szerint mindkét folyó nevét tartalmazták, majd az első helyen álló nagyobb folyó neve lekopott, és a második helyen szereplő kisebb vízfolyás alkotott a *-köz* utótaggal együtt tájnevet” (2003: 19). Noha logikai alapon KRISTÓ GYULÁNAK igazat adhatunk, a nyelvi adatok azonban nem támogatják megállapítását. A bemutatott nézetektől teljesen eltérően látja a *Tisza-Bodrogköz* típusú nevek helyzetét BENKŐ LORÁND. Véleménye szerint ezek az alakulatok a lejegyző pontosságra való törekvésének az eredményeként keletkezettek, s így olyan névszerkezeteket hoztak létre, amelyek a valós, élő névhasználatban soha nem léteztek (BENKŐ 1984: 406).

Ezzel szemben azok a nevek, amelyeknek az előtagja a mai napig két nagy folyó nevét tartalmazza, nagyobb területek elnevezései (így például a *Dráva-Száva köze*, *Duna-Tisza köze*), s esetükben a két víz gyakran nem is találkozik egymással az elnevezett területen. Ezekben a nevekben az előző két csoporttal ellentétben az utótag birtokos személyjeles alakban fordul elő.

2. Folyóvíznevekből ugyancsak szép számmal alakultak tájnevek a *mellék(e)*, *vidék(e)* és a *mente* utótagokkal. Érdekes ezen a helyen felidéznünk JUHÁSZ DEZSŐ véleményét, mely szerint már az ősmagyar korban is létezhetett a víznév + *mellék(e)* névadási minta, illetve metonimikus úton, azaz pusztai víznevekből is keletkezettek tájnevek (1988: 13).

A régiségből említhetjük a pusztán településnévként adatható *Vízmellé-kiszentgyörgy* (1339: *Vizmelleky Zenthgyurgh*) alakulat előtagját (*Vízmellék*), JUHÁSZ DEZSŐ e helynevet tájnévként is rekonstruálhatónak tartja (1988: 106). Az *Alma[mellék]* (1275: v. OOSS. de *iuxta Alma*, 1492: *Almamellek*)⁶³ név esetében azt kell megemlítenünk, hogy a víz melletti település és tájegység is ugyanazt a nevet viseli. Az 1286-os datálású *Jalochmelléke* név ugyancsak ebbe a csoportba sorolható (vö. FNESz.).

A *mellék*, *vidék*, *mente* utótagú elnevezések által jelölt tájegységek minden esetben az előtagban megnevezett folyóvíz környékén fekszenek. Azt, hogy ez a három nyelvi elem ugyanazt a szemantikai tartalmat fejezi ki, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy bizonyos nevek utótagjaként váltakozást mutatnak. A *Kis-* és *Nagy-Homoród* mellett elhelyezkedő terület nevéként találkozhatunk egyrészt a *Homoród melléke* (1657: *Homorod melyéke*), másrészt a

⁶³ JUHÁSZ és KRISTÓ a *mellék(e)* utótaggal keletkezett helyneveket az ősmagyar kori *iuxta* prepozícióval alakult formációkkal hozza összefüggésbe. KRISTÓ véleménye szerint „számos esetben bizonyára nem alkalmi, eseti megnevezésről van szó, hanem magyarról latinra fordított tájnévvel állunk szemben” (2003: 22).

Homoród mente (1876: *Homoród mente*), harmadrészt a *Homoród vidéke* (1876: *Homoród vidéke*) tájnévváltozatokkal (lásd továbbá a *Galga mente* ~ *Galgavidék*, *Garam vidéke* ~ *Garam mente* névpárokat, vö. JUHÁSZ 1988).

JUHÁSZ DEZSŐ tájnévszótárát tanulmányozva arra a megállapításra juthatunk a *mente* utótagú tájnevek kapcsán, hogy e nevek közül sok (lásd például 1900: *Küküllő mentén*, 1947: *Nyárád mente*, 1943: *Nyikó mente* stb.) az újkori hivatalos–mesterséges névadás szülötte lehet.

Morfológiai szempontból a csoportba tartozó tájnevekről elmondhatjuk, hogy az utótag birtokos személyjeles és jeltelen formában is kapcsolódhat a folyóvíznévhez: lásd például *Bodrog melléke* (1405: *Bodrog melleke*), *Marcal melléke* (1358: *Marzollmellike*) (vö. JUHÁSZ 1988). Az előtagok lehetnek egy- (1373: *Harnadmelleke*), és kétrészes (1437/1523: *Szárazérmellyéke*) folyóvíznevek (vö. JUHÁSZ 1988), emellett a **Vizmellék* (1339: *Vizmelleky Zenthgyurgh*) névben közszo szerepel meghatározó tagként.

3. Néhány, jobbára nem a korai ómagyar korból származó tájnévben a folyóvíznév mellett a *föld*, *hát*, *kanyar*, *mező*, *szeg* ~ *szög*, *zug* földrajzi köznevek szerepelnek.

A Bihar vármegyei *Körösszeg* ([1289]: *Keressceg*) település nevééről RÁCZ ANITA úgy tartja, hogy az másodlagosan jött létre (2007: 166). Későbből adatható tájnevek közül megemlíthetjük, hogy a *szög* ~ *szeg* 'köznel kisebb sarok, beszögellés' utótag jelenik meg a *Kalotaszeg* (1443: *Kalathazeg*) névben. A név előtagja feltehetően a *Kalota* víznév, de nem zárható ki az sem, hogy az ugyanilyen nevű települést kell inkább ebben a pozícióban látnunk. A *szeg* ~ *szög* főnévhez hasonló szerepű a *zug* 'sarok, szöglet' közszo; ez a lexéma szerepel KISS LAJOS szerint a 1897: *Tisza-Köröszug* > 1884: *Tiszaszug* változáson átmert tájnévben is (vö. FNESZ.).

Az erdélyi Aranyos folyó mellékére utal az *Aranyosfölde* (1593: *Aranyosföldén*, JUHÁSZ 1988) név, s újkori alakulat a Duna kanyarulatában elhelyezkedő tájegység *Dunakanyar* neve (1971).

JUHÁSZ a magyar tájnévadásról írt művében ekképpen definiálja a *hát* szónak a víznévből alakult tájnevekben betöltött szerepét: a lexéma „a vízjárta környezetből kiemelkedő, megtelepülésre, mezőgazdasági művelésre különösen alkalmas földterületre utal” (1988: 98). Egyrészes víznévvel összekapcsolódva jöttek létre az újabb kori *Szamoshát* (1881: *Szamoshátiak*), *Tiszhát* (1708: *Tiszhátról*), *Túrhát* (1975: *Túrhát*) elnevezések (vö. JUHÁSZ 1988).

Víznévi előtaghoz kapcsolódik a *mező* köznév a *Kenyérmező* (1528: *Kniermese*) és a *Morvamező* (1864: *Morvamezőnek*) elnevezésekben; a korábban *Rákosmező*-nek (1451: *Rakusmezew*) nevezett síkság mai nevében a köznévi utótag birtokos személyjeles alakban fordul elő: *Rákos mezeje* (vö. FNESZ.).

4. Az ómagyar kori adatok alapján úgy tűnik, hogy a Tiszántúlt az ómagyar korban *Tiszael* (1285/1326/1367: *Tyzael*) névvel illették, melyben ugyanaz a R. *elü* ~ *elv* 'valamin túl fekvő rész' elem járult a folyónévhez, mint az *Erdély* esetében az *erdő* főnévhez (vö. FNESz., TESz.).

A teljes kép kialakítása érdekében érdemes megemlíteni a középmagyar korból adatolható, morfológiai értékű szerkezetből alakult *Dunáninnen* (1705: *Dunán-innénd*), *Dunántúl* (1566 k.: *Dunántúl*), *Tiszaninnen* (1566: *Tiszanennét*), *Tiszántúl* (1535: *Thyzan Thwl*) neveket, mely elnevezésekben a központi magyar tájszemlélet tükröződése mellett a névadó nézőpontja is megjelenik (vö. FNESz.). A folyóvíznevek ezekben a szerkezetekben a névutók grammatikai viselkedési szabályainak megfelelően ragos formában fordulnak elő. Névvé válásuk hosszú időt vett igénybe, megszilárdulásukra — minden bizonnyal — erősen hathatott a XIX–XX. századi földrajzírás és -oktatás (vö. JUHÁSZ 1988). A mai névhasználatban a *Dunáninnen* és a *Tiszaninnen* elnevezések ritkán jelennek meg.

KISS LAJOS a *Túlát*⁶⁴ név kapcsán évszám nélkül idéz olyan neveket is, melyekben a ragtalan, de határozott névelővel ellátott víznevek a fent bemutatott elnevezésekkel ellentétben az utolsó pozícióban állnak (vö. FNESz.). A mai helynévi adattárakban szép számmal találunk ilyen szerkezetű neveket. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa: *Túl a Duna* (TMFN. 483), *Túl a Csincsán* (HMFN. II, 98), *Túlatarna* (SzMFN. I, 89), *Túl a Körös* (JNSzFN. 83), *Túl az ér* (HMFN. III, 127).

5. Már a korai ómagyar kortól kezdve víznévből mindenféle utótag vagy formáns hozzáadása nélkül is keletkezhettek tájnév. A metonimikus úton létrejött elnevezések között említhetjük talán az egy-, illetve kétrészes víznévből alakult *Csík* (1324: *Chijk*), *Gyergyó* (1332–7: *Gorgio*), *Kalota* (1213/1550: *Kalota*), *Kászon* (1462: *Kazon*),⁶⁵ *Kölesér* (1320: *Kolosuar*) neveket (vö. JUHÁSZ 1988).

Külön említést érdemel a feltehetően víznév > tájnév keletkezési móddal leírható *Barca*⁶⁶ (1211/1231: *Borza*) név, amely a tájnévadásba a XV–XVI. század környékén beszivárgott -

⁶⁴ Igen különleges alakulat a *Túlát* határrész neve is, amely két névutó kapcsolatából született, s az Eger patakon túli területet jelöli (vö. FNESz.). Mivel ez a szerkezet nem tartalmaz víznevet, ezért vizsgáldásomon most kívül esik.

⁶⁵ BENKŐ LORÁND a *Begej* nevet magyarázó tanulmányában kitér a táj- és a víznevek kapcsolatára is (1997/1998). A szerző véleménye szerint a *Kalota* név esetében a területnév az elsődleges, s csupán a *Kászon* kapcsán fogadja el a víznév > tájnév fejlődési irányt (1997/1998: 183). Ezzel szemben JUHÁSZ DEZSŐ az első név kapcsán egyértelműen — bár indoklás nélkül — kijelenti, hogy a víznév vált tájnévvé, míg a *Kalota* és a *Kászon* nevek esetében más (településnév > tájnév) keletkezési módot is lehetségesnek tart (1988: 82–3).

⁶⁶ BENKŐ a név ismeretlen etimonjára hivatkozva nem foglal állást alakulásmódjával kapcsolatban sem (1997/1998: 183), míg JUHÁSZ a FNESz.-re hivatkozva — noha KISS LAJOS munkája sem ad egyértelmű etimológiát — a víznevet tartja az elsődlegesnek (1988: 62).

ság/-ség képzővel bővült, létrehozva így a *Barcaság* (1526 e./1526–4: *Barczaságban*) elnevezést.

3. Folyóvíznevekből keletkezett várnevek

Noha a várnevek nem tartoznak a legtipikusabb helynevek közé, mégis fontos róluk említést tenni ezen a helyen, hiszen a víznevekkel való kapcsolatuk objektív, várépítési okokból adódóan is természetes (vö. BENKŐ 2003a: 142, továbbá 1998b: 152). BENKŐ LORÁNDnak a *Borsova* nevet vizsgáló tanulmányában olvashatjuk a vár- és víznevek névadástörténeti viszonyát megvilágító megállapítását, mely kimondja: „a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyóktól kapják nevüket” (1998/2003: 136).

A víznévi előzményre visszavezethető várnevek között BENKŐ a víznév + vár szerkezetet igen gyakorinak tartja. Ebben a típusban említi például a *Temesvár*, *Szalavár*, *Kaposvár* neveket (1998a: 104). A korai ómagyar korban ugyanilyen struktúrával jellemezhető várnevekkel ugyancsak találkozhatunk: itt említhető például a *Sebesvár* (1319/1323: *Sebuswar*), *Temesvár* (1315: *Temeswar*), *Ungvár* (1150 k./13-14. sz.: *Hunguar*), *Vukovár* (< *Valkóvár*, 1332–7: *Wolkowar*) stb. Vár utótaggal bír továbbá a későbbi *Vízvár* (1555: *Vízvár*) településnév is, mely a víz és a vár köznevek összetételéből keletkezett. A nem tulajdonnévi értékű előtag valószínűleg a Drávára utal, azaz a település a Dráva partján épült várról kaphatta a nevét. (A *Sebesvár* név kivételével az adatokhoz lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit.)⁶⁷

Egyrészes, metonimikus úton keletkezett várnevet nemigen találunk, példaként esetleg a mai Szlovákia területén elhelyezkedő *Litvá*-t említhetjük. A várat legkorábban *Haradok*-nak hívták, majd a víznév > várnév fejlődési irányt mutató *Litva* (1285/1369: castrum *Lytua*, FNESz.) néven említették. A ma is használatos *Csábrág* név az alatta fekvő faluról vonódott át a várra.

Az ómagyar kori névanyag is jól mutatja, hogy e nevek mögött — legalábbis elvi szinten — várnév > településnév fejlődési iránnyal kell számolnunk, noha a gyakorlatban nemigen választható szét a vár és a település megnevezése. A *kő* és *vár* utótaggal szintagmatikus úton keletkezett *Boldvakő* (1300: *Bolduaku*) és *Marosvár* ([XIV.]/1000 u.-ra: in *urbe Morisena* ~ *Moroswar*) nevek minden bizonnyal előbb a várat magát nevezték meg, majd az ott létrejött települést is. S vélhetően a *Boldva* ([1295 k.]: p. et castr. *Boldua*), *Borsova* ([1200 k.]/903-ra: *Borsoa*), *Bózsua* (+1264/1324: *Borsua*) azonos alakú víz-, vár- és településnevek esetében is

⁶⁷ A későbbiről adatolható, ma településnévként létező *Revistyeváralja* (1391: *Ryche ... Waralya*) településnévben a *Revistye* folyóvíznevet fedezhetjük fel, mely megkülönböztető előtagként kapcsolódott a *Váralja* névhez, ez a név a „Folyóvíznevekből keletkezett településnevek” alfejezet 5. pontja alatti nevekkal mutat hasonlóságokat. A hasonló szerkezetű és az elsődleges nevet is adatoló példaként említhetjük a *Sebesváralja* (1401: *Vaarallya* > 1873: *Sebesváralja*) településnevet is (vö. FNESz.).

ezzel a keletkezéstörténeti változással van dolgunk, teoretikusan itt azonban többszörös (víz-név > várnév > településnév) metonímiát tételezhetünk föl.

4. Folyóvíznevekből keletkezett hegynevek

A magyar helynévadás korai szakaszában a folyóvíznevek központi szerepet játszottak, hiszen a tájékozódás kiemelt fontosságú viszonyítási pontjai voltak. Ez — mint már korábban említettem — teljesen érthető, hiszen „a megtelepedés legelőször a nagyobb folyók, majd a mellékvölgyek mentén következett be, s csak lassacskán érte el a magasabban fekvő területeket, a barátságtalan, zord hegyvidéket. [...] S ha az ember ezeket a kietlen régiókat aránylag később ismerte csak meg, akkor a hegyvilági névadásra is csak későn kerülhetett sor” (KISS L. 2001: 2). Ez — vagyis az, hogy a magyar névrendszerben a hegynevek születése a víznevek létrejötténél többnyire később történhetett meg — magyarázhatja talán azt, hogy kis számban találunk a névrendszerben víznév > hegynév keletkezési sémával jellemezhető nevet, hiszen a település-, illetve településnévrendszer kialakulása és megszilárdulása után a víznevek részben elvesztették a tájszemléletben betöltött korábbi kitüntetett jelentőségüket, így a hegynevek motivációi között is jóval több településnévi előzményre visszavezethető elnevezést találunk. Természeti objektumok nevei kapcsán persze minden esetben fontos megjegyeznünk azt is, hogy a névadás alapját a domborzat maga adja, így nemcsak névrendszertani, hanem földrajzi okai is lehetnek az említett névadási mód hiányának vagy csekély megterheltségének.

A víz neve vonódott át azonban mindenféle nyelvi elem hozzáadása nélkül az így metonimikus módon létrejött *Medves* (1290/1479: *Medus*, FNESz.) hegy megjelölésére. RESZEGI KATALIN a víz- és a hegynevek kapcsolatát is bemutató írásában a régiségből említi még a szintén névátvitel útján keletkezett *Golboka*, *Holboka*, illetve *Aszalósér*, *Pogányosér* hegyneveket is (2007: 41).

A régiségből fenntartásokkal ugyan, de talán ide vonható továbbá a *Duna-hegy* (1338/1439: *Dunahegy* ~ *Adunahegh*) név. A név körül adódó probléma az, hogy az oklevélben *piscina* 'halastó, halászhely' latin minősítéssel szerepel, míg a szótár közlétevei *hely*-nek titulálják. Ismereteim szerint a *hegy* földrajzi köznév nem használatos a latin minősítés által megadott jelentésben, így talán a **Duna-hegy* nevű kiemelkedés mellett fekketett ez a (halászó)hely. Érdeemes megjegyezni, hogy a *hegy* lexéma a mai helynevekben 'vízfolyás vége' jelentésben is szerepel (vö. NEMES 2005: 91). A név motivációja elfogadható lenne, ezt az értelmezést gyengíti azonban, hogy a Duna vége nem itt van, s a HA. 1. térképei szerint semmilyen víz nincs e helyen.

A korai ómagyar korból adatolható *Kakulló-hát* és *Zalatna bérce* hegynevek meghatározó tagjaként áll víznév (vö. RESZEGI 2007: 41). A hegynevekről szóló akadémiai székfoglalója-

ban KISS LAJOS víznévi előzményről beszél az ugyanilyen szerkezetű *Rakottás-tető* (1887: *Rakottás tető*), *Szék-halom* (1722: *Székhalm*), *Üvér-tető* (1870: *Üvertető*) nevek kapcsán is, amelyek víznévi előtagjához ugyancsak egy helyfajtajelölő köznév kapcsolódott kétrészes nevet létrehozva (vö. 2001: 16).

5. Folyóvíznevekből keletkezett egyéb helynévfajták

1. Folyóvíznevekből elvi szinten bármilyen helyfajta elnevezése létrejöhet. Az általam felhasznált ómagyar kori névkincsben is találunk például a folyó- és állóvizek vízrajzi kapcsolataira utaló neveket. Az újmagyar korból ugyancsak idézhetünk adatokat a jelenségre. A nominatívusban álló *tó* köznévhez előtagként az egy-, illetve kétrészes víznév *-i* melléknévképzős származéka kapcsolódik létrehozva így a *Szelidi-tó* (1888: *Szelidi-tó*), illetve *Kő-pataki-tó* (1863: *Kőpataki tóba*) neveket (vö. FNESz.).

2. A folyó völgyét gyakran a benne folyó vízről nevezték el. Az *Almás-völgy* (1317/1323: *Almasweugh*) az *Almás* pataknev és a *völgy* földrajzi köznév összetételéből jött létre, míg a *Vízfolyás* (1350: *Wyzfolyas*) névforma, mely az oklevél alapján szintén egy völgy elnevezése, metonimikus úton kaphatta nevét a pusztai vízrajzi köznévből lett víznévről. A *Bor völgye* (1275: *Burwelge*) előtagjában pedig a településnek is a nevét kölcsönző *Bor* patak neve szerepel (vö. FNESz.).

A jóval későbből származó *Csinger-völgy* (1852–5: *Csinger völgy*) formáns nélküli alakban tartalmazza a helyfajtaját megjelölő vízrajzi köznevet, mely a *Csenger-víz* ~ *Csenger-patak* víznév előtagjával kapcsolódott össze. A *Tarpataki völgy* (1863: *Tarpataki völgy*) név hasonló szerkezetű, a lokális viszonyt kifejező, eredetileg kétrészes víznévi meghatározó tag azonban *-i* melléknévképzővel áll (vö. FNESz.).

3. A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-t e szempontból áttekintve számos egyéb helynévfajta egyedei között is rábukkanhatunk olyanokra, amelyek a helynek valamely folyóvízzel való lokális kapcsolata alapján kapták a nevüket: így beszélhetünk például víznévből származó szoros-, barlang- és hágónevekről egyaránt.

Szorosok is érthető módon vehetik nevüket a rajtuk keresztülfolyó patakról, folyóvízről. A Keleti-Kárpátokban található szoros a *Békás* patakról kapta a nevét: *Békás-szoros* (1880: *Békási szoros*), míg a *Vlára-szoros*-t (1863: *Vlára-szoros*) a Vág jobb oldali mellékfolyójáról nevezték el. A víznév + *szoros* szerkezetek mindkét esetben jelöletlenek.

A *Tömösi-hágó* (1808: *Tömös*) neve a *Tömös* víznév *-i* melléknévképzős származékából és a *hágó* földrajzi köznévből jött létre.

Az összetartozást kifejező toldalék hiánya jellemzi a *Csörgő-lyuk* (1893: *Csörgőlyuk*) barlangnevet is. A víznévi motiváció ebben az esetben arra utal, hogy a barlang bejárata alatt fakad a *Csörgő-patak* víz.

6. Összegzés

A víznevek és más helynévfajták viszonyát áttekintve az alábbi összegző megállapításokat tehetjük. A régiségből a folyóvíznévből keletkezett településnevek adatolhatók nagyobb számban, ezt minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy okleveleinkben legnagyobb arányban a települések elnevezéseit rögzítették. Kevesebb esetben emellett víznévi előzményre visszavezethető hegy-, táj- és várnevekkel is találkozhatunk. A folyóvíznevek más helyek megnevezésében betöltött szerepének minél szélesebb körű (vagyis nem pusztán az említett négy helynévfajtára korlátozódó) bemutatásához elengedhetetlennek bizonyult a forrásanyag kronológiai kibővítése, ezáltal ugyanis lehetőség nyílt arra, hogy a folyóvizekkel közvetlenebb természeti kapcsolatban lévő, de a régiségben nem vagy csak elenyésző számban rögzített objektumok elnevezéseit (barlang-, tó-, völgy-, szoros- és hágóneveket stb.) is vizsgálat alá vonjam. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy számtalan más névfajta létrehozásában is termékeny módon részt vettek a víznevek, így például út-, híd-, malomnevek, dülők, rétek stb. nevei származnak vizek elnevezéseiből.

A vizsgálati korpusz időbeli határainak kiterjesztése nemcsak a víznévből származó helynévfajták körét gazdagította, hanem rávilágított arra is, hogy az újonnan létrejött nevek keletkezéstörténeti szempontból is igen színes csoportot alkotnak. A korai ómagyar korban különösen a település-, vár- és tájnevek körében jelentkezik erőteljesen a metonimikus névadási mód, azaz amikor a víznév mindenféle formáns hozzáadása nélkül válik egy vele lokális kapcsolatban álló hely megnevezésévé. A régiségen túl azonban egyre gyakrabban szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek víznevekből más helynevek (különösen a mikrotoponimák): ebben az esetben a folyóvíznév a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi utótaggal kapcsolódott össze kétrészes helynevet hozva ezáltal létre.

A településnevek körében emellett a víznévi előtaggal való kiegészülés is termékeny névalakulási módként jelenik meg. Az adatok tanúsága szerint ez a névalkotási folyamat szintén jelen volt már a régiségben, de a településnév-rendszer kialakulásával, megszilárdulásával egyre nagyobb szerepet kapott az azonos nevű denotátumok elkülönítésében.

5. A tó- és folyóvíznevek névrendszertani összehasonlítása

Egy helynévfajta elemeinek a szinkrón feldolgozása, azaz a nevek névrendszertani leírása a magyar helynévrendszer egészének megismerése szempontjából a kutatás első lépését képezi

csupán. Ahhoz, hogy egy-egy helynévcsoport jellegzetességeit élesebben láthassuk, elengedhetetlen, hogy más helynévfajtákkal is összevessük őket. Az összehasonlító elemzések segítségével rajzolódhatnak ki ugyanis legjobban a névrendszerek közötti hasonlóságok és különbségek.

Általánosan elfogadott tény, hogy a településnevek számos olyan sajátossággal bírnak, amely a rendszerükből adódik, s így a jegyek más helyfajtákra egyáltalán nem vagy alig-alig jellemzők: gondoljunk például a törzsnévből vagy a puszta személynévből, vagy éppen az *-i* képzővel alakult településnevekre. Arra vonatkozóan ugyanakkor, hogy vajon rendelkeznek-e ilyen specifikus jegyekkel a helynévkincs más kategóriái, kevés ismeretünk van.

Korábbi vizsgálataim során RESZEGI KATALINNA arra vállalkoztunk, hogy felderítsük, a funkcionális-szemantikai jegyek egységesen jellemzik-e a hegy- és folyóvízneveket, vagy vannak esetleg specifikusan az egyikre vagy a másira jellemző kategóriák (2003). Vizsgálataink során azt állapíthattuk meg, hogy az F, S és M névrészfunkciók egyaránt megtalálhatók a két helynévfajta esetében, különbségeket csupán a sajátosságot kifejező funkciójú nevek körében tapasztalhatunk, ám mivel ezek jórészt a névfajta által jelölt objektumok eltérő sajátosságaiból adódnak, s emellett az ilyen funkcionális-szemantikai jegyekkel jellemezhető nevek száma meglehetősen alacsony, ezek az eltérések nem tekinthetők meghatározónak a két névfajta összevetésekor. Rendszertani szempontból jelentős azonban, hogy a három névrészfunkció megoszlásában jelentős különbségek mutatkoznak: a fajtajelölő funkció inkább a hegynevekre jellemző, s a sajátosságot kifejező funkció is nagyobb számban szerepel kiemelkedések neveiben. Ez a jelenség nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a víznevek állományában lényegesen nagyobb a jövevénynevek (s ezzel együtt az M funkció) súlya; bár a hegynevek körében is találkozunk hasonló jelenséggel, esetükben azonban ez mégis jóval kevésbé meghatározó, a hegynévallományban ugyanis jóval nagyobb arányban szerepelnek belső keletkezésű nevek.

A folyóvíznevek névrendszertani jellegzetességei azonban még inkább körvonalazódhatnak, ha a hozzájuk legközelebb álló helynévfajtaival, a tónevekkel vetjük össze őket. A névmodellek teljes körű összehasonlítására azonban e dolgozat keretein belül természetesen nem vállalkozhatom. A tónevek részéről e helyütt csupán egy kisebb reprezentatív csoportot, a KMHsz. 1. névanyagát tekintem át, ami majd kétszáz név elemzését foglalja magában.

1. A folyóvíznevek állományában az egy- és a kétrészes elnevezések — mint láthattuk — közel fele-fele arányban találhatók meg, a tavak elnevezései között ezzel szemben nagyobb az egyrészes nevek súlya (57%).

A továbbiakban a két névcsoport funkcionális-szemantikai szerkezettypusait mutatom be, ahhoz azonban, hogy a két víznév-fajta névrendszertani különbözőségei és hasonlóságai minél

szemléletesebben kitűnjenek, a bizonytalan szemantikai tartalmú és a kategorizálhatatlan nevekkel itt nem foglalkozom.

A két névállományban egyaránt előfordulnak F, S, M és S+F, M+F és S+M szerkezetű nevek, ezek aránya azonban jelentősen eltér. A folyóvíznevek között a pusztá fajtajelölő funkciójú nevek fordulnak elő a legkisebb számban (4%). Ezzel szemben a tónevek körében az M+F (*Csaka-tó, Melény?-tó*) és az S+M (*Külső-Kerek-tó*) kategóriák együttesen teszik csak ki a 4%-ot, az F funkciójú nevek azonban kétszer ekkora arányban vannak jelen (8%, *Ér, Morotva, Tó*). Míg a tónevekre nem jellemző az, hogy a már meglévő név földrajzi köznévi utótaggal egészül ki, addig a másik víznév fajta esetében a nevek több mint egy tizede M+F szerkezettel írható le (13,5%). Ez — ahogy már láttuk — vélhetően azzal magyarázható, hogy a belső keletkezésű folyóvíznevek kétrészsége egyfajta nyelvi mintaként hatást gyakorolt az átvett nevek szerkezetére is. Az egyrészes megnevező szerepű nevek kategóriája a folyóvíznevek között a második legjobban megterhelt szerkezet típus (23,5%), a tóneveknek azonban csupán 8%-a jövevénynév (*Blata, Osztró, Varbó*). A sajátosságot kifejező előtag és víznév kapcsolatából álló folyóvíznevekkel szintén jóval nagyobb számban találkozhatunk (8%): ezek ugyanis folyók szakaszait, ágait nevezik meg, ami azonban a tavakra jellegükénél fogva nemigen jellemző. A víz valamely jellemző tulajdonságára utaló névrész mindkét névállományban igen gyakran vált önmagában is névvé: a tavak esetében ez a második leggyakoribb névadási motiváció (32%, *Hód, Kincses*), míg a folyók, patakok elnevezéseinél a harmadik (22,5%). A sajátosságfunkció fajtajelölő vízrajzi köznévvvel összekapcsolódása mindkét helynévfajta esetében számottevő ugyan, de az arányukban mégis jelentős eltérést figyelhetünk meg. A tónevek majd fele S+F szerkezettel írható le (48%, *Hosszú-tó, Köves-tó, Tenyér ere*), a folyók, patakok elnevezéseinek azonban 28,5%-a jött létre sajátosságot kifejező előtag és fajtajelölő vízrajzi köznévi utótag kapcsolatából. (A két névállomány funkcionális-szemantikai szerkezetének megoszlását szemlélteti a 8. táblázat.)

szerkezet típus	tónév	folyóvíznév
F	8%	4%
S	32%	22,5%
M	8%	23,5%
S+F	48%	28,5%
M+F	2,5%	13,5%
S+M	1,5%	8%

8. táblázat. A tó- és a folyóvíznevek funkcionális-szemantikai típusainak megoszlása.

Keresztező irányú szempontként az S funkciójú névrészt tartalmazó víznevekben megjelenő sajátosságfunkciók számbeli megoszlását is érdemes megvizsgálni. A víz valamely tulaj-

donságát kifejező névrészeket tartalmazó nevek csoportját 100%-nak véve az alábbi arányokat látjuk. A folyóvíznevek funkcionális-szemantikai szerkezetét összegezve azt tapasztalhatjuk, hogy majd minden harmadik névben a folyóvíz lokális viszonya fejeződik ki (32%), s az elnevezések valamivel több mint tíz százaléka az állatvilágra (12%) vagy a víznek valamely személyhez való viszonyára (11%) utal. Jelentősebb számban még a vízben lévő vagy a vízkörnyéki növényzet (8,5%), a víz mérete (9%) és állapota (6%) szolgáltatja a névadási indítékot.

A tóneveknek ugyancsak valamely más helyhez való viszonya adta a névadási motivációt a legtöbb esetben, de a folyóneveknél lényegesen kisebb arányban (22,5%, *Agár-tó*, *Ecseg-tó*, *Razsán tava*, *Teremalja tava*). E névrészfunkció mellett a személyre vagy csoportra utaló nevek fordulnak még elő nagyobb tömegben (19%). A *Herceg*, *Nándor*, *Ispán tava*, *Leuka tava* típusú nevek szemantikai tartalmukat tekintve leggyakrabban a tó birtokosára és/vagy a halászati jog tulajdonosára utalhatnak. Ez a jelentéstartalom a folyóvíznevek körében — ahogy fenn is láthatjuk — kevésbé jellemző: a tónevekhez viszonyítva csupán fele annyi ilyen szemantikai tartalmú folyóvíznévvel találkozunk. A folyóvíznevekhez hasonlóan a tóban lévő vagy a környékén élő növényzetre (12,5%, *Gyertyán*, *Körtvélyes*, *Mohos*) és állatvilágra (11,5%, *Hattyas*, *Kárászos*) utaló nevek is szép számmal megtalálhatók a korpuszban. A tavak elnevezéseinek csoportjában népesebb kategóriának számít továbbá a hely alakjára utaló neveké (10%): ide tartozik az elnevezések egytizede (*Kerek-tó*, *Hosszú-tó*). A fennmaradó névcsoportban olyan nevek szerepelnek, melyek a tó valamely érzékszervekkel felfogható tulajdonságára utalnak, például annak méretére (*Kis-tó*), színére (*Fehér-tó*), a meder anyagára (*Köves-tó*) stb. (Az S funkciójú névrészek megoszlásának arányait a két helynévfajta vonatkozásában a 9. táblázat szemlélteti.)

sajátosság	tónév	folyóvíznév
méret	4%	9%
alak	10%	1%
állapot	2%	6%
növényzet	12,5%	8,5%
állatvilág	11,5%	12%
személy/csoport	19%	11%
lokális viszony	22,5%	32%
egyéb	18,5%	20,5%

9. táblázat. A tó- és folyóvíznevekben megjelenő S funkciójú névrészek megoszlása.

2. A tó- és folyóvíznevek keletkezéstörténeti szempontú összehasonlítása szintén azt mutatja, hogy a két csoport névrendszertanilag több eltérést mutat. Noha mindkét víznév-fajta

esetében jelen van mind az öt keletkezési mód, ezek aránya — a funkcionális-szemantikai szerkezetekéhez hasonlóan — különbözik.

Abból adódóan, hogy a tónevek majd fele S+F funkcionális-szemantikai szerkezettel jellemezhető, szintagmatikus szerkesztés útján keletkezett a legtöbb tónév (48%, *Büdös-tó, Falutava, Fekete-örém*). A folyóvíznevek esetében is ez a legáltalánosabb névadási mód, de csupán az elnevezések valamivel több mint egyharmada vált ily módon tulajdonnévvé (35,5%). E víznévajtánál a második helyen a névátvétel szerepel (24%), a tónevek körében noha nem ismeretlen ez a névalkotási mód (8%, *Gorba, Szerém, Velcsica*) — s legnagyobb tavunk neve is jövevénynév —, mégsem sorolható az elterjedtebb névkeletkezési folyamatok közé. A tónevek 15%-a valamely helynévképző, kevés kivételtől eltekintve az -s formáns hozzátoldásával nyerte el helynévi státusát (*Egres, Horgas, Kígyós, Ludas*). A folyóvíznevek körében ez a legkevésbé jellemző alakulásmód, csupán a korpusz egytizede (pontosabban 10,5%-a) jött így létre. A jelentésbeli névalkotáson belül jelentéshasadással és metonimikus úton született nevek mindkét névállományban jelentős számban vannak jelen: tónevek esetében minden nyedik név keletkezett ily módon (*Ér, Sár és Kakat, Mirót, Segesd*), a folyóvízneveknek azonban csak 16%-a sorolható ide. Jóval nagyobb arányszámbeli eltérés tapasztalható a szerkezeti változással keletkezettek kategóriájában. A tavak elnevezésekor ez a legritkábban használt névalkotási mód (4%, *Csaka-tó > Csaka tava, Béka-tó > Békás-tó*), s bár a folyók, patakok sem így nyerik el nevüket általában, körülbelül minden hetedik elnevezés valamilyen szerkezeti változás útján keletkezett. (A tó- és folyóvíznevek keletkezéstörténeti szempontú összehasonlítását a 10. táblázat szemlélteti.)

keletkezési mód	tónév	folyóvíznév
szintagmatikus szerkesztés	48%	35,5%
morfematikus szerkesztés	15%	10,5%
jelentésbeli névadás	25%	16%
szerkezeti változás	4%	14%
névátvétel	8%	24%

10. táblázat. A tó- és folyóvíznevek keletkezéstörténeti szempontú összehasonlítása.

3. A víznevek egyik közismert jellemvonása az, hogy nem ritkán vesznek részt az egyéb helynévfajták — leggyakrabban a településnevek — névadási aktusában. BÍRÓ FERENC önálló tanulmányban vizsgálta azokat a helységneveket, amelyek víznevekből metonimikus úton keletkeztek (2005). A FNESz. adatbázisára épülő kutatásai során 906 településnevet elemzett, amelyeknek a 64%-a folyóvíznévi előzményre vezethető vissza. A maradék 36%-ot az állóvizek, a vízrészek, vízvételi helyek és mocsaras területek megnevezéseiből alakult települések nevei együttesen adják, a tónevek ebből csupán néhány tucatot tesznek ki: például *Árpástó*,

Halas, Kajántó, Pirtó, Sóstó. Ez a mintavétel is jól tükrözi, hogy a településnevek létrehozásában a többi víznévfajtaához viszonyítva a tóneveknek jóval kisebb szerep jut.

A metonimikus névadással keletkezett településnevek mellett több olyan névvel is találkozhatunk a FNESz.-ben, mely a hely lokális viszonyaira utaló, másodlagosan jelentkező tónévi előtagot tartalmaz. Ebben a szerepben Magyarország legnagyobb tavának az elnevezése jelenik meg legtöbb ízben: *Balatonakali, Balatonakarattya, Balatonaliga, Balatonalmádi, Balatonboglár, Balatoncsicsó, Balatonfűzfő, Balatonújlak, Balatonvilágos* stb. Ezek mintájára jöttek létre a XX. század eleji hivatalos névadás során a *Balatonfenyves, Balatongyörök, Balatonszabadi, Balatonszéplak* stb. településnevek. A Fertő tó közelségére utalnak az ugyanilyen felépítésű *Fertőboz, Fertőendréd, Fertőmeggyes, Fertőrákos, Fertőszentmiklós, Fertőszéplak* stb. ugyancsak másodlagos elnevezések is.⁶⁸ A tónévi előtagú és megnevező szerepű utótagú nevek száma az ugyanilyen felépítésű folyóvíznévből származó településnevekéhez képest azonban jóval alacsonyabb. Ez érthető is, hiszen a tavak mellett kiterjedésük-nél fogva kevesebb megnevezendő helység jött létre.

A kis kiterjedésű, csupán egy-egy kisebb névközösség által ismert tónevek — a folyóvíz-nevekhez hasonlóan — egyéb helynévfajták létrehozásában is szerepet játszanak. A FNESz. nem túl gazdag adatállományából említhetjük például a *Császártói-rét, Hótó 'határrész', Mossott-tói-dűlő, Pisztrángos-tó-völgy* mikroneveket, a mai megyei adattárak anyagából azonban bizonyára szép számmal hozhatnánk még ide illő példákat.

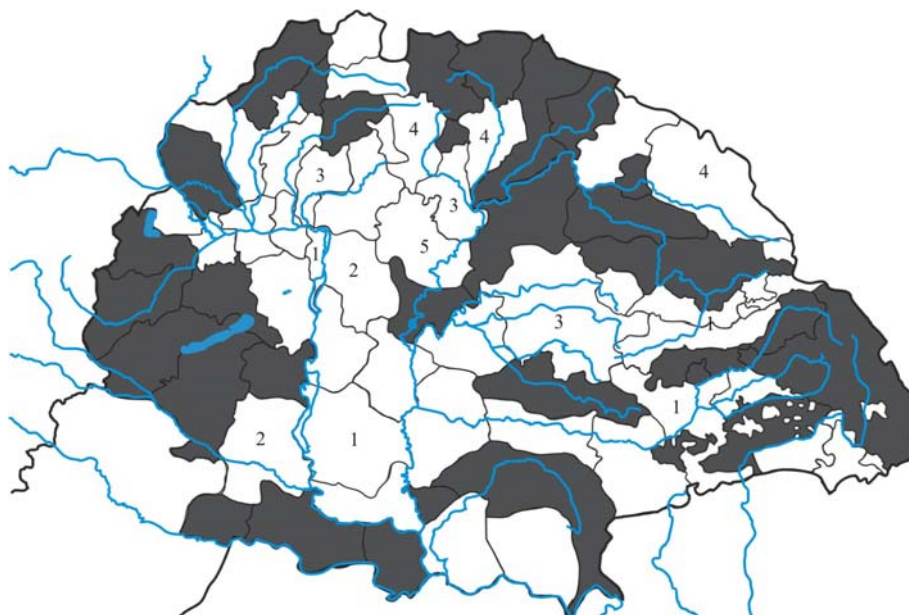
Amint az a hegy- és folyóvíznevek összehasonlításakor is a felszínre került, az egyes helynév-típusok névmodelljei között jelentős rendszertani különbségek (és természetesen hasonlóságok) mutathatók ki. Ezt a megállapítást a tó- és folyóvíznévi állományok összevetése tovább mélyítette. Az elvégzett vizsgálat eredményei ráadásul igazolták azt a korábban hozott döntésemet is, miszerint a víznevek népes csoportjából disszertációban csupán egyiknek, a folyóvíz-neveknek a bemutatását végeztem el: az összes víznév együttes tárgyalása ugyanis éppen az egyes típusok sajátosságait fedné el. Az itt bemutatott vázlatos összevetéssel ugyanakkor arra is igyekeztem rámutatni, hogy a magyar helynévkincs egyes részrendszereinek az összehasonlítása az egyes névfajták tüzetes vizsgálatára alapozva végezhető el. Egy-egy helynévfajta jellemvonásainak alapos feltérképezése emellett kiváló alapot adhat más nyelvek helyneveivel való egybevetésre is.

⁶⁸ MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnévadás” című monográfiájában szintén a *Balaton* és a *Fertő* tóneveket említi mint a jelzővel való differenciálás tipikus víznévi eszközeit (1982: 221).

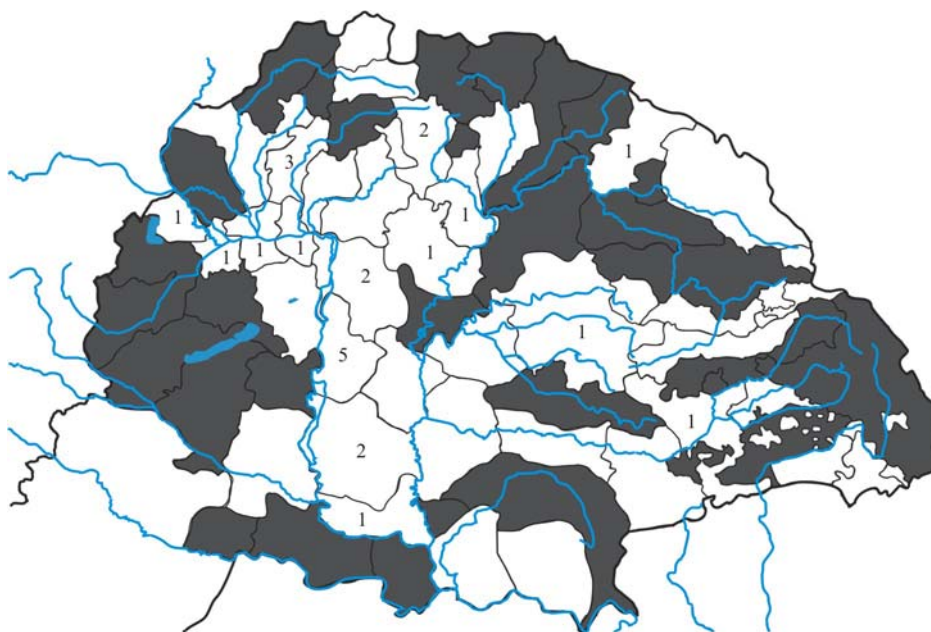
Térképmelléletek

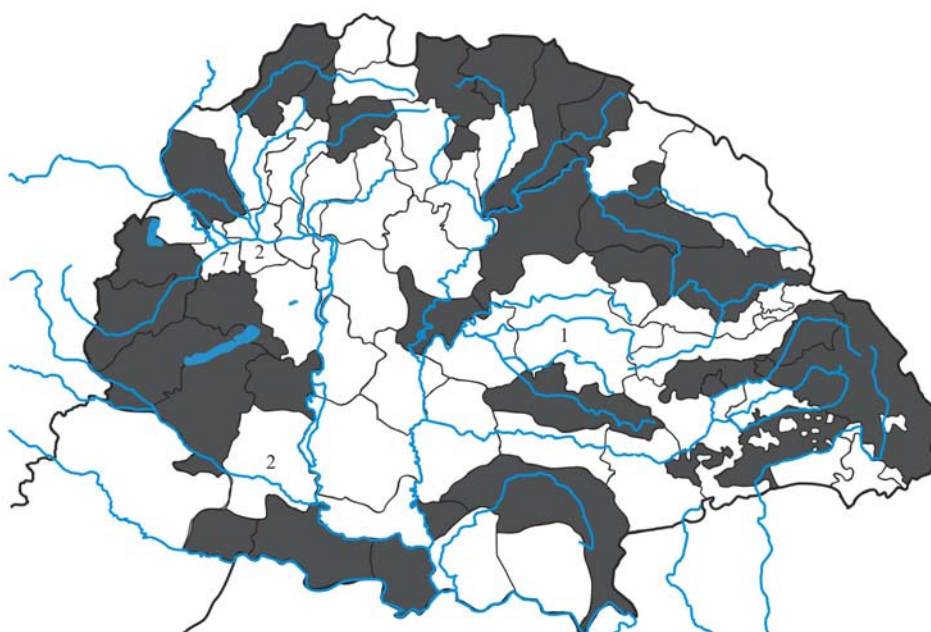
1. térkép. Az ér folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.

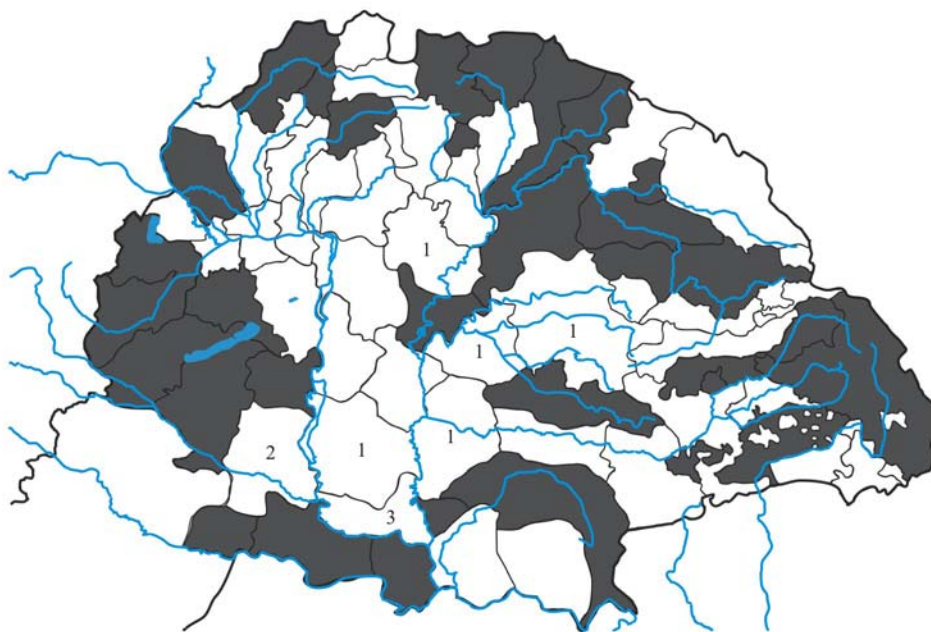
2. térkép. A víz folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.

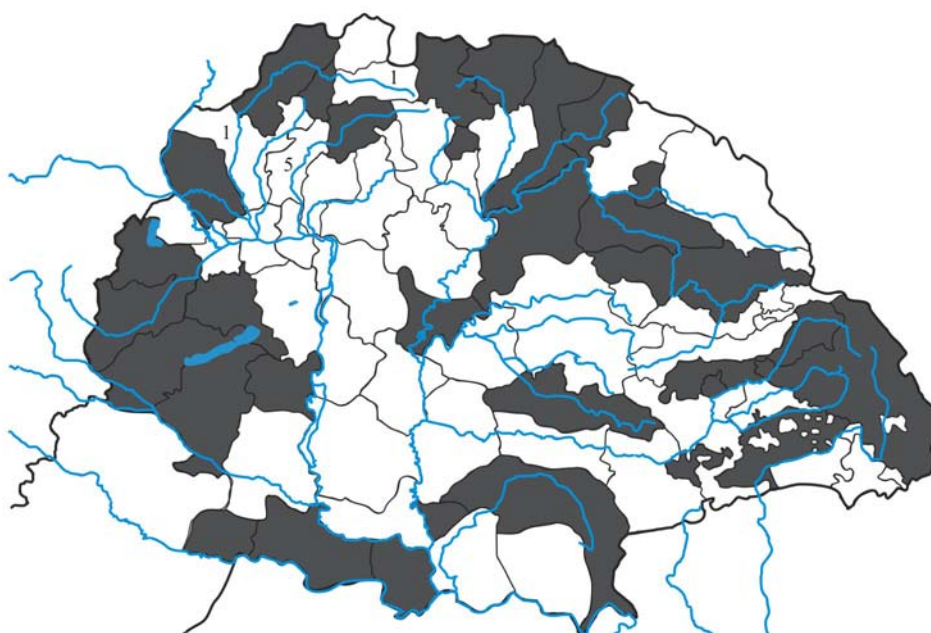
5. térkép. *A sár folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

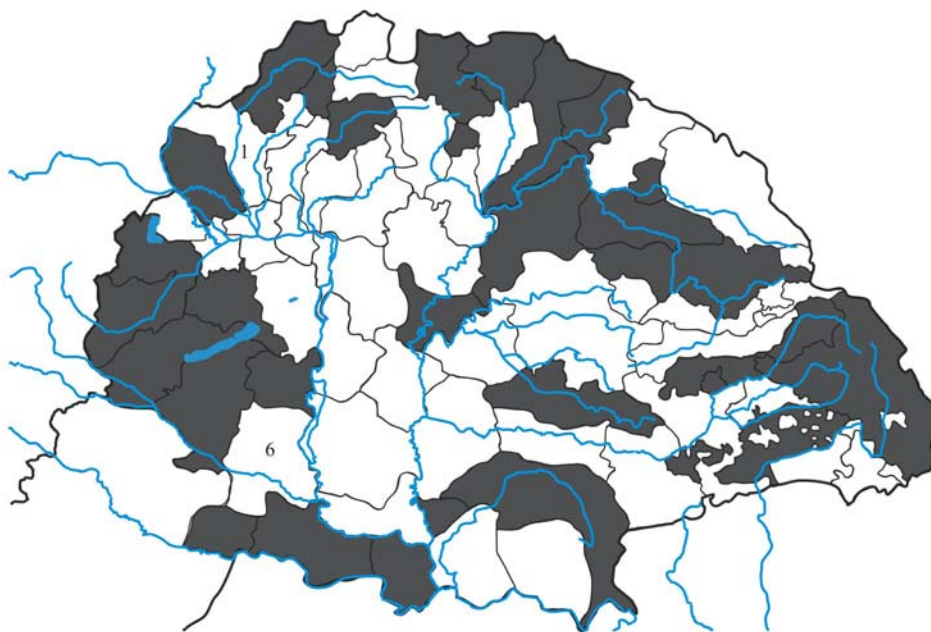
4. térkép. *Az ág folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

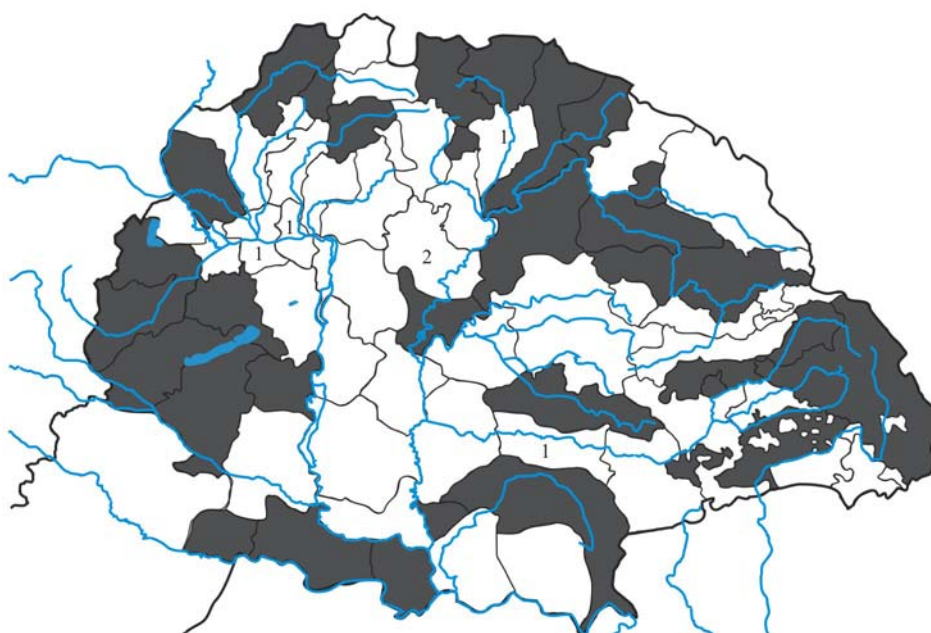
5. térkép. *A fok folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

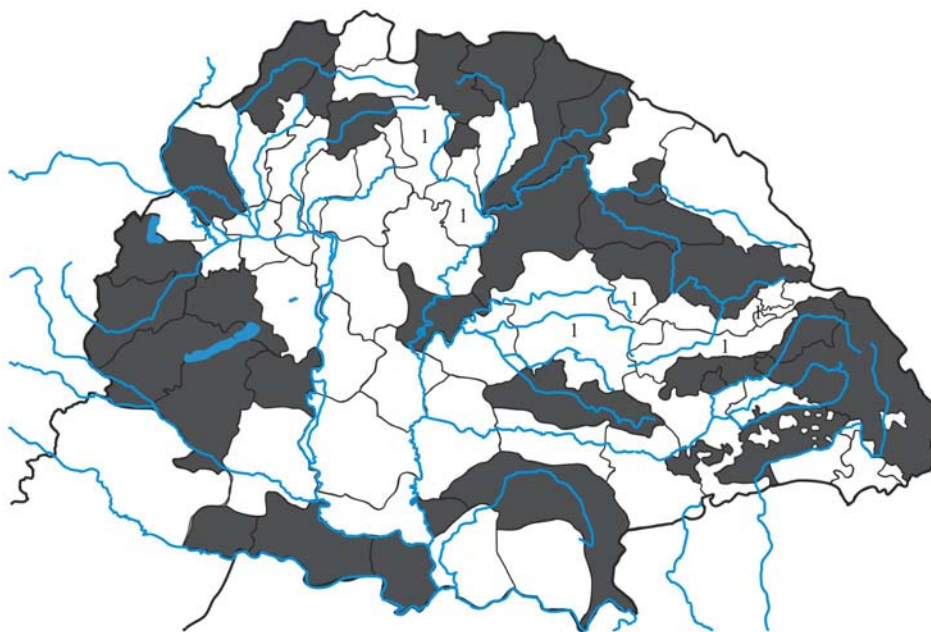
6. térkép. *A sevnice folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

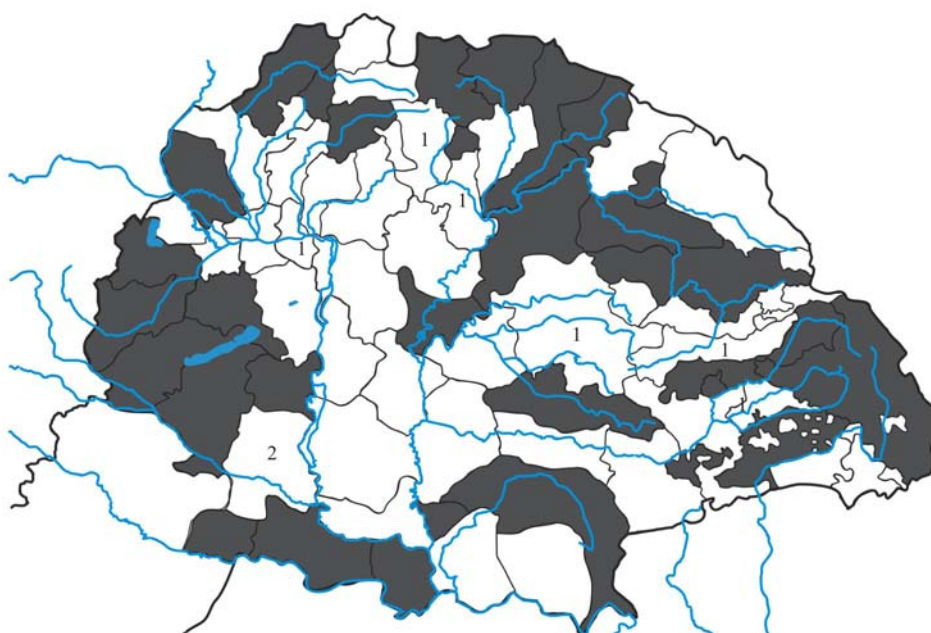
7. térkép. *A maláka folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

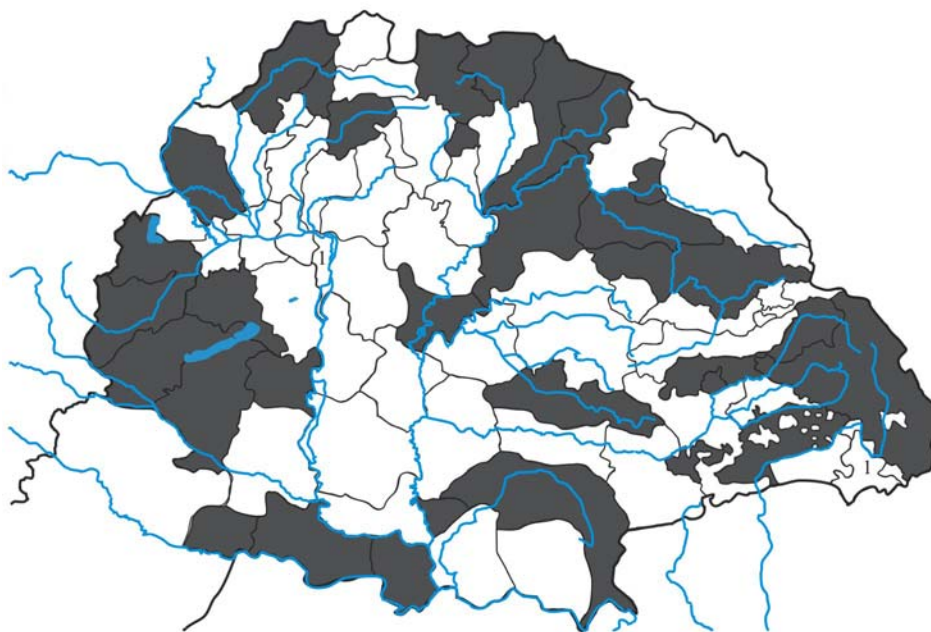
8. térkép. *Az aszó folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

9. térkép. *A jó folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

10. térkép. *A séd folyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.*

11. térkép. Az ügyfolyóvíznevekbeli előfordulása a korai ómagyar korban.

Irodalom

- Al. = SZATHMÁRI ISTVÁN (főszerk.), *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest. 2008.
- ANDERSSON, THORSTEN (1972), Norden och det forna Europa. Några synpunkter på ortnamnens ålder och samband. *Namn och Bygd* 60: 5–53.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1970), A *fok* és jelentősége a régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 224–8.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, 2004.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1981), A *Séd* folyónév és ami körülötte lehetett. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 160: 107–9.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Budapest, 1867, 1872.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (1999), A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2000), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 96: 35–47.
- BÁRCZI GÉZA (1958/2001), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1980), *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei*. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1947b) Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1982), Hozzászólás [a II. dialektológiai szimpóziumon]. *VEAB Értesítő* 1982. II, 179–82.
- BENKŐ LORÁND (1984), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved* és *Etélköz* kapcsolatán. *Magyar Nyelv* 80: 389–419.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest.

- BENKŐ LORÁND (1991/2003), Maros- és Udvarhelyszék település- és népességtörténetéhez. *Századok* 123: 343–58. Újraközlése: BENKŐ 2003: 108–23.
- BENKŐ LORÁND (1992/1998), *Kézd.* In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Budapest, 1992. 42–5. Újraközlése: BENKŐ 1998: 148–50.
- BENKŐ LORÁND (1993/1998), Néhány víznevünk – és az Árpád-kori székelyek. *Névtani Értesítő* 15: 50–6. Újraközlése: BENKŐ 1998: 133–8.
- BENKŐ LORÁND (1995/1998), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja (különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. (Elhangzott előadásként.) In: BENKŐ 1998: 111–21.
- BENKŐ LORÁND (1996/1998), Helynévi adalékok a sószállítás régi magyar terminológiájához. In: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Budapest, 1996. 65–72. Újraközlése változtatásokkal: BENKŐ 1998: 169–77.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai. In: *Honfoglalás és Nyelvészet.* Budapest. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1997/1998), Megjegyzések a *Begej* névhez. (Adalék táj- és vízneveink viszonyához.) In: *Szavak – nevek – szótárak.* Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR. Budapest, 1997. 62–70. Újraközlése: BENKŐ 1998: 178–85.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1998a), Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről. In: BENKŐ 1998: 102–8.
- BENKŐ LORÁND (1998b), A Kisszamos völgyének név- és településtörténetéhez. *Vízsamos és Szamosfalva.* In: BENKŐ 1998: 151–6.
- BENKŐ LORÁND (1998/2003), Bors vezértől Borzsováig. In: *Nyelv. Stílus. Irodalom.* Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Budapest, 1998. 62–7. Újraközlése: BENKŐ 2003: 133–9.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest.
- BENKŐ LORÁND (2003a), Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ 2003: 140–50.
- BENKŐ LORÁND (2003b), Orsova és Ondava. In: BENKŐ 2003: 168–80.
- BENKŐ LORÁND (2003c), *Himesudvar – Kőrén – Tokaj.* In: BENKŐ 2003: 162–8.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 2. Debrecen.
- BÉNYEI ÁGNES (2004), Az ómagyar kori helynévképzők és változataik. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA Debrecen. 91–104.

- BÉNYEI ÁGNES (2008), A -gy képző a helynevekben. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 94–8.
- BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *Magyar Nyelvjárások* 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC (1999), Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
- BÍRÓ FERENC (2005), Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *Névtani Értesítő* 27: 170–179.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- V. BORBÉLY ANNA (1993), Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására. *Hungarológia* 3: 73–85.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874), *A magyar nyelv teljes szótára I–IV*. Pest–Budapest.
- DEME LÁSZLÓ (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 105–7.
- DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 183: 282–6.
- DÉNES GYÖRGY (1979), *Ménes-patak*. *Magyar Nyelv* 75: 209–14.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, 1959–1962.
- EMSzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I.–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA [később tanítványai]. Bukarest [később Budapest]. 1976–.
- Erdtört. = *Erdély története I*. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Budapest, 1987.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár I–II*. Budapest, 1914–1934.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1993–1995.
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958), *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest.
- FEHÉR KRISZTINA (2003), A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–66.
- FEKETE PÉTER (1997), A *fok* vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 209: 442–8.

- FEKETE PÉTER (1999), Eger és Felnémet vízrajzi nevei. *Névtani Értesítő* 21: 24–31.
- FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A fehérgyarmati járásföldrajzi nevei*. Debrecen, 1984.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest. 1988.
- Fnt. = *Magyarország fontosabb domborzati, táj- és víznevei. (Földrajzinév-tár 1.) Szerk. FÖLDI ERVIN*. Budapest, 1984.
- FODOR JÁNOS (2007), A természetes családnevek lexikális-morfológiai vizsgálata. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest 113–30.
- FODOR JÁNOS (2008), A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségeiről. *Magyar Nyelv* 104: 286–307.
- GERSTNER KÁROLY (1993), Folyóvíznevek kétnyelvű közösségben. *Névtani Értesítő* 15: 125–7.
- GREGOR FERENC (1989), Magyar–szlovák nyelvi kapcsolatok. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 141–96.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. (1966), II–III. (1987), IV. (1998). Budapest.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–44.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2005), On the functional structures of old Hungarian hydronyms [Megjelenés alatt.]
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), Old Hungarian river names in the multilingual Carpathian basin [Megjelenés alatt.]
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* 41: 195–204.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helytörténeti adatok a korai ómagyar korból*. I. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névtár Kiadványai 1. Debrecen, 1997., II. Doboka–Győr vármegye. A Magyar Névtár Kiadványai 3. Debrecen, 1999.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink -d-féle képzőinek funkciójáról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének hatvanadik évfordulójára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Budapest. 161–72.

- HAJDÚ MIHÁLY (1999), A tulajdonnevek egyalakúsága. In: *Poliszémia, homonímia*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Budapest. 85–90.
- HEGEDŰS ATTILA (1993), *Kézd ürügyén*. *Névtani Értesítő* 15: 141–4.
- HEGEDŰS ATTILA (1997), Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- HMFN. II. = *Heves megye földrajzi nevei II. A Füzesabonyi járás*. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 144. Budapest, 1975.
- HMFN. III. = *Heves megye földrajzi nevei III. A Hevesi járás*. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 145. Budapest, 1980.
- HMFN. IV. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A Gyöngyösi járás. Hatvan és Környéke. Eger*. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 181. Budapest, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 22: 11–21.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1997), Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Budapest. 141–54.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003a), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003b), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Budapest. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk*. *Névtani Értesítő* 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás* (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései). Debrecen. (kézirat)
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. URL: <http://mta.hu/index.php?id=3340>.
- HonfNyelv. = *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 1997.

- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest.
- JNSzFN. = *Jász–Nagykun–Szolnok Megye Földrajzi Nevei. V. Tiszazug*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény–Kunszentmárton, 1994.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1989), Toponímia és onomatopoezis. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 183: 116–9.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról. *Névtani Értesítő* 22: 129–34.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa*. Budapest.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984–1985), A közösségi és hivatalos névadás néhány jellemző vonásának összevetése a víznevekben. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 97–102.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1988), A Tisza-Túr köze vízneveinek névtani rendszere. In: *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Szerk. KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. 514–521.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 95. Budapest.
- KERTÉSZ MANÓ (1913), Muraköz. *Magyar Nyelv* 9: 127.
- KERTÉSZ MANÓ (1931), Néhány magyar tájnévről. *Magyar Nyelvőr* 60: 134.
- KIEFER FERENC (é. n.), *Jelentéselmélet*. Budapest.
- KISS LAJOS (1969/1999), Az újabb szláv víznévkutatás. *Magyar Nyelv* 65: 165–76. Újraközlése: KISS 1999a: 282–98.
- KISS LAJOS (1972–1974/1999), Hol tart a Hortobágy név etimológiájának vizsgálata? *Műveltség és Hagomány* 15–16: 21–30. Újraközlése: KISS 1999a: 160–7.
- KISS LAJOS (1979), Székelyföldi víz- és helységnevek. *Magyar Nyelvőr* 103: 468–472.
- KISS LAJOS (1984/1999a), *Hernád*. *Magyar Nyelvőr* 108: 100–1. Újraközlése: KISS 1999a: 172–3.
- KISS LAJOS (1984/1999b), Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 108: 236–40. Újraközlése: KISS 1999a: 30–5.
- KISS LAJOS (1991/1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. *Magyar Nyelv* 87: 327–30. Újraközlése: KISS LAJOS 1999a: 203–7.

- KISS LAJOS (1994/1999), A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19. Újraközlése: KISS 1999a: 73–93.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest.
- KISS LAJOS (1995/1999), Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. *Magyar Nyelv* 91: 192–4. Újraközlése: KISS 1999a: 93–6.
- KISS LAJOS (1996/1999a), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–71. Újraközlése: KISS 1999a: 96–103.
- KISS LAJOS (1996/1999b), A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–50. Újraközlése: KISS 1999a: 104–16.
- KISS LAJOS (1997/1999a), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–68. Újraközlése: KISS 1999a: 117–32.
- KISS LAJOS (1997/1999b), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Budapest 187–97. Újraközlése: KISS 1999a: 140–9.
- KISS LAJOS (1997/1999c), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Budapest 199–210. Újraközlése: KISS 1999a: 149–59.
- KISS LAJOS (1997/1999d), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Budapest 177–97. Újraközlése: KISS 1999a: 133–40.
- KISS LAJOS (1999a), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KISS LAJOS (1999b), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *Magyar Nyelv* 95: 9–25.
- KISS LAJOS (2000), Az új európai víznév kutatás. Elhangzott 1999. január 11-én.
- KISS LAJOS (2001), A hegyek és hegységek nevei. Elhangzott 2001. október 8-án: *Székhelyek a Magyar Tudományos Akadémián 2001. Társadalomtudományok*. 99–118.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Budapest, 1985.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv*. 24: 188–97.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938/2000), *Magyarország népei a XI. században*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest. 2: 365–472.

- KNIEZSA ISTVÁN (1942a), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942b), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *Magyar Néprajz* 4: 196–232.
- KNIEZSA LAJOS (1943), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok. I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948a), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *Magyar Nyelv* 44: 1–11.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948b), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: *Magyar Nyelv* 44: 101–5.
- KOCÁN BÉLA (2008a), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–104.
- KOCÁN BÉLA (2008b), Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 182–8.
- KOCÁN BÉLA (2009), A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. [Megjelenés alatt.]
- KOVÁCS ÉVA (2008), Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 189–94.
- KRAHE, HANS (1964), *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden.
- KRISTÓ GYULA (1976), Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica*, tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 170: 15–22.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Tájszemlélet és térszervzés a középkori Magyarországon*. Szeged.
- LABOV, WILLIAM (1979), A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Szerk. PLÉH CSABA–TERESTYÉNI TAMÁS. Budapest. 365–98.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 9. Budapest.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyar korban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest.
- LUKÁCS KÁROLY (1951), Fok – Sár – Sió – Siófok. *Magyar Nyelv* 47: 255–66.

- LUKÁCS KÁROLY (1952), Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók. *Magyar Nyelv* 48: 184–9.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1970), Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 85–9.
- MELEGDI JÁNOS (1916), Hely- és folyó-, pataknév. *Magyar Nyelv* 12: 331–2.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1957), Az Anonymus-féle „usque ad rivulum Turmas”. *Nyelvtudományi Értekezések* 11: 32–62.
- MELICH JÁNOS (1963), Az 1113. évi zabori oklevél „Aqua Turna”-járól, valamint Nagyszombat város nevééről. *Nyelvtudományi Értekezések* 41: 88–101.
- MÉSZÖLY GEDEON (1955), A Halotti beszéd *foianec* szavának magyarázata. *magyar Nyelvőr* 79: 92–4.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1994), Opponensi vélemény HOFFMANN ISTVÁN, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *Névtani Értesítő* 16: 104–8.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század.)* Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1940), *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 53. Budapest.
- MIKESY SÁNDOR (1947), A *fagyöngy* közszó és a *Gyöngyös* víznév. *Magyar Nyelv* 43: 253–8.
- MIZSER LAJOS (1996), A Latorca-vidék ösvízrajza és ártéri gazdálkodása. In: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Szerk. FRISNYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza. 321–6.
- MILLER, MARY R. (1990), Time and meaning in stream names: a semantic classification of Indian-named streams in Alabama. In: *Proceedings of the XVIIth International Congress of Onomastic Sciences. Helsinki, August 13–18, 1990*. II, 187–94.
- MOÓR ELEMÉR (1947), *Küküllő*. *Magyar Nyelv* 43: 127–32.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, 1967–1978.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, 1893–1901.
- CS. NAGY LAJOS (1999), A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere. *Névtani Értesítő* 21: 31–5.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. (PhD dolgozat) Melléklet 1. Debrecen. Kézirat.
- NYÍRI ANTAL (1978), Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai. *Magyar Nyelv* 74: 163–75.

- NYÍRI ANTAL (1979), Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete. *Magyar Nyelv* 75: 147–62.
- OKISZ. = SZAMONTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig. I–II*. Budapest.
- PAIS DEZSŐ (1912), Az *aszó* elhomályosult összetételei. *Magyar Nyelv* 8: 391–401.
- PAIS DEZSŐ (1936), A *fa* alakváltozataihoz. *Magyar Nyelv* 32: 106–10.
- PAIS LÁSZLÓ (1942), A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. In: *A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve*. Budapest, 68–114.
- PESTI JÁNOS (1987), A *ság*, *ség* (~ *segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 5. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *Magyar Nyelvjárások* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 105–27.
- PÓCZOS RITA (2005), Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kor etnikai vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 27: 136–43.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest 21–8.
- PÓCZOS RITA (2009a), Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben. [Megjelenés alatt.]
- PÓCZOS RITA (2009b), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszer kölcsönhatása. Doktori disszertáció*. Kézirat.
- POLGÁR JUDIT (2007), *Helynévalkotás kognitív megközelítésben*. Szakdolgozat. Debrecen. Kézirat.
- PŘISITOP. = ŠMILAUER, VLADIMÍR, Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha, 1970.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen.

- RESZEGI KATALIN (2007), A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest 37–43.
- REUTER CAMILLO (1970), A *fok* vízrajzi köznév és a *Fokorú* földrajzi név. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 104–11.
- REUTER CAMILLO (1971), Két vízrajzi köznév: *kégy* és *kengyel*. *Magyar Nyelv* 67: 343–7.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR, *Régi magyar glosszárium*. Budapest, 1984.
- SÆRHEIM, INGE (2001), Hans Krahes teori om ein gammaleuropeisk hydronymi. Ei kritik vurdering etter 50 års diskusjon. *Maal og Minne*: 1–16.
- SCHMID, WOLFGANG P. (1981), Die alteuropäische Hydronymie. Stand und Aufgaben ihrer Forschung. *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* 16: 1–12.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Budapest, 1974.
- SOLYMÁR IMRE (1984), Változó vizek – változó víznevek. Adalékok a Völgységi patak (Hátárrok, Hutékróve) névelettanához. *Névtani Értesítő* 9: 19–23.
- STRANDBERG, SVANTE (2002), Nordic hydronymy. *ONOMA* 37: 145–64.
- STRANDBERG, SVANTE (2003), Norsk hydronymi. Svenska kommentarer. *Seksjon for namnegransking. Årsmelding 2002*. Oslo. 17–33.
- STRÖMPL GÁBOR (1930), Helyneveink vízrajzi szókincse. *Hidrologiai Közlöny* 9: 113–28.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1932), *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- ŠTĚPÁN, PAVEL (2008), Opposites in Toponymy. [Megjelenés alatt.]
- STÄHL, HARRY (1976), *Ortnamn och ortnamnsforskning*. Stockholm.
- SZABÓ DÉNES (1944), Koppány. Személy- és vízneveink viszonya. *Magyar Nyelv* 40: 186–93.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza*. Budapest.
- SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1988), *Kis magyar retorika*. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA (1937), *Dés helynevei*. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1939), Székaszópatak. *Magyar Nyelv* 35: 166–73.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse*. Kolozsvár.
- SZENDE TAMÁS (1996), *A jelentés alapvonalai*. Zsámbék.
- SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2*. Budapest, 1955.
- SzMFN. = *Szolnok megye földrajzi nevei. I. A Jászberényi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.
- Termföldr. = *Általános természetföldrajz*. Szerk. BORSY ZOLTÁN. Budapest, 1998.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LÓRÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.

- TIBÁD LEVENTE (1979), A Nyikó mente víznevei (Tipológiai rendszerezés). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 23: 167–77.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Budapest, 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest, 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest, 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA (1999a), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 21: 55–61.
- TÓTH VALÉRIA (1999b), Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2002), A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet*. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 295–301.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *Névtani Értesítő* 25: 89–94.
- TÓTH VALÉRIA (2005), The Changes of the Hungarian Settlement-Names. *Onomastica Uralica* 3: 135–53.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen.
- UDOLPH, JÜRGEN (1979), *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässer-bezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*. Heidelberg.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III*. Budapest, 1986–1991.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–.
- UNGAR, SIMON (2005), Cognitive maps. In: *Encyclopedia of the City*. Szerk. CAVES, ROGER W. London. 79–80.
- VÖRÖS OTTÓ (1999), *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 211. Budapest.
- WARDHAUGH, ROLAND (2002), *Szociolingvisztika*. Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), Összetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *Névtani Értesítő* 13: 15–31.
- ZOLTAI LAJOS (1935), *Debrecen vizei*. A Debreceni Muzeumbarátok Köre kiadványai. 1. Debrecen.